

„Múzsám vérében méreg van.”

„Gyakran mondják: »bármilyenek mutatkoznak is az uralkodók,
mindegyik megkívánja, hogy hízelegjenek neki«. Próbáljuk meg megfordítani ezt,
és mondjuk így: Még ha meg is engedik nekünk az uralkodók,
hogy az igazságot szóljuk, úgysem tesszük meg.”

„Emeld fel a sírkövet! Hiszen Pyrrha, a Pannónia Gráciája, /
itt nyugszik e márvány alatt. / Ó jaj! Mit látok? Gennyet, csupasz csontokat,
rothadást, / tomboló pestist, szálló búzt és borzalmat. / Zárd vissza a sírkövet!
Nem, Pyrrha, aki Pannónia Gráciája, / nem nyugszik e márvány alatt.”

„Ó, istennő, aki egykor az elmék és a lelkek uralkodója voltál, /
mondd, hol vagy most, Filozófia? / Az egykor erényes és tiszteletre méltó filozófia
/ sok tanítványt tudhatott maga körül. / Most azonban, miután helyét egy romlott
istennő foglalta el, / ahány levél van az erdőben, annyi bölcsét vélünk látni. /
Mert bárki, aki gonosz eszközökhöz bátrabban mer nyúlni, /
ma már a nép ítélete szerint filozófusnak számít.”

„...amint az emberi elme / Istenné emeli önmagát,
Saját ostobaságának áldozatává válik.”

„De mégis, mit keres itt, Parnasszus erdejében / E keserű, sápadt, vak, kegyetlen és
irigy Halál? / Sem Parnasszus ligetei, sem e hegy lakói, / Sem a költők,
sem a kilenc Múza, / Sem a babérkoszorús szent hegy nem túri meg a halált. /
Phoebus élni fog, s a Múzsák népe dalolni fog, / Parnasszus berke élni fog,
s élnek majd mindazok, / Kik e helyhez méltó verseket írnak:
itt nincs hatalma a Halálnak!”

Irodalomtörténeti Közlemények

Az Irodalomtudományi Kutatóintézet folyóirata

2025/5

5

2025

ItK

Nőalakok
Neolatin irodalom
Bessenyei György
Nagyidai cigányok
Világvége

Publications on the History of Literature

Volume 129. Nr. 5. 2025

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene

Ferenc Bíró

István Bitskey

Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz

Péter Dávidházi

Péter Kőszeghy

László Szörényi

György Tverdota

András Vizkelety

*

Zoltán Szénási

editor of the Book Review column

*

Flóra Farkas

Áron Szatmári

technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

<http://itk.iti.mta.hu>

itk@abtk.hu

Contents

Neo-Latin poetry in Hungary in the 18th and 19th centuries

- Lengyel, Réka*: Discovering the Neo-Latin literature in Hungary in the 18th–19th century. Launch of the “Neo-Latin Poets’ Collection” series at the ELTE RCH Institute for Literary Studies 539
- Balogh, Piroška*: Ladies among the celestial and earthly woods. Female figures in the Latin poetry collections of Szerdahely György Alajos 543
- Szádóczki, Vera*: *Poemation de clade Zingarorum*. An 18th-century Neo-Latin poem on the siege of Nagyida (Velká Ida) 564
- Rédey-Keresztény János*: Echoes of *Aeneid* in the *heroics* of Agyich István (1730–1789): *Carmen ad Regiam Academiam Quinque-Ecclesiensem* 580
- Lengyel, Réka*: “The greatest Latin poet of our country”. How was Janus Pannonius seen in the cultural history of the first half of the 19th century? ... 604

Studies

- Szilágyi, Márton*: Bessenyei György, the bilingual writer 618
- Papp, Ingrid*: Configurations of knowledge in the Neubarth calendars printed in Biblical Czech (1670–1700) 634

Book reviews

- Bartók, István: „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között (“To cultivate and enrich as best we can”. Literary thought in Hungary between 1530–1580) (*Fazakas, Gergely Tamás*) 656
- Bartók, István: Emberek-e a nők vagy sem? Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (Are women human? Studies in literary and cultural history) (*Mercs, István*) 665
- Zolnai, Béla: Garázda Péter vallomásai. Kritikai kiadás (Confessions of Garázda Péter. Critical edition) (*Szász, Géza*) 669

Irodalomtörténeti Közlemények

2025. CXXIX. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Farkas Flóra

Szatmári Áron

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Neolatin költészet a 18–19. században

<i>Lengyel Réka</i> : Az ismeretlen 18–19. századi magyarországi latin nyelvű irodalom feltárása. A „Neolatin Költők Tára” sorozat elindítása az Irodalomtudományi Intézetben	539
<i>Balogh Piroska</i> : Hölgyek az égi és földi rengetegben. Szerdahely György Alajos latin versesköteteinek nőalakjairól	543
<i>Szádóczki Vera</i> : Latinul beszélő cigányok Nagyidán	564
<i>Rédey-Keresztény János</i> : <i>Aeneis</i> -reflexiók Agyich István <i>heroicáiban</i> : <i>Carmen ad Regiam Academiam Quinque-Ecclesiensem</i>	580
<i>Lengyel Réka</i> : „Hazánk legnagyobb latin költője”. Janus Pannonius ismerete a 19. század első felében	604

Tanulmányok

<i>Szilágyi Márton</i> : Bessenyei György, a kétnyelvű író	618
<i>Papp Ingrid</i> : A biblikus cseh nyelvű Neubarth-naptárak műveltség szerkezeti regiszterei	634

Szemle

Bartók István: „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között (<i>Fazakas Gergely Tamás</i>)	656
Bartók István: Emberek-e a nők vagy sem? Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok (<i>Mercs István</i>)	665
Zolnai Béla: Garázda Péter vallomásai. Kritikai kiadás (<i>Szász Géza</i>)	669

Az ismeretlen 18–19. századi magyarországi latin nyelvű irodalom feltárása

A „Neolatin Költők Tára” sorozat elindítása az Irodalomtudományi Intézetben

LENGYEL Réka

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

Discovering the Neo-Latin literature in Hungary in the 18th–19th century. Launch of the “Neo-Latin Poets’ Collection” series at the ELTE RCH Institute for Literary Studies

Abstract | The main goal of the project is to encourage basic research and to produce online and printed critical text editions of 18th–19th-century Neo-Latin poetry in Hungary. The history of Hungarian literature is not the history of literary texts in the Hungarian language; an eminent part of the history of the old Hungarian literary culture, which was strongly Latinized even in European terms, also includes texts that were celebrated abroad in their time but have now completely fallen out of national memory. Their comprehensive exploration, publication and study are an essential part of research aimed at understanding the history of Hungarian literature.

The three-year project aims to explore the oeuvres of four authors, as well as their summary poetry collections and a special group of sources, and to compile complete and selected text editions. A new, annotated edition of the volume *Myrias versuum* (1735) by the Piarist monk-teacher HALÁPY Konstantin (1698–1752), the complete poems and oratories of SZERDAHELY György Alajos (1740–1808) and the collection *Poematum liber* (1862) by the Piarist monk-teacher JALLOSICS András (1791–1862) (KÖRIZS Imre) is being prepared. The collected poems of the canon of Pécs, AGYICH István (1730–1790) will be published largely from manuscript, and a selection of poems by the *repetens* teachers in Győr (SZÁDOCZKI Vera) will be published entirely from manuscript. The text editions, which include the original Latin text, the prose translation and commentary in English, will be prepared on the DigiPhil platform with the IT support of the DigiPhil group of the Institute for Literary Studies, and will also be published in printed form. Another goal of the project is to collect data for the bibliography of Hungarian Neo-Latin literature; together with those listed above, to collect comprehensive data on a total of 20 significant oeuvres.

Keywords | Hungarian literature, 18th-century Neo-Latin poetry, Jesuit poetry, Piarist poetry, critical text edition

Hosszú ideje körvonalazódó elképzelések öltöttek konkrét formát, amikor 2023-ban az akkori Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, a HUN-REN intézményi elődje hiánypótló kutatások beindítására irányuló pályázatán támogatást nyert az Irodalomtudományi Intézet „Neolatin Költők Tára” munkacímű kutatási terve, Kecskeméti Gábor intézetigazgató témavezetésével. A 2023 tavaszán elindult, hároméves futamidejű projekt fő célja alap kutatások elvégzésének ösztönzése és latin-magyar-angol nyelvű, online és nyomtatott kritikai szövegkiadások elkészítése a 18–19. századi magyarországi neolatin költészet köréből. A magyar irodalomtörténet nem a magyar nyelvű irodalmi szövegek története, eminens részét képezik az európai viszonylatban is erősen latinizált régi magyarországi irodalmi kultúrának a maguk idejében külföldön is ünnevelt, mára a nemzeti emlékezetből teljességgel kihullott szövegei is. Ezek átfogó feltárása, közzététele és tanulmányozása elengedhetetlen részét képezi a magyar irodalom történetének megismerését célzó kutatásoknak.

A projekt négy szerző életművének, illetve összegző jellegű versgyűjteményeinek és egy speciális forráscsoportnak a feltárására, teljes, illetve válogatott szövegkiadások összeállítására irányul. Bíró Csilla gondozásában Halápy Konstantin piarista szerzetes-tanár (1698–1752) *Myrias versuum* (1735) című kötetének, Balogh Piroska sajtó alá rendezésében Szerdahely György Alajos (1740–1808) összes versének és szónoklatának készül új, kommentált kiadása, és Kőrizs Imre munkája révén megkezdődött Jalloscopic András (Endre János, 1791–1862) piarista szerzetes-tanár *Poematum liber* (1862) című gyűjteményének újrakiadása is. Nagyrészt kéziratból kerülnek kiadásra Agyich István pécsi kanonok (1730–1790) összegyűjtött versei a költőről doktori disszertációt készítő Rédey-Keresztény János gondozásában, míg Szádóczki Vera teljes egészében kéziratot alapján válogatott össze egy csokorra való a győri repetensek költeményeiből. Az eredeti latin szöveget, a magyar és angol prózafordítást, valamint a magyar és angol nyelvű kommentárt tartalmazó szövegkiadások az Irodalomtudományi Intézet DigiPhil-csoportjának informatikai támogatásával a DigiPhil-felületen készülnek el, s emellett a tervek szerint nyomtatott formában is megjelennek. A projekt további célja egy átfogó adatgyűjtés a magyarországi neolatin irodalom bibliográfiájához; a fent felsoroltakkal együtt összesen húsz jelentős életmű teljes körű adatolása.

A 18–19. századi neolatin irodalom kutatása a magyarországi irodalom történetére irányuló vizsgálódások más területeknél kevesebb szakértőt vonzó területe. „A magyarországi latin költészet fénykora – legalábbis mennyiségi szempontból – a XVIII. századra esik. Sajnos ez a több száz műre rúgó termés egyelőre jórészt feltáratlan, részben még kiadatlan is” – írta Szörényi László 1985-ben.¹ Az azóta eltelt negyven évben elsősorban ő maga, valamint tanítványai, illetve sok esetben általa inspirált kutatók sokat tettek a hiány pótlásáért, ismeretlen vagy kevéssé ismert szerzők, művek felfede-

1 SZÖRÉNYI LÁSZLÓ, „Latin költészet 1770 és 1820 között”, in *Irodalomtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. KÓSA LÁSZLÓ ÉS SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY, 264–292 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem, 1985), 274.

zéséért.² Szörényi összefoglaló tanulmányai egyben programot is adtak a téma kutatásához, és kijelölték a hatalmas forrásanyag főbb csomópontjait, rámutatva a valamely szempontból kiemelkedően értékes életművekre.³ Véleménye mérvadó volt a „Neolatin Költők Tára” sorozatot elindító első kötetek témáinak kiválogatásában is: Agyich Istvánt, Halápy Konstantint, Szerdahely György Alajost és a repetens költőket is a figyelemre méltó 18. századi teljesítmények között mutatta be írásaiban. Szörényi kiemelt figyelmet szentelt a jezsuita iskolai oktatáshoz kötődő versszerzői hagyománynak. Ez a közép- és felsőfokú iskoláztatás lényegi elemét képezte, és egyaránt részesültek benne a repetens költők, valamint Halápy, majd rá 30-40 évvel Agyich és Szerdahely is. Az utóbbi két költő is elmondhatta volna magáról azt, amit Halápynak a kollégiumból való távozásakor egykori ülőhelye fölé véstek: „Hic Halapy, quondam studuit componere versus, / Cui similis nullus, par quoque nullus erat.”⁴

A sorozat köteteibe kerülő szövegekkel való foglalatосkodás legfőbb tétje, vajon párbeszédbe lehet-e állítani – elsősorban a 18. század második felétől – a latin nyelvű műveket a korszak magyar nyelvű termésével, felszámolni a határvonalakat a két halmaz között, s elő lehet-e segíteni e szerzők, művek kanonizációját, a magyar irodalom történetébe való méltó beillesztésüket. Szörényi László maga is foglalkozott egy olyan költői életművel, mely iskolapéldája annak a folyamatnak, ahogyan az 1830-as évek táján (legfőképpen az iskolai oktatás magyar nyelvre történő átállása miatt) teret vesztett a latin nyelvű költészet mint sokak által művelt, elismert önkifejezési, reprezentációs, edukációs csatorna, és megmaradt értékeit is elveszítve kihullott az olvasók érdeklődési köréből. Csak néhány esetben maradt benne, annak köszönhetően, hogy egyes verseknek magyar fordítása készült. Az említett életmű Dayka Gáboré, aki mind magyarul, mind latinul kiváló érzékkel verselt – főként Kazinczy rajongott érte, költeményeit a legmagasabbra értékelve. Dayka latin verseinek befogadástörténetében rövid időtávon belül jól elkülöníthető az a három fázis, melyek a magyarországi neolatin irodalom recepciójában más művek esetében is ugyanebben a sorrendben követik egymást. Az első a nemzeti nyelvű irodalommal való egyenértékűség fázisa: a latin nyelvű műveket kiadják, olvassák, értékelik, imitálják (Kazinczy a Dayka-életművet még a maga teljességében jelentette meg). A második fázisban a neolatin irodalom iránti érdeklődés elvesztését, a nemzeti irodalom történetéből való kirekesztését figyelhetjük meg (a Toldy-féle 1833-as kiadásba Dayka latin versei már nem kerültek bele). Ezt kö-

2 Az eredmények közül a teljesség igénye nélkül kiemelendő tanulmánykötet és kézikönyv: JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon* (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996); István BARTÓK, szerk., *Companion to the History of the Neo-Latin Studies in Hungary* (Budapest: Universitas Kiadó, 2005). A témához kapcsolódó kutatási eredmények megosztásának jelentős fórumai a *Camoenae Hungaricae* című évkönyv, valamint a 2013 óta két évente megrendezett Neolatin Konferenciák és az azok anyagából készült tanulmánykötetek.

3 SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 184–191; SZÖRÉNYI László, „A latin költészet helyzete Magyarországon a XIX. században”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 1–17; SZÖRÉNYI László, „Neolatin lírai költészet Magyarországon”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 589–596.

4 JELENITS István, „A latin nyelvű epigramma tizennyolcadik századbeli piaristák költői gyakorlatában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 176–198, 182.

vetően pedig a latin szövegeknek már csak akkor marad esélye arra, hogy ne felejtődjenek el, ha magyar műfordításaik készülnek, de a nemzeti kánonba való bekerülést ez sem garantálja.⁵

Az összeállításunkban ehelyütt közreadott tanulmányok betekintést nyújtanak a „Neolatin Költők Tára” sorozatban készülő szövegkiadások műhelyébe. Szádoczki Vera egy hosszabb, történeti témájú elbeszélő költemény elemzése révén illusztrálja a jezsuita tanárképzésben folyó poétikatanítás gyakorlatát, kijelöli a mű helyét a hasonló témájú irodalmi alkotások együttesében, ezzel rávilágítva a latin és a magyar nyelvű szövegek érintkezésének komplex formáira. Rédey-Keresztény János a Vergilius-recepció és -imitáció történetében helyezi el Agyich István néhány verses munkáját, szövegszerű megfeleltetések révén mutatva rá az antik témák, retorikai-poétikai hagyományok konstruktív továbbvitelének megnyilvánulásaira. Balogh Piroska a női alakokról, illetve nőkhöz kapcsolódó, általuk szimbolizált jelenségekről szóló versekre koncentrálnak mutatja be a Szerdahely-versek világának sajátosságait, elkülöníti egymástól a téma több rétegét, és meggyőzően érvel amellett, hogy a latin szövegeket a korszak magyar nyelvű költészetével egyszerre érdemes görcső alá venni, hogy kivehetővé váljanak a tematikai vagy poétikai egyezések, eltérések, közös jellegzetességek. Lengyel Réka a korszakokon át legkiválóbb magyarországi latin költőnek tartott Janus Pannonius ismeretének nyomaint gyűjtötte egybe a 19. század első feléből, abból a közties időszakból, amikor verseit latinul már, magyarul még nem olvasták; az áttekintésből kiderül, hogyan felejtődött el az életmű szinte teljesen, és hogyan érhető tetten apró részletekben a magyar irodalom részére történő kisajátítása.

5 Lásd erről SZÖRÉNYI László, „Dayka Gábor latin versei Tóth László fordításában”, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 27 (1991): 19–31; SZILÁGYI Márton, „A »titkos bú« poétája? Dayka Gábor kanonizálásának kérdőjelei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 603–616.

Hölgyek az égi és földi rengetegben

Szerdahely György Alajos latin versesköteteinek nőalakjairól

BALOGH Piroska

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár;

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos munkatárs

ORCID: 0000-0001-5075-0748

Ladies among the celestial and earthly woods. Female figures in the Latin poetry collections of SZERDAHELY György Alajos

Abstract | The study examines the representation of female figures in the two Latin poetry collections of SZERDAHELY György Alajos (1740–1808), the first Hungarian professor of aesthetics. While SZERDAHELY is mainly known for his Latin treatises on poetics, his verse collections *Silva Parnassi Pannonii* (Vienna, 1788; Buda, 1803) have long remained neglected. Yet these volumes display a highly elaborate poetic structure and a remarkably nuanced portrayal of women, unusual within the contemporary Neo-Latin lyric tradition in Hungary. The analysis identifies four main categories of female figures – realistic, typified, allegorical, and mythical – within a dual poetic cosmos divided between the earthly “forest” and the celestial “sky.” Through these figures, SZERDAHELY explores human finitude, mortality, and the possibility of poetic or spiritual transcendence, while often employing an ironic, self-reflexive tone. The study argues that his representation of women parallels his cosmological synthesis of poetics and astronomy, both conceived as twin paths leading the human mind toward immortality.

Keywords | Neo-Latin poetry, SZERDAHELY György Alajos, female representation, poetics and astronomy, allegory, 18th-century Hungarian literature

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

A magyar kultúrtörténetben Szerdahely György Alajos (1740–1808) mint az első magyarországi esztétikaprofesszor vált ismertté. A jezsuita szerzetes, majd világi pap Szerdahely 1774 és 1784 között volt a Magyar Királyi Egyetem professzora, épp az intézmény költözései (Nagyszombat – Buda – Pest) idején. Ebben az időszakban írta meg esztétikai monográfiáit, melyeket az egyetemen tankönyvként használtak, és melyek az ekkor már diszciplínává váló esztétika tudományának, ezen belül a regény, a dráma és az opera elméletének első magyarországi, latin nyelvű összefoglalásai. Pedagógiai történeti szempontból is jelentős tevékenysége, hogy a Helytartótanács tanügyi előadójaként ő vezette és koordinálta az 1806-os *II. Ratio Educationis* összeállítását.¹ Itt azonban életművének egy olyan részéről lesz szó, amely hosszú ideig – méltatlanul – kívül esett a magyar irodalom- és kultúratudomány érdeklődésén: költői munkásságáról. Bár több alkalmi verse különnyomatként is megjelent, latin nyelvű költői műveit két kötetben gyűjtötte össze, amelyek között több átfedés van. 1788-ban adta közre *Silva Parnassi Pannonii* (A pannon Parnasszus erdeje) címmel első versgyűjteményét Bécsben,² a második, ugyanezen címet viselő, de tartalmában eltérő kötetet pedig Budán, 1803-ban.³ Bár a kötetekről a korszakban pozitív recenziók születtek,⁴ a kortársak ismerték és forgatták őket, latin nyelvük miatt gyorsan feledésbe merültek, és Szerdahely esztétikai életművének újrafelfedezésekor is háttérbe szorultak.⁵ Ugyanakkor láthatóan jól átgondolt, különleges kötetkompozíciókról, a korabeli magyarországi költészeti hagyomány egészét tekintve is igényesen és újszerűen kidolgozott témákról, versekről van szó, melyeket a készülő kritikai kiadás remélhetőleg sikerrel emel vissza a magyarországi költészet történetébe.

1 Szerdahely részletes életrajzát lásd BALOGH Piroska, „Szerdahely György Alajos szakesztétikai műveiről”, in SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai II.: Szakesztétikai művek*, szerk., ford. BALOGH Piroska, 465–558, Csokonai Könyvtár: Források: Régi kortársaink 23 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2025).

2 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje], (Bécs: Matthias Andreas Schmidt, 1788). A továbbiakban: SPP 1788.

3 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* [A pannon Parnasszus erdeje], (Buda: Egyetemi Nyomda, 1803). A továbbiakban: SPP 1803.

4 Pozitív kortárs recenziók Szerdahely két verseskötetéről: *Archives du Bibliophile* 22 (1881. júl.): 263; *Annalen der Literatur und Kunst in den Oesterreichischen Staaten* 4 (1805. máj.): 1:119, 314–315; *Allgemeine Literatur-Zeitung*, 1789, 3. köt., 257. sz., 508–510; *Der Neue Teutsche Merkur*, 1802, No. 3, 62–63; *Journal des sçavans*, 1790. dec., 2479–2481.

5 Margócsy István kiváló, Szerdahely életművének újraolvasását elindító tanulmányában kifejezetten negatív véleményt fogalmazott meg Szerdahely költői tevékenysége kapcsán: „Versei – epigrammák, feliratok, gnómák, didaktikus és alkalmi elégiák stb. – saját kötetének előszava szerint is a barokk diletantizmus szüleményei: mintegy gondolkodás nélkül csúsztak ki száján, s nem fordított külön gondot rájuk, ezért jókat, rosszakat vegyesen közöl.” MARGÓCSY István, „Szerdahely György művészetelmélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 93 (1989): 1–33, 6.

A jelen tanulmányban egy vonatkozást fogok kiemelni: a lírai nőábrázolás sajátosságait. A női karaktereknek különösen a szerelmi költészetben túlmutató, többretű megjelenítése a korabeli magyarországi neolatin lírára kevésbé jellemző. Az, hogy Szerdahely kötetete kivételnek tűnik, életműve ismeretében nem meglepő. *Poesis narrativa...* (Elbeszélő költészet...) című szakesztétikai munkáját⁶ Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnőnek ajánlotta, mégpedig nem elsősorban mint mecénásának (bár a grófnő engedélye gazdag könyvtárának használatára ugyancsak inspirálhatta), hanem mint ideálisnak gondolt, művelt hölgyolvasónak.⁷ Esztétikai monográfiáinak példaanyagában, ha magyar vonatkozásban nem is, de a külföldi szerzők között több nőíró is megemlített; az eposzokról szóló könyvfejezetében pedig több oldalon át értekezik arról, miért ne lehetne, sőt, miért lehet érdemes egy eposzhoz női főhőst választani.⁸ Ez a két mozzanat ráadásul nemcsak biografikus háttéradat: Szerdahely integrálta azokat versesköteteinek poétikai terébe. Egyrészt mindkét kötetben szerepel egy, az eposzi műfajhoz szorosan kapcsolódó epüllion, melynek női főhőse van: Uránia múzsa.⁹ Másrészt a *Mikor Zichy Erzsébet, született Berényi grófnő betegen feküdt* című vers első szerzői jegyzete a nevével túl is világosan összekapcsolja a beteg grófnő alakját Szerdahely pártfogójával és már említett ajánlásával: „E kivételes, ritka és páratlan asszony jellemzőit abban az ajánlásban fejtettem ki, melyet az *Elbeszélő költészetem* elé írtam 1784-ben.”¹⁰ A vers maga egy meta-

6 SZERDAHELY György Alajos, *Poesis narrativa ad aestheticam seu Doctrinam boni gustus conformata...* [Az elbeszélő költészet elmélete az esztétikához, azaz a jóízlés tanához alkalmazva] (Buda: Typis Universitatis, 1784).

7 Zichy Miklósné Berényi Erzsébet grófnő és Szerdahely György Alajos kapcsolatáról és az ajánlásról részletesen lásd BALOGH, „Szerdahely...”, 537–544.

8 SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 204–205.

9 *Historia Uraniae Musae. Quam inter Deos, Deasque, Planetarias recens detexit HERSCHELIUS. Inserta Epemeridibus Astronomicis Vindobonensibus ad annum 1788*, SPP 1788, 147–175; *Historia Poetica Musae Uraniae, Quam inter Planetas reperit Cel. Herschelius*, SPP 1803, 245–275.

10 *Dum Elisabetha Comes Zichy nata e Comitibus Berényi aegrotabat*, SPP 1803, 46–47. Az idézett részlet: „Mulieris huius vere singularis, rarae, et incomparabiles Characteres exposui in ea, quam Poesi meae Narratoriae anno 1784 praeposui, Dedicatione.” Uo. Egy másik vers szerzői lábjegyzetében is felbukkan Zichy grófnő: *Ill. Antonio Vörös De Tarad ad se per literas invitanti* (A tekintetes Taradi Vörös Antalnak, aki levélben hívta meg őt) című vers ugyanis „görög istennő”-ként aposztrofálja őt, az alábbi jegyzetes magyarázattal: „Ama görög istennő nem más, mint méltóságos gróf Zichy Erzsébet, született Berényi grófnő, aki idős korában, fáradságtalan munkával megtanulta a görög nyelvet, és Catóval együtt (ahogy azt Cicero írja *De Senectute* című művének 8. pontjában) elmondhatta: »Óreg fejvel tanultam meg a görög nyelvet; ezt pedig oly mohón ragadtam meg, mintha régóta tartó szomjúságot kívántam volna oltani, hogy megismerhessem mindazokat a példákat, amelyekkel láthatjátok, hogy most magam is élni tudok.« Az én *Poesis Narrativa ad Aestheticam conformata* című művemet neki ajánlottam, az 1784. esztendőben. A dedikáció, amelyet tömör, klasszikus stílusban fogalmaztam meg, e kivételes asszony jellemvonásait tárja elénk.” – „Graeca illa Diva est Excellentissima Comes ELISABETHA ZICHY nata e Comitibus Berényi, quae in sua senectute Graecam Linguam didicit labore improbo, et cum Catone (ut est apud Ciceronem in Libro de Senectute n. 8.) dicere potuit: Graecas literas senex didici; quas quidem sic avidè arripui, quasi diurnam sitim explere cupiens, ut ea ipsa mihi nota essent, quibus nunc me exemplis uti videtis. Poesis mea Narrativa ad Aestheticam Conformata, eius nomini est inscripta anno

morfóvizist ír le. A beteg pártfogónő mellett aggódó költőnek egy istennő jelenik meg, s a látomás világosan azonosítja magát a beteg grófnővel. Az istennő neve *Πρόνοια*, ami a sztoikus és platonikus filozófiában az isteni gondviselést jelenti, vagyis azt az eszmét, hogy az isteni értelem (*nous*) irányítja és rendezi a világot bölcsességgel és jósággal; a keresztény teológiában pedig Isten gondviselő szeretetének kifejezője, a világban és a személyes emberi sorsban megnyilvánuló, szerető isteni gondoskodás. A finom költői játék így egyszerre tiszteletadás a tudós (még ógörögül is olvasó!) grófnő előtt, másfelől köszönet a gondoskodó patrónai szeretetéért.

Ennek tükrében nem meglepő, hogy Szerdahely 1788-as verseskötete öt könyvének 150 verse között 38 olyan szöveget találunk, ahol egy-egy női alak vagy női karakter-jegy ábrázolása tematizálódik. Az 1804-es kötetben 151 versből 48-ban szerepelnek karakteresebb nőalakok. A számaránynál is figyelemre méltóbb azonban ezeknek a verseknek a poétikai funkciója. Felbukkannak ugyan közöttük olyan, nőknek címzett, főként köszöntő versek, amelyek a korabeli neolatin alkalmi költészettől sem idegenek: ilyen a *Mária Terézia magyar királynőnek, midőn XIII. Kelemen pápa az Apostoli Királyi címmel ruházta fel*,¹¹ vagy az *Esküvői ének a tekintetes és nagyságos királyi tanácsos, Aczél István tiszteletére*¹² és *A méltóságos Révai Péter és Sándor Eszter esküvői napjára*.¹³ Ugyanakkor már a gróf Niczky Annához címzett két vers, *Az igazi magyar Amazonról*¹⁴ és *Egy igazi amazon halálára*¹⁵ is jelzi, hogy még e tradicionális műfajnak számító alkalmi köszöntőversek nem vagy nem elsősorban a megszokott, társadalmi tisztelgést kifejező gesztusként vannak jelen a kötetben. *Az igazi magyar Amazonról* című versnek már az alkalmi jellege is szokatlan: Niczky Annának (1757–1787), Niczky Kristóf országbíró lányának és Schmideggy László gróf feleségének maszektómia-műtétjét írja le, már-már naturális őszinteséggel. A mellrákkal küzdő Niczky Anna amazonként való bemutatását nem valamiféle Jeanne d’Arcra emlékeztető csatabeli vitézkedés indokolja, hanem a halállal folytatott küzdelemben tanúsított bátorsága és a műtéttel járó megcsonkítottsága, mivel vállalta rákos mellének akkoriban érzéstelenítés és altatás nélkül végrehajtott, kiégetéssel járó lemetzését.¹⁶

MDCCLXXXIV. Dedicatio lapidali stilo facta exhibet rarae Mulieris characteres.” SPP 1788, 68. A tanulmányban idézett valamennyi magyar nyelvű Szerdahely-szöveget, címet latinból Balogh Piroska fordította.

11 *Mariae Theresiae Aug. Reginae Hungariae. Dum a Clemente XIII. Pontifice Maximo Titulo Regis Apostolici ornata fuit*, SPP 1788, 5–6; SPP 1803, 4–5.

12 *Epithalamium Spect. ac Magn. D. Consiliario Regio Stephano Aczél*, SPP 1788, 92–94.

13 *Ad Diem Nuptialem Ill. Comitum Petri de Réwa, et Estheris de Sandor*, SPP 1788, 124–125; SPP 1803, 84–85.

14 *De vera Amazone in Hungaria*, SPP 1788, 6–8; SPP 1803, 61–62.

15 *In mortem verae amazonis*, SPP 1788, 122–123; SPP 1803, 95.

16 A versben leírt műtét részleteiről és Szerdahely versesköteteinek orvostörténeti vonatkozásairól lásd BALOGH Piroska, „Fájdalom, gyógyulás és költői imagináció: Szerdahely György Alajos latin nyelvű költészetének medikai dimenziója a felvilágosodás kori Magyarországról”, *Kaleidoscope: Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat*, megjelenés előtt.

Természetesen értelmezhető ez egyfajta poétai különködésként is, különösen ha Szerdahely kötetét a Publius Papinius Statius által megteremtett *silva*-hagyomány felől olvassuk, aki *Silvae*, azaz *Erdők* címen Kr. u. 89–95 között általában megrendelésre, a legkülönbözőbb alkalmakra, születésnapra, lakodalomra, felgyógyulásra, útra kelésre írott verseit gyűjtötte össze, megteremtve ezzel a vegyes tartalmú, alkalmi írásokat közlő, rendszerezetlenül tarka versgyűjtemények ókori mintáját.¹⁷ Az így megformálódó *silva*-hagyomány¹⁸ nagy hatással volt a 18. századi magyarországi jezsuita költészeti gyakorlatra, amit jól mutat Gyalogi János kéziratos *Silvae opusculorum* című versgyűjteménye és *Sylvae, seu varia elegiarum artificia, diversas temporum praesentium materias complexa* című 1737-es elégiafüzére.¹⁹ Ugyanakkor nem szabad és nem érdemes figyelmen kívül hagyni, hogy Szerdahely nemcsak megidézte kötetével e hagyományt, hanem át is alakította azt, mégpedig úgy, hogy olvasói számára igen határozott értelmezési irányt jelölt ki első kötetének előszavában.²⁰ Ebben az előszóban Szerdahely versgyűjteményét az asztronómus Maximilian Hellnek ajánlja. Fontos kiemelni, hogy az 1803-as kötetet Szerdahely szervesen hozzákapcsolta az első verseskötethez: mindkettőben egyértelműen jelezte, hogy „kétcsúcú Parnasszus”-ról van szó, azaz a két kötet együtt olvasva alkot művészi egészet.²¹ Ennek megfelelően az első kötet bevezetésében kifejtett, alább ismertetett kompozíció a második kötetre is érvényes és kiterjesztendő, amit az is megerősít, hogy a második kötethez Szerdahely csak egy rövid, praktikus, az alkotás körülményeit és eljárásait vázoló bevezetést²² csatolt, ami nem írja felül, csupán kiegészíti az első kötet bevezetőjében vázolt koncepciót. Tehát a mindkét kötet együttes keretének tekinthető 1788-as bevezetés a szokványos szerénykedés toposzával indul, miszerint Hell, azáltal, hogy a *Historia Uraniae Musae* szövegét folyóiratában közzölte,²³ felbátorította a szerzőt a már meglévő és újabb költeményének

17 Statius művének legmodernebb, kommentált kiadásai: STATIUS, *Silvae*, szerk. Bruce GIBSON (Oxford: Oxford University Press, 2006); Ana LÓIO, szerk., *Editing and Commenting on Statius' "Silvae"*, Mnemosyne: Supplements 464 (Leiden–Boston: Brill, 2023).

18 A *Silvae* neolatin hagyományáról és későbbi recepciójáról lásd Wolfgang ADAM, *Poetische und Kritische Wälder: Untersuchungen zu Geschichte und Formen des Schreibens „bei Gelegenheit“* (Heidelberg: Winter, 1988); Harm-Jan VAN DAM, „Batavian Wood: *Silvae* in the Low Countries from 1500 to 1650”, in *La Silve: Histoire d'une écriture libérée en Europe de l'antiquité au XVIIIe siècle*, szerk. Perrine GALAND és Sylvie LAIGNEAU-FONTAINE, 601–624 (Brepols: Turnhout, 2013).

19 E versgyűjtemények bemutatását és részletes elemzését lásd SZELESTEI NAGY László, „Gyalogi János epigramma-füzére”, in SZELESTEI NAGY László, *Tanulmányok a 17–18. századi magyarországi művelődésről*, 187–200, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 20 (Budapest: MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2018).

20 *Viro Celeberrimo Adm. Rev. Domino Maximiliano Hell*, SPP 1788, 1.

21 Több versszöveg is egyértelműen utal erre: *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241–243; ennek átdolgozott változatában: *Ad Lectorem*, SPP 1803, 1–3; továbbá *Mercurianus tendit ad alterum montis verticem*, SPP 1803, 163–164.

22 *Praelogium*, SPP 1803, 1.

23 A *Historia Uraniae Musae* kötetbeli adatait lásd a 9. jegyzetben. Az epüllion először Maximilian Hell csillagászati évkönyvének *Appendix*-ében jelent meg: *Ephemerides Astronomicae Anni 1788 ad Meridia-*

közvetételére. Majd általánosabb, tézisszerű megállapítások következnek *astronomia* és *poesis*, azaz csillagászat és költészet kapcsolatáról:

Mert vajon nem az Égben lakozik-e a Poézis is? A költők, akikről Platón és az egész ókor helyesen tanítja, hogy a Bölcsesség teljességének első és egyedüli Atyái és Vezérei, a Költészet Múzsáját az Égbe helyezték, és nővérével, Urániával együtt, akinek ősi nevét a csillagászoknak a legújabb bolygó elnevezése körüli vitájában TE képviselted, a csillagok birodalmában helyezték el. Mindig is barátok, hiszen egyszersmind testvérek is Költészet és Csillagászat. E két nővér uralja az Ég mérhetetlen terét; ők kormányozzák ama örök világokat, melyeket TE nemcsak kiemelkedőleg kutatsz, hanem egyszersmind majdan a lakójuk leszel. Ezért nem tévedek, ha azt mondom: az Ég hosszas és lankadatlan tanulmányozása, valamint Költészet és Uránia testvéri barátsága révén lakozik BENNED ama Költői Lélek, mely erős testre vall, és a hosszú élet gyarapítója és kezese. Fogadd el tőlem, ami a TIÉD! Ebben az Erdőben felleled mindazt, amit NEKED a TE Eged jelent.²⁴

Az előszó tehát kiépíti egy mitopoetikus világkép alappontjait. Az egyik alappont az emberfeletti/emberen túli emberi világ kitüntetett helye, a kozmikus Ég, melyben örök világok („orbes”) lakoznak. A másik alappont a kozmosz emberi tere, antropológiai horizontja: az Erdő. A kettő összekapcsolására, együttes megjelenítésére pedig a poézis, pontosabban a Költői Lélek („Spiritus Poeticus”) képes: ez a teremtett világok fikatív univerzuma, a „Mundus Poeticus”.²⁵ A költői mű tehát egyfelől nem más, mint maga

num Vindobonensem, Appendix, 273–302. Ennek folytatásaként Maximilian Hell Uranophilus Austriacus álnéven közölte *Uranophilus Austriacus Ad Lectorem* című bevezetőjét, és *Lis astronomorum de nomine quo Planeta recens anno 1781 die 13 martii Aquis Solis (Bathe) in Anglia a D. Herschel optico celeberrimo detectus appellandus sit. Carmen* című latin versét, mely magát a bolygó névadása feletti vitát ismerteti (303–315). A költemények különlenyomatban is megjelentek két kiadásban: az egyik (Vienna: Trattner, 1787) Szerdahely versét és Hell rövid bevezetőjét (*Uranophilus Austriacus Ad Lectorem*) tartalmazza; a másik (Vienna: Trattner, 1788) mindhárom szöveget, azaz Hell versét is közli. Részletesen lásd Per Pippin ASPAAS és László KONTLER, *Maximilian Hell (1720–92) and the Ends of Jesuit Science in Enlightenment Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2019), 375–379.

24 „An non enim in Coelo Poesis est? Poetae, quos Plato, totaque vetustas recte docet fuisse primos et solos omnis Sapientiae Patres et Duces, Musam Poeticam in Coelos intulerunt, et cum Sorore Urania, cui TU in Lite Astronomorum de Nomine antiquum nomen vindicasti, Sidereis in regionibus collocarunt. Semper amica, quia vere cognata Poesis est Astronomia. Hae duae germanae tenent immensa Coelorum spatia; istae moderantur aeternos illos orbes, quos TU pridem non tam eminens specularis, quam proxime incolis. Propterea non aberravero, si dicam: ex longo, diurnoque Coeli usu, et cognata Poeticae, Uraniaeque amicitia traxisse TE Spiritum illum, quem habes Poeticum, vegeti corporis indicem, vitaeque longioris augurem, et sponsorem. Accipe iam a me, quod TUUM est! In hac etiam Silva reperies, quae TE Tui Coeli admoneant.” SPP 1788, 1.

25 Ezek a terminusok Szerdahely esztétikaelméletében is szerepet kapnak. A „Mundus Poeticus”-ról: „Ez az a tér, ahol maguktól születnek a csodák és a rendkívüli dolgok; ez az a föld, melyet tőlünk nagymértékben különböző emberek laknak; ez maga az ég, melyben istenek és istennők élnek számtalanul; végül ez az a világ, melyben mindazt megtalálsz, amit neked a Mitológia tanított.” SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 438. A Teremtő Lélek vagy Teremtő Szellem többször előfordul Szerdahely esztétikai műveiben, akár Isten vonatkozásában (SZERDAHELY, *Poesis narrativa...*, 79; SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 110.), akár költők, művészek vagy éppen a bennünk működő teremtőerő, a képzelet vonatkozásában (SZER-

az Ég: éppúgy olvasható, kutatható – ezért is ismerhet benne a saját, asztrológiai Egére a megszólitott csillagász. Másfelől a költői mű Erdő is, maga a természet: legyen szó akár a külső természet erdejéről, akár az emberi lélek belső természetének vadonjáról.

A költői térképezés, a „Mundus Poeticus” létrehozása mellett a költői időképzés – ha úgy tetszik, a „Tempus Poeticus” – is kétosztatú a kötetben. Az Ég örökkévaló kozmogóniai horizontját az örök Nap („Sol”, „Phoebus”) uralja, a földi horizonton ellenben feltűnik az istennőként megjelenített Éj („Nox”). Asszociációs körük, nem meglepően, élet és halál közegeiben mozog: az örök Nap birodalma, az Ég egyszersmind a halhatatlanság birodalma is. Az antropológiai horizontot, a földi Erdőt ellenben az újra és újra megjelenő, az időt végeessé tevő, a halandóságot és mulékonyságot magában hordó Éj uralja; egyszersmind az örök Nap, azaz a halhatatlanság birodalma utáni vágy. A *Naphoz* című vers²⁶ fohászkozója a szemeire boruló éj mögött vágyik meglátni a felkelő napot, *Az éjről*²⁷ fohászkozója pedig az Éj – Csongor és Tünde közegebe is beillő – kozmikus istennőjét úgy ábrázolja, mint aki a nap fényét köpenyével eltakarja. *Az éji látomás*²⁸ az éjben fénylő szekerén száguldó Pallas képével indít, a látomás elbeszélője arra kéri Phoebust és az antikvitas Egének isteneit, hogy Pallas válhasson csillaggá, mert tőle származna a génusz és a szellem. A felfénylő csillag azonban újra az éj homályába vész: „somnus erat” – álom volt csupán. Szintén mitopoetikus asztrológiai vonatkozásra, az egymás váltó csillagok képére épít a Kasztórról és Polüdeikészről szóló epigramma,²⁹ mely egyszersmind cáfolata a szakirodalmi állításnak, miszerint Szerdahely költői gyakorlatától idegen lenne a csillagász-epigramma, célja csupán az ismeretterjesztés. Az epigramma Lactantiusra utaló jegyzettel³⁰ ellátott csattanója szerint nincs szerencsétlenebb sem az istenek, sem az emberek között, azaz sem az örökkévaló, sem az emberi horizonton annál, aki nem egyszer, hanem újra s újra hal, újra s újra él. Azaz míg antropológiai horizonton a mulandóság, az idő korlátozottsága – az Ég, a kozmogónia horizontján az örökkévalóság uralja az időt. Érdeemes arra is figyelni, hogy e mitopoetikus világ párhuzamos a csillagászati realitás világával: a Nap valóban „örök-

DAHELY, *Poesis narrativa...*, 247; SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 55, 203, 222 stb.): „Ποιητης a latinoknál, németeknél, franciáknál és itáliaiaknál gyakran 'cselekvő, létrehozó, teremtő' jelentéssel fordítottatik; és a költők génuszát és szellemiségét is hasonló mellékevekkel szokták illetni. Ezek a szavak engem sosem sértettek, valahányszor érzékelem, hogy egészséges, jó, helyes módon használják őket; mert ami a görögöknél a ποιητης, az a latinoknál a 'cselekvő, létrehozó, teremtő', és ez mind a mindenható istennek, mind pedig embereknek tulajdonsága lehet.” SZERDAHELY, *Esztétikai írásai II.*, 115.

26 *Ad Solem. Dum me Mercurianum Somnus diuturnus premebat*, SPP 1788, 38–39; második változata: *Ad Solem. Somno gravi, et diuturno Poetam premente*, SPP 1803, 44.

27 *De Nocte*, SPP 1788, 40; második változata: *De Nocte. Antiqua Dea*, SPP 1803, 106.

28 *Visio nocturna*, SPP 1788, 20–21; második változata: *Visio nocturna*, SPP 1803, 14.

29 *De Castore et Polluce*, SPP 1788, 81. A csillagászati epigrammát Tóth Sándor Attila hiányolta Szerdahely életművéből: Tóth Sándor Attila, *Az ég Múzsája és planétája: Uránia; Szerdahely György csillagászati tankölteményei* (Szeged: Gradus Ad Parnassum, 2007).

30 „Non Deorum tantum, sed omnium Mortalium miserrimi, quibus semel mori non licet; aut Lactant. Lib. I. de Falsa Relig.” – „Nemcsak az istenek, hanem minden halandó közül a legnyomorultabbak azok, akiknek nem adatott meg, hogy csak egyszer haljanak meg. (L. Caelius LACTANTIUS Firmianus, *De Falsa Religione seu Divinarum institutionum adversus gentes*, 1, 10, 5.)” SPP 1788, 81.

ké”, vagy legalábbis folyamatosan ontja fényét, ám a Földön, a Nap fényének kitakarása miatt váltogatja egymást nappal és éjszaka, ami az időszámítás alapja. Castor és Pollux, azaz a Dioszkuroszok pedig nemcsak a mitológiai történetben, vagyis a költői univerzumban vannak jelen, hanem az Ikrek csillagkép formájában a tényleges égbolton is.³¹

A versek azt is igen következetesen mutatják be, hogy e kétozstatú poétikai térben és időben milyen szemléletmód, emberi viselkedésmód lehetséges. Az egyik szemlélet az égre néző, eget fürkésző, halhatatlanságra vágyó alakok testesítik meg, ennek prototipikus alakja a csillagász: az ég kémlelése Hell, Bogdanics Imre³² vagy Sajnovics János³³ kapcsán, de a csillagászat műzsája, Urania esetében is mintegy epikus, visszatérő toposz a versekben. Ellentettjét a Minervát okítani akaró disznó jeleníti meg *A latin közmondásról*: „Disznó tanítja Minervát” című versben,³⁴ melynek címszereplője nem fürkészik és kérdez, hanem kioktat, végletesen földhözragadt, nem mer az ég felé tekinteni, nem is emberi, hanem állati figura. Világosan felidézi e kettős attitűd az antik toposzt, mely talán Ovidius megfogalmazásában a legismertebb: „Minden egyéb állat letekint görnyedten a földre, / embernek főlemelt orcát és adta parancsát, / hogy föl a csillagokig pillantson, az égre tekintsen.”³⁵

31 Szerdahely kötetének csillagászati vonatkozásairól lásd BALOGH Piroska, „»Concordia Poeseos et Astronomia«: A csillagászat szerepe két 18–19. századi magyar esztétikaprofesszor, Szerdahely György Alajos és Schedius Lajos János művészetszemléletében”, in *Matézis, mechanika, metafizika: A 18–19. századi matematika, fizika és csillagászat eredményeinek reprezentációja a filozófiában és az irodalomban*, szerk. GURKA Dezső, 181–202 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2016).

32 *Daniel Emericus Bogdanich Die 31. Ian. Anni MDCCCLII. mortuus*, SPP 1803, 238. Bogdanich Imre Dániel (1760–1802) a budai csillagvizsgáló munkatársa, Lipszky János térképészeti felmérésének aktív résztvevője.

33 *Ioanni Sainovics Astronomo Celebri. Dum in Castro Gentilitio Tordas Hilaria fuere acta*, SPP 1803, 49–50. Sajnovics János (1733–1785) jezsuita szerzetes, matematikus és csillagász, a finnugor nyelvrokonság felfedezője.

34 *De Veteri, et trito Latinorum Adagio: Sus Minervam*, SPP 1788, 220–221; második változata: *Minervae Doctor. Ex Veteri Adagio*, SPP 1803, 244.

35 „Pronaque cum spectent animalia cetera terram, / Os homini sublimē dedit, caelumque tueri.” Publius OVIDIUS Naso, *Metamorphoses*, 1, 84–85 (Devecseri Gábor fordítása). A fölfelé tekintés mint humán karakterisztikum már Plátón szövegeiben felbukkant (*Timaiosz*, 90a–b; *Állam*, 516a–b), de Ovidius forrása valószínűleg Cicero volt: „Qui primum eos humo excitatos celsos et erectos constituit, ut deorum cognitionem caelum intuentes capere possent. sunt enim ex terra homines non ut incolae atque habitatores sed quasi spectatores superarum rerum atque caelestium, quarum spectaculum ad nullum aliud genus animantium pertinet.” – „Ő volt az, aki először felemelte őket a földből, felegyenesítette és felmagasította őket, hogy az eget szemlélve képesek legyenek felfogni az istenek ismeretét. Az emberek ugyanis a földből származnak, de nem mint annak lakói és birtokosai, hanem mint a magasabb rendű és égi dolgok szemlélői, amelyek látványa egyetlen más élőlényre sem tartozik.” *De natura deorum*, 2, 140. A toposz számos humanista szerző művében szerepel, Giovanni Pontano, Marsilio Ficino mellett legismertebb és Szerdahely kötetének poétikai keretéhez releváns újrafogalmazása Pico della Mirandola *Oratio de hominis dignitate* című, 1486-os írásában olvasható: „Nem alkottunk sem éginek, sem földinek, sem halandónak, sem halhatatlannak, hogy önmagadat amilyennek csak akarod, döntésed és rangod értelmében magad alakítsd ki, s mint a fazekas, abba a formába gyúrd át, amelyik inkább tetszik. Lelked végzéséből lesüllyedhetsz az alacsony, állati világba, és újjászülethetsz a felsőbb, az isteni világba.” – „Nec te caelestem neque terrenum, neque mortalem neque immortalem fecimus, ut tui ipsius quasi arbitrarius honorariusque plastes et factor, in quam malueris tute formam effingas. Poteris in inferiora quae sunt bruta degenerare; poteris in superiora quae sunt divina ex tui animi sententia regenerari.”

Végül pedig fontos megemlíteni a kötetek másik lényeges, részint paratextusként viselkedő szövegét. Az első kötet utolsó, *Az olvasóhoz* címet viselő verse³⁶ ugyanis egy újabb finom, de egyértelmű használati utasítást ad a kötet egészéhez. Egyrészt jelzi előre, hogy egy másik *silva*-kötet is várható a poétától, amely egyébként majd 1803-ban valóban meg is jelenik. De ami még érdekesebb: a vers első sora egyértelmű Horatius-travesztia,³⁷ és a vers második felében is további intertextuális utalásokkal és nyílt célzásokkal is jelzi a költő, hogy „Múzsám vérében mérge van”, azaz versei travesztia-ként, szatíráként, ironikus hangnemben is olvashatók, sőt, olvasandók. A második kötet első verse, ugyancsak *Az olvasóhoz* címmel,³⁸ az előbbi vers parafrázisa, az előző záróverssel szervesen összekapcsolódva egybefűzi a két kötetet. Ez a változat már meg-lévőként utal a Pannon Parnasszus második csúcsára, amely a második kötetben ölt testet, és pedig a konfrontatívabb gúny, travesztia mellett egyértelműen a finom, csak éles érzékkel észrevehető iróniát (főként az ironikus sejtetést, elhallgatást) mutatja be a kötet fő költői hangnemeként. Ezt a női portrék kapcsán sem árt szem előtt tartani.

Ez a kétosztatú poétikai tér és idő, valamint e kettős attitűd adja tehát a kontextusát a kötet nőalakjainak. Ezek az alakok négy csoportba sorolhatók: valószerű, tipizált, alegorikus és mitikus égi nőalakok bukkannak fel a versekben.

Valószerű nőalakok

Valószerű nőalakoknak tekintetem azokat, akiket a versek reális, a hétköznapi emberi életben mozgó és élő személyként jelenítenek meg, függetlenül attól, hogy a lábjegyzetek vagy egyéb tudásunk alapján létező személyről mintázta-e őket a költő. E nőalakok ábrázolásában szinte minden alkalommal meghatározó elem az antropológiai szférát uraló halandósághoz való viszony. Az első példa legyen a már emlegetett magyar amazon, Niczky Anna grófnő. Két versben jelenik meg: *Az igazi magyar Amazonról*³⁹ és az *Egy igazi amazon halálára*⁴⁰ című versszövegekben, az első a már említett műtétet, a második a grófnő halálát mutatja be. Ennek a nőalaknak a fő karakterjegye a bátorság, mégpedig a halált megvető bátorság, ahogyan a második vers írja: „Ha a vad halál legyőzhető lenne, ő lett volna, aki legyőzi.” Niczky Anna meghal, ám, mint azt az amazonmetafora jelzi, bátorsága a példák sorába emeli őt, ami, ha részlegesen is, ki-

Giovanni PICO DELLA MIRANDOLA, *De hominis dignitate, Über die Würde des Menschen*, szerk. August BUCK (Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1990), 6 (a magyar szöveg Lázs Sándor fordítása). Szerdahely korában többek között Pope írásai (pl. *An Essay on Man*) aktualizálták újra.

36 *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241–243. Az idézett részlet: „Namque venenatum fel mea Musa gerit.” Uo., 242.

37 „Nondum opus exegi”, *Ad Lectorem*, SPP 1788, 241. – „Exegi monumentum aere perennius”, Quintus HORATIUS FLACCUS, *Carmina*, 3, 30, 1. („Még nem alkottam meg/építettem fel művemem” – „Megalkottam/felépítettem ércnél maradandóbb emlék-művemem”).

38 *Ad Lectorem*, SPP 1803, 1–3.

39 *De vera Amazone in Hungaria*, SPP 1788, 6–8; SPP 1803, 61–62.

40 *In mortem verae amazonis*, SPP 1788, 122–123; SPP 1803, 95. Az idézett részlet: „ab illa, / Si posset vinci Mors fera, victa foret.” Uo.

menti a teljes enyészet hatalma alól. Ugyanezt a poétikai stratégiát alkalmazza a költő Nagy Katalin cárnő bemutatásánál (*II. Nagy Katalin orosz cárnőhöz*):⁴¹ az ő esetében „nagy tettei” azok, amelyek részlegesen felmentik az enyészet alól, hiszen, mint a költemény utal rá, neve fennmarad, és „már most látják benned / a jövő századok példaképét”. Itt is megerősíti ezt egy mitikus párhuzam, bár sokkal bizonytalanabban, mint Niczky Anna esetében: „Keresem Semiramis nevét, de azt mondják, ő sem egyetlen nő volt, / és mégsem találni párhuzamot veled.” Nem véletlen, hogy a mitikus párhuzamok egyik esetben sem istennők, hanem mitológiai, ámde halandó lények. Ám nemcsak az égre néző attitűd jelenik meg a valószerű nőalakok ábrázolásában. Az *Egy nőről, aki reményét veszítve egy katonával való házassága iránt, a Dunába vetette magát Budán, 1786-ban* című vers⁴² egy leányanya öngyilkossági kísérletét és megmentését örökíti meg, bár korántsem a Kölcsey verseiből és novelláiból ismert⁴³ empátiával. A leányanya élethelyzetén keresztül a vers egy olyan szituációt jelenít meg, ahol a halál a menekülés, az élet pedig a bűnhődés: a leányanya Dunába ugrása nem halált megvető bátorság, hanem az élettől és a szégyentől való menekülés motívuma. És bár a vers, legalábbis a matróz záró szavai alapján, a megtisztulás lehetetlenségét, a társadalmi ítélet kérlelhetetlenségét hangsúlyozza, az, hogy az ítéletet egy matróz mondja ki a versbeli költői hang helyett, némi gyanúra ad okot. Mint a pénz istennőjét dicsőítő versnél⁴⁴ is látható lesz majd, számos versszöveg a társadalmi diskurzusok és viselkedésmódok sarkított, kiélezetten kegyetlen bemutatásával nem ítéletet és didaxist közvetít, hanem kifejezetten ironikus fényben mutatja fel ezeknek a helyzeteknek az embertelenségét. Másként ironikus viszont az e szöveg párversének tekinthető *Példázat: Egy nő, aki jogosan kívánja a halált* című írás,⁴⁵ amely akár Petőfi *A férj hazajő betegen* kezdetű, *Felhők* ciklusban olvasható rövid szatirájának⁴⁶ előképeként is tekinthető. Itt is egy halált kívánó nő áll a vers középpontjában, aki, legalábbis szóban, hajlandó lenne megváltani életével férjét a haláltól, ám mikor tettekre kerül a sor, visszakozik, és férjét löki a halál karjaiba. Ha a címek és téma hasonlósága miatt valóban az előző vers párdarabjaként olvassuk, akkor több következtetést is levonhatunk. Egyrészt a második vers általánosító példázat, nem konkrét eseményt ír le, és nem egy versszereplő, hanem maga a cím mondja ki a tanulságot, ha úgy tetszik, ítéletet: az effajta nő valóban megérdemli a halált. Ezzel szemben a leányanya esete, aki tisztességének mentése érdekében valóban nem riadt

41 *Ad Catharinam II. Magnam Russiae Magnae Imperatricem*, SPP 1788, 90–92; SPP 1803, 86–87. Az idézett részletek: „In TE prototypon secla futura vident.” SPP 1788, 92. „Quaero Semiramidem. Non una Semiramus esse / Fertur at exemplum non habet ulla TUUM.” Uo., 91.

42 *De Muliere quae desperato Militis coniugio se deiecit in Danubium Budae Anno MDCCLXXXVI.*, SPP 1788, 96–97.

43 Kölcsey Ferenc *A vadászlak* című novellájában, illetve *Éji temetés* című versében dolgozta fel a leányanyaság és az ehhez gyakran kapcsolódó csecsemőgyilkosság problémáját.

44 *Quae Dea Maxima?* SPP 1788, 115–117; második változata: *De Pecunia Terrarum Regina, et Dea*, SPP 1803, 31–32.

45 *Parabola Femina Mortem pro Merito adpetit*, SPP 1788, 222; *De Muliere Quae pro Coniuge optavit mori*, SPP 1803, 218–219.

46 PETŐFI Sándor, *Összes költeményei (1845. augusztus–1846): Kritikai kiadás*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Petőfi Sándor összes művei 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003), 128–129.

vissza a haláltól, ámbár a matróz el-, illetve megítéli, nem példázat, hanem személyesebb és konkrétabb történet, és az elhangzó ítélet érvényessége sem egyértelmű, éppúgy minősítheti a matrózt, mint a lányt. Végezetül érdemes még itt megemlíteni egy olyan verset, amely nem az ábrázolt nőalak halálhoz való viszonyát állítja középpontba, hanem a nőalak ábrázolásával magát a halált, mint a személyiség teljes és döbbenetes megsemmisülését állítja elének. A *Pyrrha sírjáról, akit szépsége miatt Magyarországon ünnepeltek* című vers⁴⁷ nőalakja ugyancsak mitikus lényeket, a gráciákat idézi meg: „Emeld fel a sírkövet! Hiszen Pyrrha, a Pannónia Gráciája, / itt nyugszik e márvány alatt. / Ó jaj! Mit látok? Gennyet, csupasz csontokat, rothadást, / tomboló pestist, szálló bűzt és borzalmat. / Zárd vissza a sírkövet! Nem, Pyrrha, aki Pannónia Gráciája, / nem nyugszik e márvány alatt.” Ha a feminista irodalomkritikától inspirálva némely olvasó fel is vonná a szemöldökét, hogy a női személyiség itt leegyszerűsítve azonosíttatik a szépséggel és a bájjal, ajánlott számára a kötet két rózsaversének elolvasása is. Bár *A rózsza minék is a szimbóluma és jele* című versben,⁴⁸ ugyan már az allegorikus nőábrázolás keretében, a rózsza ugyancsak a női grácia képi esszenciája, ám ugyanez a szimbólum *A Rózsáról elmélkedve* című versben⁴⁹ elveszíti genderjellegét, a versbeszélő arcának rózsájává változik, és egy szentimentális toposszá szelődülve immár nemtől függetlenül az emberi halandóság, hervadékonyság jelképévé alakul: „Általad én, ki rózsás arccal virulok, magamra gondolok. / Mi voltam? mi vagyok? mit készít nekem a Föld? / Amilyen a tiéd, olyan az én életem is; mi szegények! alig / Kezdünk el élni, létünk hamar megtörvén, elenyész.” Ezek a versek tehát báj, grácia és enyészet titokteli összefüggését, együttesét mutatják fel, és a felidézett nőalakok ezen ambivalens egység megtestestítőiként jelennek meg.

Fontos azt is kiemelni, hogy bár Szerdahely az 1803-as kötetet szerves egységként kezeli az első kötettel, a későbbi kötetben érezhetően felerősödik egyrészt a valóságos női alakok jelenléte, másrészt az az erős metaforikus kapcsolat, amely e nőalakok és a halál, elmúlás különféle formái, fájdalma, a szembenézéshez szükséges bátorság között van. Jól példázzák ezt a két női pártfogóhoz írt vers és az Alekszandra-versek. Az *Amíg Zichy Erzsébet, született Berényi Grófnő betegen feküdt* című versről⁵⁰ már esett szó, ehhez szorosan kapcsolódik a *Gyászének Sándor Terézia, született Clairfort bárónőhöz* című

47 *De Sepulcro Pyrrhae a Forma in Hungaria celebratae*, SPP 1788, 101–102. A második kötetben szereplő szövegváltozat: *Sepulcrum Florae Inter Hungaridas celebratae apertum*, SPP 1803, 208. Az idézet: „Tolle sepulcralem lapidem! nam Pyrrha sub isto / Marmore, Pannoniae Gratia, Pyrrha iacet. / Eheu! quid video? sanies, nuda ossa, putredo, / Pestis adulta, vagus foetor, et horror inest. / Claude sepulcralem lapidem! non Pyrrha sub isto / Marmore, Pannoniae Gratia, Pyrrha iacet.” SPP 1788, 101–102.

48 *Rosa cuius rei Symbolum et Nota*, SPP 1788, 99. Második változatában Venus és Szűz Mária, azaz a buja és a szűzies báj virágaként egyaránt megjelenik: *De Rosa Florum Regina*, SPP 1803, 240–241.

49 *In contemplatione Rosae*, SPP 1788, 9–10; SPP 1803, 33. Az idézett részlet: „Per te ego, qui rosea vernabam fronte, recorder. / Quid fuerim? qui sim? quid mihi Terra pareat? / Ut tua, vita mea est; miser! vix cepimus illum / Vivere, vita brevi tempore fracta perit.” SPP 1788, 10.

50 Lásd a 10. jegyzetet.

búcsúztató⁵¹ (egy szerzői lábjegyzet egyértelműen utal is erre).⁵² Míg a betegséggel, elmúlással küzdő Zichy grófnőt tudása révén megistenülő, bölcs pártfogóként mutatja be a költő, így próbálván ellensúlyozni a halál megsemmisítő erejét; Sándor bárónót egy személyesebb költői ajándékkal búcsúztatja, a gyermektelen asszonyt a vers erejével anyává avatva: „Ó, Anyám! – Mert anyja voltál mindazoknak, / Akiknek szívét jóságoddal megnyerted. / Anyai érzésed adja neked e szent nevet.”⁵³ Az Alekszandra-versek Alekszandra Pavlovna orosz nagyhercegnő, József nádor fiatalon meghalt első felesége⁵⁴ tiszteletére íródtak. Az első vers menyegzői köszöntő, amely Alekszandra hercegnőt a Concordia földi megtestesüléseként ünnepli;⁵⁵ a második vers ekphrasis,⁵⁶ mely a nagyhercegnő képének bemutatása ürügyén szépségét Venus mellé emeli, csattanójával pedig láthatatlan tulajdonságainak (erény, intelligencia) már-már isteni mivoltát hangsúlyozza; a harmadik vers gyászének,⁵⁷ mely mitikus keretbe, Péleusz és Thetisz nászának történetébe⁵⁸ emeli a hercegnőt, Thetisz szerepében, azaz halhatatlan istennőként, ezzel adva nyomatékot (a/z ily módon természetellenes, voltaképp lehetetlen) halála feletti döbbenetnek. A halál és az elmúlás ellensúlyát tehát e földi nőalakok pantheonizációja jelenti egy esszenciális metamorfózis révén: a bölcsesség, az anyai jóság, a reménybeli utód révén a földi világba hozott remény és békesség az, amely kiemeli őket a földi rengeteg világából. Ez a folyamat egyszersmind párhuzamos azzal a vágyott metamorfózissal, melyet a második kötetben a költői hang saját magára is vonatkoztat.

51 *Epicedium Theresiae Lib. Bar. Sándor Natae e L. B. de Clairfort*, SPP 1803, 116–118.

52 „Mandato Iosephi II. Aug. Corpora Mortuorum extra Urbem debuere humari. Budensi in Agro Zichya secrevit locum, domumque posuit, in qua cum Sandoria sepeliri voluit. Mutato per mortem Augusti tempore mutatus est Mortuorum status; Sandoria quidem mansit in Urbis pomoerio; sed Zichya immortalis anno 1796 locum in Urbe pro se destinavit, occupavitque; uti dictum est Sect. II. ad Num. 18.” – „II. József császár rendeletére a halottakat a városon kívül kellett eltemetni. A budai határban Zichy grófné különített el egy helyet, s épületet is emeltetett, ahol Sándor bárónéval együtt nyugodni kívánt. Ám a császár halálával az idők változtak, és a halottak sorsa is megváltozott; Sándor báróné ugyan a város peremén maradt, de Zichy grófnő – halhatatlan lévén – 1796-ban magának helyet jelölt ki a városban, és el is foglalta azt, amint az a II. szakasz 18. pontjánál említve van.” Uo., 117.

53 „Ah Mater! – Nam Mater eras communis eorum, / Qui tibi per mores complacuerunt suos. / Matris ab adfectu sumis tibi nomen.” Uo., 116.

54 Alekszandra Pavlovna orosz nagyhercegnő (1782–1801) I. Pál orosz cár legidősebb leánya, aki 1799-ben Habsburg–Lotaringiai József Antal főherceggel kötött házassága révén osztrák főhercegné, valamint magyar nádorispánné lett, első gyermeke születésekor gyermekágyi lázban hunyt el. A vele kapcsolatos alkalmi költeményekről lásd VADERNA GÁBOR, „Menyegző a rendi költészetben a 19. század elején: Alexandra Pavlovna és József nádor, gróf Rhédey Lajos és Patay Zsuzsanna esküvőjének költészeti reprezentációja”, *Századok* 150 (2016): 731–770.

55 *Coniugibus Porphyrogenitis Iosepho A. Aust. Regni Hung. Palatino et Alexandrae M. Principi Russiae* [A Császári Jegyesekhez: Joseph Ausztriai Főherceghez, Magyarország Nádorához és Alekszandra Orosz Nagyhercegnőhöz], SPP 1803, 178–181.

56 *Imago Spectaculo Exposita* [A kiállított képmás], SPP 1803, 181.

57 *Memoriae Immortali Alexandrae Magnae Principis Russiae, Et Archiducis Austriae Anno MDCCCI. Die XVI. Martii* [Alekszandra Orosz Nagyhercegnőnek és Ausztria Főhercegnőjének örökkévaló emlékeztetése 1801. március 16-án], SPP 1803, 186–187.

58 A vers elsősorban azt hangsúlyozza, hogy Alekszandra nagyhercegnőtől hasonlóan legendás hős gyermek születését várták, mint Thetisz fia, Akhilleusz volt.

A *Mercuriusi költő a hegy második csúcsára törekszik* című vers⁵⁹ ugyanis a második kötet megalkotását a Parnasszus második csúcsának megmászásaként írja le, mely a költő számára egyre fájdalmasabb és gyötrőbb, de melynek során egyre közelebb kerül az Éghez, és ahhoz a pillanathoz, amikor maga is annak lakójává válhat, mégpedig épp költő mivolta révén.⁶⁰ A halál fájdalmas közelsége itt is egybefonódik egy sajátos önpantheonizációval, mely egyszersmind egybeesik a verseskötet megírásának, az abban ma is eleven költői szubjektum megalkotásának folyamatával.

Tipizált nőalakok

A következő kategóriába, azaz a tipizált nőalakok közé azokat soroltam, ahol a költői reprezentáció nem az emberi hétköznapiakban mozgó személyiségként, hanem vagy egy női tulajdonság, karakterjegy megtestesítőjeként jeleníti meg az adott nőalakot, vagy csak magát az adott feminin karakterjegyet jeleníti meg. Ez a tulajdonság vagy karakterjegy a már említett kettős, égre néző és földhözragadt, fény és sötétség szemléletnek megfelelően lehet pozitív vagy negatív, és többnyire hatásában ábrázolódik. Jó példa erre a két esküvői köszöntő, amely mintegy párba rendeződik a két házasságról szóló figyelmeztetőverssel. Az *Esküvői ének a tekintetes és nagyságos királyi tanácsos, Aczél István tiszteletére* című vers⁶¹ menyasszonya, Barbara úgy jelenik meg, mint az erős szerelmével még az acélt, pontosabban Aczélt is meghajlítani tudó nő. *A házasságról, válasz egy barátnak* című verses levél⁶² írója viszont, nem kevés cinizmussal, éppen az efféle meghajlítás, azaz igába hajtás kapcsán fejt ki tiltakozását. *A méltóságos Révai Péter és Sándor Eszter esküvői napjára* című versben⁶³ a menyasszony, Eszter a bibliai Esztert idéző királynőként, azaz a férfiakra hatást, hatalmat gyakorló nőként jelenik meg. *A Fegyverek egy barátom számára a női harapósság ellen* című vers⁶⁴ is egy erős királynőt mutat be, csak hogy itt a szép Eszter helyett a harapós kutyává változott Hekabé⁶⁵ jelenik meg. És aki esetleg hasznos tanácsot remél a versbeszélőtől, most is hoppon marad, mert iro-

59 *Mercurianus Tendit ad Alterum Montis Verticem*, SPP 1803, 162–164.

60 „Miért időzöm még e földön? [...] / Ha fentről, az égből származik az emberi lélek, / Itt van az én helyem is e régióban. / Valami vár rám odafent – de hol? Melyik csillag / Lesz az, melyet az Ég Ura nekem kijelöl? / Boldog lelkek, kik már ott laktok odafent, / Mondjátok, milyen messze van Mercuriusi Költő / Attól a végső naptól, mely földön a legutolsó? / Ó, siettesd pályádon futásod, csillag, / S te is, idő, hozd el számomra a holnapot, mint a végső napot!” Uo.

61 *Epithalamium Spect. ac Magn. D. Consiliario Regio Stephano Aczél*, SPP 1788, 92–94.

62 *De Coniugio, Responsio Amico data*, SPP 1788, 53–54; második változata: *Amico Connubium ineunti datum Responsum*, SPP 1803, 125–126.

63 *Ad diem nuptialem Ill. Comitum Petri De Réva, et Estheris Sándor*, SPP 1788, 124–125; SPP 1803, 84–85.

64 *Arma Contra Mordacitatem Femineam data meo Familiari*, SPP 1788, 111–112; második változata: *Consilium Contra Mordacitatem Femineam conquerenti datum*, SPP 1803, 222. Az idézett részlet: „Si lapidem iacias, lapidem mordebit; et illa, / Quae Priami Coniux fecerat, haec faciet. / Si sileas, caveasque Canem, victoria parta est. / Ista per arma Maro! victor abire potes.” SPP 1788, 112.

65 Hekabé/Hecuba a trójai mondakörben Priamosz király felesége, aki Trója eleste után Odüsszeusz rab-szolgája lett, átkozta őt, ezért az istenek kutyává változtatták, hogy elsőkhessen.

nikus kikacsintással itt is a kikerülés, megkerülés marad az egyetlen opció: „Ha követ dobsz rá, a követ fogja megharapni; és amit / Priamosz felesége tett, azt ő is meg fogja tenni. / De ha hallgatsz, és kikerülsz a kutyát, már győztél is. / E fegyverrel, barátom, diadallal távozhatasz.” Mindemellett egy Magdalához címzett rövid esküvői vers⁶⁶ az ideális feleség minden valószínűség szerint megvalósíthatatlan receptjét is megadja: egyszerre testesíti meg Venust, Junót és Pallast. Több esetben nem konkrét női karakterjekek körvonalazódnak a versekben, hanem a nő romlást vagy épp gyógyulást hozó karaktere, erőtere. Pozitív női karaktert, mégpedig a női karakter esztétikai erejét jeleníti meg az *Annának, aki latin verset kért* című költemény⁶⁷ költői játéka. A mű arról szól, miért nem ír verset a költő a kérés ellenére (miközben persze mégis ír): Anna és általában a nők a versekben is kedvelik és értékelik a bájos és csiszolt dolgokat (azaz eredendően vonzódnak az esztétikumhoz),⁶⁸ s a költő fél, hogy nem tud ezen elvárásnak megfelelni. Ezért inkább fehér papírt küld: „Írj rá, amit szíved kíván! Amit kezéd ráír, / Az szebb lesz, mint bármely versem” – hiszen a női érzelmek eredendő esztétikai erővel bírnak. Bár nem ihlető, de gyógyító, azaz szintén pozitív erőként jelenik meg a feleség *A kertről. Az igen kiváló Daruvári gróf Jankovics Antal tiszteletére* című versben,⁶⁹ egy gyógynövényes kert közepén, Hügieia⁷⁰ mitikus képével azonosítva. Az ő ellentettje az *Egy hölgyhöz, akinek kertje sok liliommal van teleültetve* című vers⁷¹ szereplője, aki nem érti és nem éli a kertjét elborító liliom szimbolikus jelentését. Romlást hozó erőként jelenik meg Fúria, Harmonia, Szemelé, Iokaszté, Eriphülé mitikus párhuzamával megtámogatva a nő *A hírhedt nyakékről, mely Franciaországban nagy vitát, Európában pedig várákozást gerjesztett 1785- és 1786-ban* című versben.⁷² *A vizet kínáló Phyllisnek* című vers⁷³ beszélője pedig Adónisz sorsát megidézve utasítja vissza a (számára pusztulást hozó) szép Phyllis kínálta vizet, nehogy lángokat igyon. És végül érdemes kitérni arra is, hogy a női karaktert bemutató verstípus sem nélkülözi az ironikus reflexiót. Az

66 *Carmen Nuptiale* [Esküvői Ének], SPP 1803, 97–98.

67 *Annae Carmen Latinum postulanti*, SPP 1803, 239–240. Az idézett részlet: „Scribe, quod in voto est; quidquid tua dextera scribet, / Carminibus nostris pulchrius illud erit.” Uo., 240.

68 „Ami csiszolt, szép és igazán bájos, / azt minden nő – főként, ha a tanult és okos is – csodálja. / Ez tetszik nekik, ezt olvassák újra és újra, / ajkukhoz emelik, dicsérik, / szívükben és szemükben hordozzák. / Mivel azonban nem tudok olyan verset írni, / amely méltó volna hozzád és kívánságodhoz, / ne kérj tőlem ilyet!” – „Nil nisi quod comptum, et pulchrum est, mireque venustum, / Femina, quantumvis docta, sagaxque supit. / Hoc placet, hoc iterum, rursumque recolligit, ori / Admovet, ac laudat, corde, oculisque fovet. / Tale ego cum nequeam Carmen componere, quale / Convenit, et tua sunt vota, rogare cave.” Uo.

69 *De Horto. Excellentissimi Comitis Antonii Iankovics de Daruvár*, SPP 1788, 52–53; SPP 1803, 85–86.

70 Hügieia/Hygieia, görög istennő, Aszklépiosz és Epioné leánya, betegségek megelőzésének és a jó egészség megőrzésének felelőse.

71 *Mulieri quae Hortum habebat Liliis multis consitum*, SPP 1788, 67; átdolgozott változata férfi karakterrel: *De Horto Multis Liliis consito*, SPP 1803, 79.

72 *De Monili famigerato, quod in Gallia magnam Litem, in Europa expectationem concitavit Anno MDCCLXXXV et VI.*, SPP 1788, 26–27; második változata: SPP 1803, 57–58.

73 *Phyllidi aquam porrigenti*, SPP 1788, 8–9; második változata: *Phyllidi Aquam Offerenti*, SPP 1803, 18–19.

Ádámról, Éváról, vezetéknev nélkül című vers⁷⁴ azért nem ad vezetéknevet a két szereplőnek, mert, mint a vershez fűzött szerzői jegyzet mutatja, *locus extemporaneus*ról van szó, azaz a vers általánosan érvényes női-férfi szerepeket jelenít meg. A versnek már a felütése is zavarba ejtő genderproblémát exponál: „Két neved van? Ádámnak és Évának is hívnak? / Reggel Ádám vagy, este Éva? Valóban így van? / Vagy inkább mindig Ádám, mindig Éva vagy?” A vers beszélője felsorol a férfi és női természethez kötődő toposzokat, például Ádám az erkölcsös keresztény ember, Éva a szokások és a természet megtestesítője, illetve Éva a romlottság reprezentálója is, mert becsapta férjét. Közben folyamatos figyelmeztetést kap az olvasó arra vonatkozóan, hogy a vers vélekedéseket, mégpedig megkérdőjelezhető vélekedéseket közvetít felé: „Ez lenne az, amit mesélnék? Kérdezem, mert / nem biztonságos hinni a szavaknak: a hír gyakran csal.” A csattanó pedig egy költői invencióval oldja fel a felütés problémáját, vajon hogyan lehet valaki egyszerre Ádám és Éva: ha valaki férfiként becsapja, megcsalja a nőt, hiszen férfiként az Ádamság, de csalóként az Évaság állítólagos lényegét testesíti meg. Ennek nyomán a záró sorok biztatása ironikus felszólításként olvasható, ami kiélezve mutat rá arra, hogy a csalás akkor is csalás, ha férfi és nem asszony követi el, azaz az úgynevezett férfi és női karakterjegyek valójában genderfüggetlen, közös emberi attitűdök.

Allegorikus nőalakok

Ugyanez a látszólagosnak bizonyuló osztottság figyelhető meg az allegorikus nőalakok esetében is. Ide azokat az allegóriaként működő alakokat soroltam, akik a szövegben nyilvánvalóan nőneműként ábrázolódnak, de nem az égi, mitikus szférához köthetők, hanem a földi, emberi életet mozgató jelenségekre, erőkre mutatnak rá. Itt is egymás mellé rendezhetők pozitív–negatív párversek. A testi bajok allegóriái között vannak gyógyító erők, mint *A budai fürdőkről* című versben⁷⁵ szereplő Buda nimfa, aki felforósítja és gyógyító, termékenyítő erejűvé teszi a Gellért-hegy gyógyvizet. Ilyen a *Háladás az isteni Apollóniának* című versben⁷⁶ feltűnő Szent Apollónia, a fogfájós betegek védőszentje⁷⁷ is, aki fájdalmas bölcsességfogától szabadítja meg a versbeli beszélőt. Podagra, azaz Köszvény istennő viszont egyértelműen negatív erőként jelenik meg, még az őt kiirtani akaró orvosokon kegyetlen bosszút áll *A köszvény megbünteti ellenségeit*

74 *Adamo Evae sine Cognomine*, SPP 1788, 135–136. Az idézett részletek: „Duplex Nomen habes? Adamus, et Eva vocaris? / Mane, aiunt, Adam; Vespere es Eva. Itane est? / Aut potius tu semper Adam, tu semper es Eva?” SPP 1788, 135–136. „Estne hoc, quod narrant? quaero, quia Credere non est, / Tutum sermoni: fallere Fama solet.” Uo., 135.

75 *De Thermis Budensibus*, SPP 1788, 24–25; SPP 1803, 37–38.

76 *Eucharisticon. Divae Apolloniae Datum*, SPP 1788, 21–23; második változata: *Eucharisticum Divae Apolloniae Virgini, et Martyri*, SPP 1803, 151–152.

77 Szent Apollónia fogászati vonatkozásairól lásd FORRAI Judit és Andrew I. SPIELMAN, „History of Saint Apollonia”, *Kaleidoscope: Művelődés- Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* 14/28 (2024): 390–391.

című versben: ⁷⁸ „Sem a Taenari Phlegeton, sem az Echidna mérge, / sem Nessus véráz-tatta köpenye nem eget így.” Az emberi társadalmat irányító erők közül ambivalens istenség Iris, aki egyszerre jeleníti meg a vágyott szövetséget és békét, és tünékenysége, szivárványként való szertefoszlása révén e béke reményének csalóka mivoltát *A szivárványhoz 1796-ban, a háború idején* című költeményben.⁷⁹ Pecunia, a pénz istennőjének ironikus dicshimnusza pedig a sokat eláruló *Ki a legnagyobb istennő?* címet kapta.⁸⁰ Ugyancsak erősen szatirikus vers a két Fortuna-vers is: a *Festőnkről, aki a képén szövetséget próbált kötni Erény és Szerencse között* című vers⁸¹ a szerencse állhatatlanságának invenciózus, vizuális megjelenítésére épül, *A szerencséről* című vers⁸² pedig magának a Szerencsének mint allegorikus erőnek a nemére, kinézetére, majd létezésére kérdez rá és vonja kétségbe kilétét, legalábbis a ráció felől nézve. A legizgalmasabb női allegóriapáros talán a Philosophia és a Natura, azaz a Filozófia és a Természet. *A filozófiához* című vers⁸³ Filozófia istennő színeváltozását, romlását írja le: „Ő, istennő, aki egykor az elmék és a lelkek uralkodója voltál, / mondd, hol vagy most, Filozófia? / Az egykor erényes és tiszteletre méltó filozófia / sok tanítványt tudhatott maga körül. / Most azonban, miután helyét egy romlott istennő foglalta el, / ahány levél van az erdőben, annyi bölcslet vélünk látni. / Mert bárki, aki gonosz eszközökhöz bátrabban mer nyúlni, / ma már a nép ítélete szerint filozófusnak számít.” Filozófia istennő rejtélyes színeváltozása, a jó filozófia eltűnése azért veszélyes, mert, mint a *Természetünk saját bűnünk miatt homályosult el* című vers⁸⁴ töpreng felette, a filozófia lehetne az egyetlen, amely a mindannyiunkban közös Natura, azaz Természet homályba, sötétségbe borult mivoltára fényt tudna deríteni. A filozófia színeváltozására emlékeztető meghasonlást mutat be *Az elme apoteózisa* című költemény⁸⁵ is, mely arra reflektál, hogy az ateizmus korában istenként (pontosabban istennőként, hiszen nőnemű) tisztelik az elmét, csakhogy „amint az emberi elme / Istenné emeli önmagát, Saját ostobaságának áldozatává válik”. Biopoétikai szempontból is érdekesek azok a versek, ahol az ember természetéhez fűződő kapcsolatát jelenítik meg allegorikus nő- és férfialakok. *A szellő nimfájáról – költői*

78 *Podagra suos Hostes ulciscitur*, SPP 1788, 236–238; második változata: *Podagra Hostes suos, Medicos, ulciscitur*, SPP 1803, 219–220. Az idézet: „Non ita Taenarius Phlegeton, non virus Echidnae, / Aut toga Nesseo sanguine tincta cremat.” SPP 1788, 238.

79 *Ad Iridem Anno MDCCXCVI. Bello saeviente saepius visam*, SPP 1803, 172–173.

80 Lásd a 43. jegyzetet.

81 *De Pictore nostro, qui sua in Tabula Foedus parabat facere inter Virtutem, et Fortunam*, SPP 1788, 125–126; második változata: *De Pictore qui inter Virtutem, et Fortunam Foedus parabat pingendo facere*, SPP 1803, 217–218.

82 *De Fortuna*, SPP 1788, 181–183; *Fortuna in se, suisque Cultoribus varia*, SPP 1803, 242–243.

83 *Ad Philosophiam*, SPP 1788, 141–142; SPP 1803, 155–156. Az idézet: „O! Dea! quae mentes, animosque aliquando regebas, / Quo tandem nunc es Philosophia loco? / Quae quondam in terris proba Philosophia valebat, / Discipulos potuit dinumerare suos. / Nunc quae depulsae successerat improba Divae, / Quot folia in silvis, tot putat esse Sophos. / Nam quicumque malos novere audacius úti / Iudicio populi sunt modo Philosophi.” SPP 1788, 141–142.

84 *Natura nostra Vitio nostro est obscurata*, SPP 1788, 95–96.

85 *Apotheosis Mentis*, SPP 1803, 157–158. Az idézet: „Dum de Mente Deam, Numenque Humana creat Mens, / Victima Stultitiae Mens cadit ipsa suae.” Uo., 158.

játék című költeményben⁸⁶ Aura, a szellőnimfa és Zephyrus, a nyugati szél konfliktusában a költő egyértelműen a szelíd és játékos erő mellett áll ki az erőszakosabb, dalait a levegőben szétszóró széllel szemben. Éppígy a *Párbeszéd a költő és Diana között a vadászatról* című vers⁸⁷ udvarias vitájában a költő a vadakat dallal szelídítő Orpheus szerepe mellett teszi le a voksot, szemben Diana és Apollón (itt inkább sport- vagy hobbi-) vadászatot propagáló, erőszakos magatartásmintájával. Azonban földi szféra testi világot, természetet és társadalmat is uraló allegorikus istennői közül, úgy tűnik, a leg-erősebb és a legtöbbet emlegetett a sötétséget, az árnyakat képviselő, mindent eltakaró Éj, azaz Nox. Az *Éjről* című vers⁸⁸ legalábbis egyértelműen ezt emeli ki, és finoman, de az Éj eltűnésének kívánságát fogalmazza meg. Ugyanakkor az ezt követő, *Panaszok és sóhajok* című vers⁸⁹ felülírja ezt a konvencionálisan negatív Éj-képet. Az Éj istennője itt úgy jelenik meg, mint akinek a rejtekében/keblén az elmondhatatlan emberi fájdalom kísírható. Az elfojtott, belső, az emberi lét legmélyéről fakadó fájdalom feltörése, mely Kölcsey *Elfajtottását*, Ady *Sírni, sírni, sírni* versét is ihleti majd, újfent arra mutat rá, mint a természetéről szóló vers: ahogyan a Natura is bennünk lakik, bár homályba vész előttünk, úgy ez az ismeretlen és vigasztalhatatlan fájdalom is egy belső, emberi éjszaka feltárulása. A második kötetben ehhez a sötét és ellentmondásos allegorikus nőalakhoz egy újabb istennő, a Mors, azaz a Halál is csatlakozni látszik, nyilván nem függetlenül a földi nőalakok ábrázolásában tapasztalható, a halál és enyészet irányába történő hangsúlyeltolódástól. Ezt az allegorikus alakot azonban a költő úgy engedi be költői világának terébe, hogy egyszersem ki is zárja onnan, amint *A Halálról. Tekintetes Gróf Jankovits Antal emlékére* című gyászversében olvashatjuk: „De mégis, mit keres itt, Parnasszus erdejében / E keserű, sápadt, vak, kegyetlen és irigy Halál? / Sem Parnasszus ligetei, sem e hegy lakói, / Sem a költők, sem a kilenc Múza, / Sem a babérkoszorús szent hegy nem tűri meg a halált. / Phoebus élni fog, s a Múzsák népe dalolni fog, / Parnasszus berke élni fog, s élnek majd mindazok, / Kik e helyhez méltó verseket írnak: itt nincs hatalma a Halálnak!”⁹⁰

Mitikus nőalakok

Míg a földi szféra rengetegében látnivalóan igen sok valószerű, tipizált vagy épp allegorikus nőalak bolyong, az égi szféra mitikus tere Szerdahely kötetében kifejezetten maszkulin. A földi világot uraló és múlt időre tagoló Éj istennővel szemben itt egy

86 *Lusus poeticus de Aura nympha*, SPP 1803, 91–93.

87 *Dialogus inter Poetam, et Dianam. De Venatione*, SPP 1803, 121–125.

88 *De Nocte*, SPP 1788, 40; második változata: *De Nocte, Antiqua Dea*, SPP 1803, 106.

89 *Querela et Gemitus*, SPP 1788, 40–41.

90 *De Morte. In Memoriam Exc. Comitum Antonii Jankovits*, SPP 1803, 164–166. Az idézet: „Quid facit in Silva Parnassi, dicis, amara, / Lurida, caeca, rapax, tristis, et invidia Mors? / Nam neque Parnassi Silvae, nec Montis Alumni / Vates, nec Musae, Turba novenna, Sacri, / Laurigerique Iugii patiuntur Funera; vivet / Phoebus, et Aonidum Turba, canetque Nemus / Parnassi; vivent Vates, qui Carmina scribunt / Digna loco: Mors hic non habet imperium.” SPP 1803, 164–165.

férfi istenség, az örök Nap, „Sol”, „Phoebus” uralkodik (mint a *Historia Uraniae Musae* epüllionból kiderül, itt még Jupiter is alsóbbrendű, mert „Honnan származna Jupiter fénye, ha Apollón nem sózná ki sugarait?”).⁹¹ Ennek az égi világnak a csillagászat tudománya szerint egyetlen nő lakója van, mégpedig Venus. A Szerdahely-féle *Mundus Poeticus*ban azonban egy másik istennő veszi át a helyét, Szűz Mária, akit, teológia ide vagy oda, a versek „Divá”-nak szólítanak. Ezt az átlényegülést két vers reprezentálja. A *Szűz Istenanyához* című vers⁹² szerint a Venus-féle szerelmet felváltja a Mária-féle szeretet: „Legyen tanúm a Szeretet, nem az, amelyben Cythereia gyönyörködik, / hanem az, amelyben a szív szelíden izzik: a Mária iránti szeretet.” Ennek csillagászati hátterét a Hajnalcsillag biztosítja, melyet ugyan a csillagászok a Venus bolygóval azonosítanak, a költészeti hagyomány azonban *Maris stella*, Mária csillaga névvel illeti. Az *egekbe emelkedő Istenszülő Szűznek* című vers⁹³ pedig csillagmetamorfózisként írja le Szűz Mária mennybemenetelét: a szöveg folyamatosan a „Virgo” megnevezést alkalmazza, és földi istenanya Szűzzé, égi csillagképpé való átlényegüléseket mutatja be ezen átalakulást. Ugyanakkor ez az átlényegülés nehéz út, mely a legmélyebb emberi fájdalmak és veszteségek teljes megélésén át vezet, amint *A szűzanyához, a Fájdalom Anyjához* című vers⁹⁴ hangsúlyozza.

A földi-emberi és az égi-mitikus szféra között tehát van átjárás, és sajátos módon az égi szféra női szereplői egytől egyig egy ilyenfajta mennybemenetel, csillagmetamorfózis révén tudják megvalósítani ezt a határátlépést. Ez történik, profán változatban, Mária Teréziával: a *Mária Terézia magyar királynőnek, midőn XIII. Kelemen pápa az Apostoli Királyi címmel ruházta fel* című vers⁹⁵ az uralkodót még Katalin cárnőhöz hasonlóan a földi mulandóságot neve megörökítésével meghaladó, földi szereplőként írja le. Az *Új csillag. Először az ausztriai égen pillantották meg 1773-ban* című vers⁹⁶ azonban, mely alighanem a legrövidebb olyan költemény, melyet Mária Terézia halálára írtak, már a mitikus, égi szférába emeli: „Gyászt, gondot tegyetek most félre, kegyes Polgárok! / Az ausztriai égbolton ugyanis új Csillag születik. / Mely a többi csillag között legszebben sugárzik, / JÓZSEF császárnak leánya biz az.” A metamorfózisvershez kapcsolt szerzői jegyzet szinte magánál a versszövegnél is hosszabb, és egyértelművé teszi a *translatiót*, vagyis átváltozást, amit ráadásul összekapcsol a kötet kulcsszereplőjével, Urániával is: „Mária Terézia főhercegnő a nevezett év január 23-án meghalt. Nem újdonság az efféle átváltozás azok számára, akik az eget vizsgálják, különösen a csillagászoknak, akik

91 „Unde Iovi Fulgor, nisi Phoebus Lumina spargat?” SPP 1788, 156.

92 *Virgini Deiparae*, SPP 1788, 78; *Ad Virginem Deiparam Affectus*, SPP 1803, 24–26. Az idézet: „Testis Amor mihi sit, non quo Cythereia gaudet, / Sed quo molle calet Cor, Marianus Amor.” SPP 1788, 78.

93 *Propempticon Virgini Deiparae ad Coelos abeunti*, SPP 1788, 3–5.

94 *Ad Virginem Dei Matrem Dolorosam*, SPP 1803, 210–211.

95 Lásd a 11. jegyzetet.

96 *Nova Stella. Primum in Coelo Austriaco visa Anno MDCCLXXIII.*, SPP 1788, 10; második változata: *Nova Stella In Coelo Austriaco orta*, SPP 1803, 11. Az idézet: „Moerorem, curamque pii deponite Cives! / Nascitur Austriaco nam nova Stella polo. / Quae reliquias inter radiat pulcherrima Stellas, / Filia IOSEPHI Caesaris una fuit.” SPP 1788, 10.

szoktak az égen szemlélni Urániát, Kassziopéiát, Andromédát, a Plejádokat stb.⁹⁷ Ezek a versek jelzik, hogy az Ég emberfeletti horizontjára az ember csak kivételes esetekben emelkedhet fel, mely felemelkedés a halált a halhatatlanná válás folyamatává lényegíti át (szinkronban azzal, ahogy az égi felemelkedés leírása által születő költeményben, azaz a költemény egében válik halhatatlanná az illető).

Mint az imént idézett jegyzet mutatja, Mária és Mária Terézia csillaggá válása előképe a kötet igazi tétjének: Urania múzsa égi istennővé, azaz bolygóvá emelésének, melyet a kötet leghosszabb versszövege, *Az Urania Múzsa története* című epüllion⁹⁸ ír le. Ebben a kontextusban a *Historia Uraniae Musae* aktuáltudományi intenciója (azaz az érvelés amellett, hogy a Herschel által felfedezett új bolygó neve *Urania* legyen, ne *Uranus*)⁹⁹ háttérbe szorul. A mitopoetikus elbeszélés szerint Phoebus kérésére Uranus beleegyezik, hogy lánya, Urania, a csillagászat múzsája az égboltra kerüljön. Saturnus azonban fellázad a nőuralom ellen, így Urániának menekülni és rejtőznie kell – most jött el az alkalom, hogy Herschel felfedezése révén visszanyerje az öt megillető helyet. A kötet kulcsszavainak horizontján ez az elbeszélés három szempontból is gyújtópontnak tekinthető. Egyfelől a mennybevitel leírásának kettősségéhez hasonlóan egyszerre jön létre poézis (és mítosz) fikciós univerzumában az Uránia múzsa történetét felépítő, ezáltal a mitológiai alakot újrakonstruáló történet, illetve a történet megírásával mint beszédaktussal a tényleges fizikai univerzumban is megkonstruálódik egy új bolygó „egyénisége”, neve. Másfelől nemcsak a történet tere egyesíti a csillagászati és poétikai diskurzust, hanem a létrehozott mitológiai/asztronómiai szimbólum is: „Musa colat Terras, Sidera Diva regat” – ’Múzsaként az Földet tegye művelté, Istennőként pedig uralja a Csillagokat’.¹⁰⁰ Azaz ahogyan Urania a poézis kozmoszában helyet biztosít a csillagászat szimbolikájának, éppígy a csillagászok univerzumában Múzsaként helyet biztosít a Poézisnek. Figyelemreméltó az is, hogy Urania Égbe emelése csak azáltal válik lehetségessé, hogy a legfőbb hatalmat Phoebus, aki a csillagászati Nappal, a kereszténység Istenével és a „Spiritus Poeticus”-szal azonos, ragadta magához Jupiter-től: „Ő a Világmindenség Lelke: ha szabad megneveznem, a legrégebbi Létező, / Aki a Földnek és a Csillagoknak életet adott. / Képes arra, hogy a halandó emberi fajt a Csillagok fölé emelje: / Az embereket örökéletűvé teheti.”¹⁰¹ Harmadjára pedig arra is érdemes figyelmet fordítani, hogy Urania, mint azt az imént idézett Mária Terézia-vers vagy az *Ámor, ki szabad akaratóból lett fogoly a szűz Urániánál – esküvői ének* című szö-

97 „Maria Theresia Archi Dux die 23. Januarii anni citati mortua. Non esse novam huiusmodi translationem novere praecipue Astronomi, qui solent in Coelo spectare Uraniam, Cassiopeiam, Andromedam, Pleiades etc.” Uo.

98 Lásd a 9. jegyzetet.

99 Herschel 1781-ben fedezte fel a ma Uránusz néven ismert bolygót, amelynek III. György brit uralkodó tiszteletére a *Georgium Sidus* nevet adta. Johann Bode német csillagász azonban a többi bolygó elnevezéséhez jobban illeszkedő *Uranus* nevet javasolta, míg mások, többek között Maximilian Hell, az *Urania* elnevezés mellett kardoskodott. Ennek érdekében Szerdahely költeményét folyóiratában és külföldi nyomtatványokban is publikálta, saját verse kíséretében, lásd a 22. jegyzetet.

100 SPP 1788, 168.

101 „Ille Anima est Mundi: Archaeum mihi dicere Fas est, / Vivere qui Terrae, Sideribusque dedit. / Ille potest mortale genus super Astra locare: / Ille Hominum vitam perpetuare potest.” SPP 1788, 156.

veg hangsúlyozza, egyszerismind nőszemélyként is metaforizálódott a kötetben: ő az, aki a kötet istenvilágának veszedelmes csirkefogóját, Ámort is képes domesztikálni, és ezáltal ellensúlyt képezni Venusszal szemben – ezért is indokolt tehát, hogy az erősen erotizált Venus mellett a szűzies és okos női karaktert megtestesítő Urania helyet kapjon az Ég terében.¹⁰²

Míg tehát a *Historia Uraniae Musae* sajátos kozmológiát vázol egy mitopoetikus elbeszélés keretében, mely kozmológia középpontjában a Phoebus/Sol által megszemélyesített „Spiritus Poeticus” áll, a *Dicsőítő elégia annak bizonyítására, hogy Urania, a Múzsza, Uranus elsősülött lánya*¹⁰³ azt mutatja be, hogy e kozmológia antropológiai alapozottságú, azaz az emberbe kódolt világrend. Olvasatomban tehát ez a költemény nem annak görcsös erőltetése, hogy a *Biblia* tekintélye egyszerismind az asztronómia irányába is megerősíthető legyen.¹⁰⁴ A bibliai Ádám itt, Northrop Frye-jal szólván, kulturális archetípusként kap szerepet a költeményben: azaz annak kifejtése, hogy Ádám, az első és prototipikus ember egyszerismind az első csillagász is, nem más, mint ama egyszerű kijelentés poetizálása, miszerint az emberben antropológiailag kódolt törekvés az őt körülvevő kozmosz megfigyelése, az azon való felül- és túlemelkedés, vagyis a halhatatlanság utáni vágy. Ez különösen annak fényében érdekes, hogy a Mária menynybemenetele köré szőtt költemény egyik jegyzete szerint:

Nekem ugyanis eszembe jutott, hogy újra a Költészet és a Csillagászat egységéről töprengjek; mely egység bizonyosan oly nagy, hogy azt hiszem, nem is értheti az antik Költőket az olyan Olvasó, aki nem rendelkezik mind a Költészet, mind a Csillagászat beható ismeretével. Űgy tűnik nekem, az első Csillagászok voltak egyszerismind az első Költők; elsőként ők jutottak el az Égig, teremtették a konstellációkat, figyelték meg a csillagokat, és nevezték el őket, mely elnevezéseket aztán a többi Költő és tudós Csillagász is használ.¹⁰⁵

A költészet és a csillagászat tehát egy kétoldalú kódrendszer, mégpedig a kozmosz megismerésének és eme ismeret közvetítésének kizárólagos kódrendszere. Ennek leképezése az elégia szövegének duplicitása: a verses elbeszéléshez körülbelül egyenlő ter-

102 Ehhez jól kapcsolható *A költő, ki obszcén versekre talál (Poeta dum forte in obscaenum Poema incidit, SPP 1803, 159–160.)* című vers fő állítása, miszerint a költészet szent művészet, birodalmában ne a buja Venus, hanem a tisztaság és az erkölcs legyen uralkodó – erről az istennő (Diva, feltehetően Minerva) gondoskodni is fog.

103 *Elegia epidictica per quam demonstratur Uraniam musam, esse primogenitam Urani, SPP 1788, 201–218;* második változata: *Elegia epidictica quod Urania sit primogenita Urani filia seu astronomia primo homini coaeva, SPP 1803, 276–289.* A költemény egyes részleteit Maximilian Hell leközlölte csillagászati évkönyvében: *Ephemerides Astronomicae, 1789, 332–356.*

104 MARGÓCSY, „Szerdahely György...”, 7.

105 „Mihi enim venit in mentem iterum cogitare de concordia Poeseos et Astronomiae; quae certa tanta est, ut Lectorem illum intelligere non posse credam Poetas veteres, qui Poeseos, et Astronomiae Cognitionem non magnam habet. Primi Astronomi videntur mihi fuisse primi Poetae; primi illi pervenerunt ad coelos, fecerunt Constellationes, observarunt Sidera, et imposuerunt nomina, quibus dein Poetae ceteri, Astronomiae gnari usi sunt.” SPP 1788, 4–5.

jedelemben kapcsolódnak a lábjegyzetek prózai értekezései, tudományos, csillagászati témájú hivatkozásokkal. A Szerdahely-kötet nőalakjainak áttekintése tehát elvezetett minket addig a felismerésig, hogy két lajtorja vezet fel csupán a csillagokig, ahol költőien lakozik az Isten, pontosabban a Teremtő Lélek: a poézis és az asztronómia. A lajtorják megmászására való törekvés az emberbe, akár férfi, akár nő, eredendően kódoltatott – erre hajtja ugyanis a veleszületett „Spiritus Poeticus”, az emberben lakozó Költői Lélek.

Phyllis és Melaena: kikacsintás

Bár ez igen fennkölt zárlat és következtetés lehetne, ámde az olvasónak címzett, ironiára figyelmeztető záró- és nyitóverset¹⁰⁶ szem előtt tartva nem árt résen lennünk. És valóban: a kötet nőalakjai kapcsán nem maradhat említetlenül a *Gyásznének Melaena kutyának* című vers¹⁰⁷ Phyllise, és az ő szintén nőnemű Melaena nevű kutyácskája sem. Ez a kutyus ugyanis Szűz Mária, Mária Terézia és Urania múzsa illusztris társaságában ugyancsak átsétált a földi világból az ég csillagai közé. A vers, alludálva Catullus híres Passer-versére, melyet a lábjegyzet is jelez,¹⁰⁸ a kiskutya siratásával indul, ámde utána nem tér vissza Catullus nyomán a kedves leányka, jelen esetben Phyllis szépséges bánatának és ezzel a költő érzelmeinek finom bemutatására. Phyllis költő-barátja ugyanis még e gyászestire is tud orvosságot: hiszen ha a költészet szava képes Mária Teréziát vagy Urania múzsát az örök ég birodalmába emelve halhatatlanná tenni, miért ne működhetne e módszer a balsorsú Melaena esetében? „Ha a verseim elérnék, amit szeretnék, / akkor az én Melaenám az égen ragyogó Procyon csillaggá válik.”¹⁰⁹ Nos, ha a készülő kritikai kiadásnak köszönhetően akadnak majd újra olvasói Szerdahely verseinek, talán Melaena valóban felkerülhet a magyar irodalom csillagos égboltjára.

106 Lásd a 35. és 37. jegyzetet.

107 *Epicidium Cani Melaenae factum*, SPP 1788, 109–110; második változata: *Epicidium Cani Melaenae datum*, SPP 1803, 133–134.

108 *Lugete, o Veneres Cupidinesque*, Caius Valerius CATULLUS, *Carmina*, 3.

109 „Si iam, quod vellem, nunc Carmina nostra valerent, / In coelis Procyon nostra Melaena foret.” SPP 1788, 110.

Latinul beszélő cigányok Nagyidán

SZÁDOCZKI Vera

HUN-REN–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, tudományos munkatárs
ORCID: 0009-0000-4219-1755

Poemation de clade Zingarorum. An 18th-century Neo-Latin poem on the siege of Nagyida (Vel'ká Ida)

Abstract | This paper presents the first critical edition and analysis of *Poemation de clade Zingarorum in defensione arcis Nagyidensis*, a Latin poem composed in 1755 by Jesuit repetens RIBICS Pál during his “repetens training” in Győr. The 289-line hexameter poem recounts the siege of Nagyida, later fictionalized by ARANY János. The poemation exhibits classical epic features such as invocation, in medias res, similes, and formulaic expressions. The study explores its genre, rhetorical strategies, and narrative techniques, situating the work within the broader context of Jesuit educational practice. Particular attention is given to the portrayal of the Roma defenders, who are depicted with a complex mix of admiration and stereotype. The analysis underscores the value of such school exercises in understanding early modern Latin poetry in Hungary.

Keywords | Neo-Latin literature, 18th century, Jesuit literature, school teacher training, epic poetry, Gypsies of Nagyida

* A tanulmány a Neolatin Költők Tára projekt támogatásával készült.

A Neolatin Költők Tára sorozat számára összeállított, *A győri repetensek* válogatott verses művei (1750–1773) című szövegkiadás némileg eltér a párhuzamosan készülő többi kötettől. Elnyílt annyiban, hogy nem egy költő életművének feldolgozása áll a középpontban, sőt, a szövegek szerzői nem is feltétlenül nevezhetők költőknek. Miről is van szó tulajdonképp? A jezsuiták a 17. század elején létrehoztak egy sajátos oktatási intézményt, az úgynevezett repetensképzőt, amelynek célja az volt, hogy a noviciátust végzett rendtagok még egyszer foglalkozzanak a *humanae litterae*vel, még egyszer – ezúttal talán alaposabban, szisztematikusabban – elsajátítsák a tiszta latin stílust, és újra tanulmányozzák a görög nyelvet.¹ Mindezt azért, mert szinte kivétel nélkül mindnyájukra várt néhány évnyi tanítás. Egy ilyen, tanárképzőnek is nevezett intézményben, Győrben keletkezett az az öt, költeményeket tartalmazó, vaskos kézirat, melyek összesen közel háromszáz, hosszabb terjedelmű (két-háromszáz vagy még több soros) szöveget tartalmaznak. A nagy mennyiségű anyagból készült reprezentatív válogatás összeállítása során sokféle szempontot vettem figyelembe. Törekedtem rá, hogy minél több évből legyen egy-egy vers, minden műfaj képviseltesse magát, a témák közt irodalom- vagy művelődéstörténetileg érdekes darabok szerepeljenek, és legyen példa arra is, hogy ugyanazon szerző különböző műfajokban írt versei állnak egymás mellett. Így noha önkényesen, de szisztematikus válogatással került a korpuszba az a közel negyven vers, amelyekkel 2023 óta dolgozom.

Mindezek alapján a szerzők azért nem mondhatók tehát feltétlenül költőnek, mert ők elsősorban olyan jezsuita jelöltek voltak, akik a gimnáziumi tanításra – többek közt a poétikai osztály tanítására – készültek. Ez alatt a repetensév alatt a költészet mesterségét tanulták. Hosszan lehetne értekezni arról, költőnek számít-e valaki pusztán attól, hogy betéve tudja a versírás minden szabályát, és ezek alapján bármikor bármiről képes szöveget alkotni. Mít ér a szabályok ismerete tehetség nélkül? Vagy megfordítva: a tehetség, a költőegyénség alkothat-e maradandót a szabályok ismerete nélkül? Miért tartottam mégis fontosnak azt, hogy bekerüljön a repetensköltészet a kiadandó kötetek közé? Miért érdemes kanonizálni egy részben *versificatorok* által létrehozott, itt-ott mai szemmel nézve talán gyengébb minőségű anyagot? Egyrészt, amíg nem ismerjük alaposan ezt a forráscsoportot, addig nem lehet véleményt alkotni róla. Másrészt, ha a jelen kötet szerzői nem is váltak nagy költőegyénségekké, de ugyanezekkel a tanulmányokkal indult útnak Makó Pál, Gyalogi János, Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid vagy Rájnis József, akik már a lírai költészet nyelvén is ki tudták fejezni magukat. És mivel a 18. századi Magyarországon a gimnáziumok jelentős hányada a jezsuiták kezében volt, az általuk közvetített tudás hatott/hathatott a nem egyházi pályán továbbhaladó költőpalántákra is, mint amilyen például Gvadányi József volt. A Neolatin Költők Tárának ezzel a kötetével tehát leginkább az alapokat, a gyújtópontokat kívántam szélesebb körben megismertetni.

1 A repetensképző működéséről, helyszíneiről, tananyagáról lásd Szabó Flóris, „A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 84 (1980): 469–485; Szádoczki Vera, *Repetitio et mater studiorum: Repetensképzés a 18. századi jezsuitáknál*. (Az előadás a Jézus Társasága feloszlásának 250. és Pray György születésének 300. évfordulója alkalmából 2023. szeptember 28–29-én rendezett *Jezsuita – Pray – Kódex* című jubileumi tudományos konferencián hangzott el. A konferenciakötet várható megjelenési ideje: 2026).

Jelen tanulmány ennek a válogatott korpusznak egyetlen versét állítja a vizsgálat középpontjába. Ribics Pál repetens 1755-ben írta meg, olvasta fel az étkezés alatt, és másolta be saját kezűleg az erre a célra fenntartott kötetbe a *Poemation de clade Zingarorum in defensione arcis Nagyidensis* című művét.² A téma mindenki számára jól ismert Arany János nyomán, aki csaknem száz évvel később, 1851-ben jelentette meg *A cigányok című művét*.³ A költemény 289 soros, szépen gördülő hexameterekben íródott. Ebben a szerző a tanult szabályoknak szinte maradéktalanul eleget tesz: a verssorokban váltakozik a dactilus és a spondeus, nem túlzott mértékű az elízió, ütemhatáron lehetőség szerint nem végződik szó, ritkán végződnek melléknévre a sorok, szinte egyáltalán nem fordulnak elő öt vagy hat szótagos szavak, főleg sorvégen.⁴

A vers a hagyományos elemekkel indul, a bevezető mondat és a Múza segítségül hívása után a költő megjelöli a témát: Nagyida várának ostromát, amelyet a cigányok kitaróan védtek Ferdinánd hadával szemben. A szerző a „fekete nemzet” hősiességét a trójai hősökkel állítja párhuzamba. Mivel a császári had nem talált fogást rajtuk, az éj leple alatt, észrevétlenül tervezték az elvonulást, amire a várvédők mégis felfigyeltek, gúnyolni kezdték a menekülőket, és nagy lakomát csaptak, mindeközben pedig elárulták magukat, hogy kifogytak a puszkaporból. Az ellenség meghallotta a gúnyolódásukat, ezért visszatértek, új ostromot tervezve. A cigányok aggodalmára a vajda buzdító beszédet tartott, és mindenki fegyvert ragadva készült a vár védelmére. A császáriak támadása egy fordulatossá, dinamikus csatává alakult, amelyben a cigányok közül sokan elestek, a megmaradtak pedig a fellegvárba menekültek. A kilátástalan helyzetben a vajda ismét buzdította népét, majd lovát előhozatva kiment a várból. Példáját a fia és a nép követte, amivel újabb véres csata vette kezdetét. Elsőként a vajda fiát találta el halálos ütés, ezt az apa meglátva bosszút esküdött, és hatalmas mézszárlásba kezdett, míg szembe nem találta magát az ellenség vezérével, aki ellen alulmaradt. Az ő eleste után egész népét eléri a vég. A vers lezárásában a szerző levonja a következtetést: valószínűleg az egész „fekete köztársaság” eltörtöltetett volna e háborúban, ha néhányan nem mentek volna ki az ostrom kezdete előtt lovakat csereberélni. De ők megmaradtak, ezzel megmentették a cigány népet, és egész Magyarországon szétterjesztették, de Nagyida hallatán máig könnybe lábad a szemük. Amint láthattuk, a történetvezetés több ponton is érintkezik Arany művével, ugyanakkor Csóri álmának leírása itt teljesen hiányzik.

2 „Poema ab anno 1750–58. a scholasticis Societatis Jesu, humaniora Jaurini repetentibus concinnata”, kézirat, Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, 118.E.1, 198–204. A repetensmester ebben az évben Hegyi József volt, akinek nevéhez nem köthetünk irodalmi munkát. A mű címe magyarul: *Költemény a cigányok pusztulásáról a nagyidai vár védelmekor*. A versből származó részleteket saját prózai fordításban is közlöm.

3 A két mű párhuzamairól és eltéréseiről mindig az adott helyen tesztek majd említést.

4 Például Antonius HELLMAYR, „Institutio humanistica dictata anno primo repetitionis in Hungaria Szakolczae inchoatae, nempe 1734. R. P. Antonio H[ellmayr] professore latino”, 1734, ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirattára, F 33.

Érdeemes áttekinteni, milyen stilisztikai eszközökkel él, milyen narratív technikát alkalmaz Ribics. Mindentudó elbeszélőként adja elő a történetet, helyenként kiszólva a mindenkori olvasóhoz. Például:

Quam nunc cernantur, Nagyidae intra maenia Clausi
Pro Zapolya depugnabant. Quis crederet? (10–11. sor)⁵

Namque ubi jam miseris porro spes ulla supersit?
Maenia qui servant illesa, hostemque repellant?
Sulphureo penitus privati pulvere? (77–79. sor)⁶

Egy-egy helyen Ribics monológot ad szereplői szájába. Így gúnyolja a közösség a menekülő császáriakat, buzdítja a vajda az övéit, vagy hívja párbajra az ellenség vezére a vajdát.

Egy-egy állapot leírását rövidebben-hosszabban kifejtett párhuzamok, hasonlatok szemléltetik. Ilyen például, amikor a költő a tárgymegjelölésben a várvédő cigányok hősiességét ahhoz hasonlítja, ahogy a trójaiak védték Pergamont:

[...] Virtute equidem vix Pergama Troës
Tutati majore, quam, quam Zingarus arcem. (18–19. sor)⁷

Még két példát találunk erre. Amikor az ellenség visszatér, és újra ostromolni kezdi a várat, rézkürtökkel adva jelt a csatára, fegyverek dörrennek, puskapor villan – ez olyan, mint amikor hatalmas vihar támad az óceánra, és az égből sűrűn csapkodnak a villámok:

Non secus ac quando tempestas incubat ingens
Oceano, et densas contorquet ab aethere flammis.
Tum vero Pharii, mensisque epulisque relictis
Discursant animo trepidi, praecelsaque scandunt
Maenia, prae proprio gressu, cinctaque corona
Attoniti spectant urbem, pavor occupat artus,
Abjiciuntque animos tum desperatio major
Nascitur, et luctus resonant gemitusque paventum, (69–76. sor)⁸

5 „akiket most látni lehet Nagyida falai közé zárva / Szapolyaiért élet-halálra küzdeni. Ki hinné ezt?”

6 „mert ezután hol marad már bármi reménye a nyomorultaknak? / Mely falak maradnának sértetlenek, és tartanak távol az ellenséget? / Kénes portól teljesen megfosztva?”

7 „Pergamon aligha védte volna jobban Tróját, mint a cigány a várat.”

8 „Egészen úgy, mint amikor hatalmas vihar támad az / óceánra, és az égből sűrű villámokat hajít. / Ekkor a fáraó népe az asztalokat és a lakomát hátrahagyva, / nyugtalan lélekkel futkos össze-vissza, fellépnek a magas / falakra, a sietős léptek és a körbevevő ostromvonal miatt / megrendülve szemlélik a

A harmadik egy hosszabb hasonlat annak a fájdalomnak a szemléltetésére, mikor a vajda meglátja, hogy fia halálos sebet kapott. A vajdát a kölykeik védelmező dühödt tigrishez hasonlítja a költő:

Non lacrymae excidere genis, non pectora tundit,
Ira ardet, frendetque furens, ruit acer in hostes.
Ut festina ruit rabida cum conjuge tygris,
Sensis ubi abreptis populata cubilia natis,
Distenditque jubas, rabido et dat dente fragore,
Hinc premit, inde ruit, saltusque pererrat in omnes
Turbidus, impatiens flammas vomit ore minaces,
Hostibus exitium mortemque minatur acerbam.
Sic senior viso nati arsit vulnere Vajda, (240–248. sor)⁹

Ribics költői nyelvének sajátossága, hogy számos olyan szót használ – ahogy azt már a fentebbi idézetekben is láthattuk –, amelyek az érzékszervekre hatnak (színek, anyagok, hanghatások megnevezése). Mikor a lakomát tartják, túl korán örülve a sikernek, előkerülnek cigány szokás szerint a hangszerek: csörgők, lantok, ének – persze az „elázott” torokból, hozzá tánc. Megelevenedik az olvasó szeme előtt egy zajos, színes, vidám kavalkád. De ugyanilyen érzékletesen halljuk a csatákban a kard csörgését, a puska ropogását. Ezt a hatást hangutánzó, hangulatfestő szavakkal: igékkel és mellénevekkal éri el, alliterációval („tum tormenta tonant”) teszi a fül számára nyomatékosabbá. Erre álljon itt két példa.

Et ne laetitiae desit pars ulla, **sonora**
Sistra, fidesque addunt, simul **udo gutture cantus**
Miscent, et **festas** ducunt ad **pectra Choraeeas**, (46–48. sor)¹⁰

Nec mora: postquam omnis circumstetit ordine miles,
Aerea confestim pugnae dant **cornua** signum,
Tum **tormenta tonant** nitrato pulvere farta
Fulmineisque globis, et crebris ictibus urbem
Quassant: intremuit tellus concussa **boatu**. (63–67. sor)¹¹

városet, félelem szállja meg bensőjüket, / Elhagyják akkor a reményüket, nagyobb elkeseredés / támad, gyász és az aggódók sóhajai visszhangzanak.”

- 9 „Haragra lobban, dühöngve fogát csikorgatja, indulatosan az ellenségre ront. / Ahogy a dühödt tigris rohan sietve párjával, / amikor észreveszik kölykeik elrablását és fészük feldúlását / felborzolja sörényét, fogát vadul csattogtatja, / ezután morog, majd rohan, és feldúltan bebarangol / minden rengeteget, a tehetetlen fenyegető lángot hány szájából, / az ellenséget pusztulással és kegyetlen halállal fenyegeti. / Így lobban lángra az idős vajda, mikor fia sebet látja.”
- 10 „És hogy az örömmel egyetlen hangos fajtája se hiányozzon, / Csörgőket és lantokat adnak hozzá, s egyszerre elázott torokkal / dalokkal egészítik ki, és ünnepi táncokat járnak a dallamra [...]” (Kiemelések tőlem – Sz. V.)
- 11 „Késedelem nélkül ezután minden katona körbeáll csatarendben, / a rézkürtök azonnal jelt adnak a csatára, akkor puskaporral és / villámló golyóval töltött fegyverek dörrennek, és ismétlődő ütésekkel

A következőkben a vers műfajának meghatározására teszek kísérletet. A címben *poemation*ként határozza meg művét a szerző. Különböző szótárakban keresve a *poemation* vagy *poematium* szót (vagy annak görög megfelelőjét), mindössze annyit találunk róla, hogy görög eredetű, jelentése 'kis költemény'.¹² A szó antik irodalmi előfordulásai közül álljon itt egyetlen példa, ifjabb Plinius leveleiből:

Unum illud praedicendum videtur, cogitare me has meas nugas ita inscribere 'hendecasyllabi', qui titulus sola metri lege constringitur. Proinde, sive epigrammata sive idyllia sive eclogas sive, ut multi, **poematia** seu quod aliud vocare malueris, licebit voces; ego tantum hendecasyllabos praesto.¹³

Az idézetből kitűnik, hogy Plinius korában a *poemation* elnevezéssel nem járt együtt kötött versmérték. (A levélben emlegetett versek hendekaszillabusokban íródtak, az epigramma disztichonos, az ecloga általában hexameteres mű az antikvitásban.) Mindössze a vers hosszúságára utal a meghatározás. Esetünkben, mint majd látni fogjuk, ettől eltérő jelenséget figyelhetünk meg.

Szembetűnő, hogy a *poemation* kifejezést nem használják a kora újkori poétikák. Sem Vossius,¹⁴ sem Masenius¹⁵ műveiben nem találkozunk vele. Ugyanakkor mindketten alaposan körüljárják írásaikban a *poema* fogalmát (vers és/vagy epikus költemény értelem-

/ rázzák meg a várost, és megremegett a föld a dübörgéstől. / Egyszersmind megzendült az egész ég hatalmas robajjal.” (Kiemelések tőlem – Sz. V.)

- 12 Néhány példa a teljesség igénye nélkül: *poematium*, -ii n. (ποιημάτων) – 'kis költemény, rövid verszet', in FINÁLY Henrik, szerk., *A latin nyelv szótára* (Budapest: Franklin Társulat, 1884), hozzáférés: 2025.05.21, <https://latin.oszk.hu/cgi-bin3/index.cgi>; *poematium*, -ii n. Gr. – 'kis költemény', in GYÖRKÖSSY Alajos, szerk., *Latin–magyar szótár* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2001), 427; *poematium*, -ii n. (Gr. ποιημάτων) – 'a short poem', in *Oxford Latin Dictionary* (Oxford: The Clarendon Press, 1968), 1395; ποιημάτων, ου, τό – 'kleines Gedicht', in Wilhelm GEMOLL, szerk., *Griechisch–Deutsches Schul- und Handwörterbuch* (Wien: G. Freytag Verlag, Hölder-Pichler-Tempsky, 1965), 613.
- 13 C. PLINIUS Caecilius, *Secundi Epistularum liber quartus* 14, 8–9. Maróti Egon fordításában: „Még azt az egyet jegyezniem meg: ezeket a semmiségeket [ti. a saját verseit] hendecasyllabusoknak kívánom nevezni; ehhez a megjelöléshez azonban csak a versmérték szolgál alapul. Épp ezért, nevezd őket epigrammáknak, idilleknek vagy eclogáknak, vagy mint sokan, egyszerűen versikéknek, vagy ahogy éppen tetszik: én csak hendecasyllabusokat küldök.” Ifjabb PLINIUS, *Levelek*, Bibliotheca classica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1981), 121.
- 14 Használt kiadások: Gerardus Johannes VOSSIUS, *De artis poeticae natura, ac constitutione liber* (Amsterdam: apud Ludovicum Elzevirium, 1647); Gerardus Johannes VOSSIUS, *Poeticarum institutionum libri tres – Institutes of Poetics in Three Books*, szerk. Jan BLOEMENDAL, 2 köt. (Leiden–Boston: Brill, 2010). A *poemá*ról többek közt: VOSSIUS, *De artis poeticae...*, 5–12 (Liber I, Caput II); VOSSIUS, *Poeticarum institutionum...*, 1:322–335 (Liber II, Caput I).
- 15 Használt kiadások: Jacobus MASENIUS, *Ars nova argutiarum honestae recreationis* (Köln: apud Joannem Antonium Kinchium, 1649), 1649; Jacobus MASENIUS, *Palaestra eloquentiae ligatae*, 3 köt., I–II (Köln: typis Wilhelmi Friessen, 1654); III (Coloniae Agrippinae: apud Hermannum Demen, 1683); MASENIUS Jacobus, *Palaestra styli Romani* (Köln, 1686).

ben): a megírás módjaitól a fajtáin át a történetírás és verses történetmondás különbségéig. A jelen kérdés megválaszolásában azonban nem nyújtanak segítséget.

Ha a vizsgált kéziratok korpuszt nézzük, a *poema* és a *poemation* meghatározás mindig a hexameterben írt művekre vonatkozik, ezzel már a címben elválasztja a gyűjtemény másik nagy műfajától/műformájától az elégiától, tehát a disztichonos művektől. Ez egybevág mindazzal, amit mai tudásunk szerint a repetensképzés egy éve alatt tanultak, legalábbis Antonius Hellmayr *Institutio humanistica dictata* című kézírata alapján. Hellmayr Szokolcán volt repetensmester, az ott töltött első évének jegyzete az *Institutio*. Ebben külön fejezetet szentel a *poemának*.¹⁶ Már az első paragrafus címéből és első mondatából egyértelművé válik a besorolása és versformaválasztása: „§1. De Natura et Proprietatibus Epopejæ Heroicæ, seu Poematis. Poema est carmen heroicum”. Tehát *poema* a hősi, elbeszélő költemény, az eposz. Ugyanakkor ő sem különbözteti meg a *poema* és *poemation* kifejezéseket. Ugyanígy a repetenskorpusz vizsgálata során sem lehetett egyértelműen és következetesen megállapítani, mikor használják a *poema* és mikor a *poemation* elnevezést. Logikusnak tűnne, hogy a hosszabb verseket *poemának*, a rövidebbeket *poemationnak* nevezzük, hasonlóan ahhoz, ahogy a disztichonos műveknél az elégia–epigramma páros működik. Bár ez utóbbi esetben sem mindig teljesen nyilvánvaló a határ, de az esetek döntő többségében elhatárolható egymástól a két műfaj.¹⁷ A repetensversek esetében azonban ez a felvetés sem állja meg a helyét. A nagyidai cigányokról szóló verset *poemationként* határozza meg annak szerzője, annak ellenére, hogy az csaknem háromszáz soros (szintén *poemation* a győri múmiáról¹⁸ szóló vers, 389 sorral), ugyanakkor olvashatunk *poemát* a Balaton eredetmondájáról¹⁹ mindössze 198 sorban. A korpusz 131 hexameteres műve közül huszonkettőnek adták a *poema* és tizennyolcnak a *poemation* címet. Ez a kiszámíthatatlan hosszúság mindegyikre jellemző. Még egy konkrét példa ennek szemléltetésére. 1764-ben a *Poemata* cím alatt szereplő nyolc, hexameterben írt mű közül három *poema*, három *poemation* (és egy-egy *epicedium* és *syncharisticon*). A sorok száma a következőképp alakul, a *poemák*: 301 – 210 – 276 sorosak, a *poemationok*: 219 – 389 – 307. Tehát a versek hosszúsága nem mérvadó a műfaji kategorizálás szempontjából.

Felmerülhet, hogy a kicsinyítőképzős változat a téma miatt került a szövegek elé, azaz a nagyobb horderejű, harci vagy hősi költemények *poemák*, míg a kisebb, lényegtelenebb vagy hétköznapiabb dolgokat megverselő szövegek *poemationok*. Azonban ez a felvetés sem minden esetben állja meg a helyét. Ha csak az előzőekben tárgyalt, 1764-ben keletkezett hat verset nézzük, *poema* született Gerard von Swieten udvari orvos arcképének kihelyezéséről az akadémián, ugyanakkor az Ausztria és Törökország közt megkötött tízéves béke egy *poemation* témája lett.

16 HELLMAYR, „Institutio...”, Pars II, Caput IX, *De Poemata*, 215–232.

17 Christoph PIEPER, „Genre-Negotiations: Christophoro Landino’s Xandra between Elegy and Epigram”, in *The Neo-Latin Epigram: A Learned and Witty Genre*, szerk. Susanna DE BEER, Karl A. E. ENKEL és David RIJSTER, 165–190, *Supplementa Humanistica Lovaniensia* 25 (Leuven: University Press, 2009), 165–168.

18 Franciscus RAUSCH, „Poemation de mumia apothecæ Collegii Jaurini illata”, 1764, 118.E.19, 267r–268r.

19 Michael AMBSCHELL, „Poema De palude Volcaea, nunc lacu Balaton”, 1765, 118.D.12, 8r–11r.

Leginkább azt lehet mondani, hogy ezek a kifejezések ebben az esetben nem a terjedelem vagy a téma jelentőségének függvényei, inkább egymás szinonimájaként használatosak, vagy a kicsinyítőképzős alak az (ál)szerénység költői fogása, esetleg valamilyen egyéb szempont alapján dől el, hogy az adott mű *poema* vagy *poemation*. A kéziratos források közt vannak olyanok, melyeknek egyértelmű a műfaja, ami ráadásul kijelöli a formát is: ilyenek például az *episztolák* (mindig disztichonban) vagy a *metamorfózisok* (mindig hexameterben). A jelenleg tárgyalt vers nem ezek közé tartozik.

Ha a témát és ezzel összefüggésben a verselést (hexameter) hagyományosan értelmezzük, illetve ha figyelembe vesszük a tematika utóéletét, kézenfekvőnek tűnik, hogy eposzként tekintünk rá. Lehet-e eposz Ribics verse? Az eposz az antik hagyományok szerint mindig hexameterben írt mű. A nagy csatákat, népek élet-halál küzdelmét, egy-egy nép eredetét eposzban illett megverselni. A vers eddig nagyjából megfelel a kritériumoknak. Mi kell még ahhoz, hogy eposznak nevezhessünk egy verset? A terjedelme meg sem közelíti Homérosz eposzainak vagy az *Aeneis*nek a terjedelmét. Az eposzi kellékek közül az invocáció és a propozíció, a Múzsák segítségül hívása és a tárgy megjelölése megvan az első öt sorban.

Zingaricae gentis longe tristissima clades.
Ad Nagyidam mihi carmen erit, reserate canenti
Intima laurigerae Paebi penetralia Musae:
Bellerephontaeas ubi pleno guttare limphas
Hauriam, et insignes referam pro carmine vires. (1–5. sor)²⁰

Az *in medias res* kezds is felfedezhető benne, noha a szerző az elején röviden kontextusba helyezi a verset, de a történet kibontását ott kezd, hogy a cigányok helytállása miatt a császári csapatok épp elvonulni készülnek. Az állandó jelzőkre is találunk példát. A vajda „heros animi ingentis”, „nigrae gentis spes unica” jelzőkkel szerepel, míg a vajda fiának mindenkori jelzője a „juvenis”. A cigányság pedig a „nigrae/Niliacae gens”, „turmis Phariis”.²¹

20 „A cigány nép messze legszomorúbb csapása. / Nagyidáról szól majd az én dalom, tártjátok ki az éneklőnek / Phoebus babérkoszorús Múzsájának legbelső szentélyét. / Ahol Bellerephon forrásainak vizeit teli torokkal fogom inni, / és versben beszélem el a kiemelkedő erőket.”

21 A „fáraó népe”, „nilusi nemzetség” kifejezések abból a sokáig tévesen a köztudatban élő hiedelemből erednek, mely szerint a cigányság Egyiptomból származik. Ezt a közvélekedést erősítették a nagy példányszámban megjelenő, közkézen forgó kalendáriumok egyes írásai is. A *Házi és uti új kalendárium* (Győr: Streibig, 1767, F3v–F9r) például hosszú szöveget közölt a cigányok eredetéről, ebből a vonatkozó rész (F4v–F5r): „Honnan származtanak immár ezek az Uj Lakosok erre a’ földre? Sok Irók azon meg-egyeznek hogy ezen le-irtt tartományokból [Egyiptom, Barbaria, Nigritia], de mellyik részéből, azon vélekednek, némelylek azt állitják, hogy Nubiából, Égyiptom mellől: Nubiába nem szeretvén a’ lakást mentenek lakni Egyiptomba, itten sokáig laktanak, az Egyiptomi Királyok mellett vitézkedtenek, az Izraélitákat-is kergették nyomorgatták; henyéléssel, könnyü étellel, dolog nélkül éltenek, mint valami szabad nép, az Égyiptomi maszlagot bé-szivták; de végre idővel oda lett a’ hó-péncz, jobbágyi szolgálat alá vettek: nem tetszett ez a’ terhes dolog kényes és finnyás fogaiknak; egész nemzetségeikkel, Vaj-

Seregszemlét az ostrom előtti részben olvashatunk. Ribics a várvédőket veszi számba és azok fegyvereit, már amelyek puskapor híján maradtak nekik, illetve amelyeket fegyverként használtak, mint pl. az üllő, a patkó és a vasszőg.

Pars jam fulmineum vagina corripit ensem.
Altera fraxinea furiosas cuspide palmas
Armat, nonnulli vallant sua corpora fuste
Nodoso, et saepto infixis circum undique clavis
Malleus in dextris stimulos his adjicit acres
Pars rapit incudes vis quorum in corpore major.
Atque verum(?), hostilem divellere cuspide frontem.
Vasta a Nilicolis demum undique saxa leguntur
His accincti armis mulier, juvenesque senesque
Adjiciunt stimulos animis et roboram membris.
Dux Vajda invictus cinctos ut viderat armis
Confestim vigiles per maenia collocat urbis.
Praesidio natum juvenis qui Vajda vocatus
Praeficit, ac turmis Phariis, illique tuendam
Urbem committit: summam sibi deligit arcem
Interea assiduis hostis trux ictibus, urbis
Claustra quatit, reseratque viam, qua tendere miles, (106–122. sor)²²

A szembenálló fél seregéről nem kapunk képet. A költeményben csodás elemeket nemigen találunk. Noha szinte a csodával határos, hogy amikor a vajdát az ellenség vezére homlokon találja, ezzel halálosan megsebezve, a vajda mégis ugyanúgy folytatja a harcot, és csak a második halálos ütéstől hal meg. (A vajda végső küzdelme egy egészen akciófilmbe illő, fordulatos jelenet: dühödten támad, de elvétí, a pajzsról lepattan a fegyver, aztán őt találja el ellenfele, de ő küzd tovább, majd az oldalába kap egy dárdát, amitől megáll, megremeg a sisaktaréja, földre esik, és innentől fogva a népét is elhagyja a harci kedv és a remény – lelassul a jelenet.)

Arany János szintén hőskölteményként, népies vígeposzként határozza meg művét, ahogy írja: „oly kedélyállapot kifolyása, midőn a világ folyásával és önmagammal

dájokkal, seregestől dobot ütöttek, Dádéstól, purdéstól, rajkóstól Égyiptomból ló hátakon és gyalog ki-jöttek.”

- 22 „Egy részük már elő is rántja hüvelyéből a villogó kardját. / Más körisfa dárdával fegyverzi fel félelmetes kezeit, / néhányan göcsörtös husággal védik saját testüket, / És egy kerítést körben mindenfelől szegekkel bevernek, / Jobbjukban kalapáccsal ezekhez éles szögeket ütnek, / Néhányan, akiknek testi ereje nagyobb, üllőket ragadnak. / Gerellyel és dárdával szétzúzzák az ellenséges homlokot. / Végül a nilusiak mindenfelől óriási köveket gyűjtenek, / e fegyverekkel ellátva a nők, az ifjak és öregek / bátorságot öntenek / lelkükbe és erőt testükbe. / Ahogy a vajda, a legyőzhetetlen vezér meglátta a fegyverekkel felövezetteket, / tüstént öröket állított fel a város falain végig. / A védelem élére fiát állítja, akit fiatal vajdának neveznek, / és a fáraó csapataival, rá bízva a vár védelmét: / magának a legmagasabb falat választja / miközben a vad ellenség a város kapuit folyamatos / csapásokkal döngeti, és utat nyit, amelyen át a katonák betörhetnek.”

meghasonlva torz alakok festésében akartam kárpótlást keresni”.²³ Ez a meghasonulás és a torz alakok azonban egyáltalán nem jellemzőek Ribics versére. A várvédő cigányokat bátor vagy legalábbis bátorítható hősként ábrázolja, akik a cigány becsületért, közösségért akár életüket is adják. Mennyire illik a komikus jelző Ribics művére? Beöthy Zsolt írja Arany nagyidai cigányairól, hogy „komikai époszra már tárgyat sem lehetne alkalmasabbat képzelni: hősköltemény egy népről, melynek mondái adomák, egyetlen hadi vállalata hahotára keltő tréfa, s a közfelfogás felőle, melyre a költő támaszkodhatik, mindig és mindenfelé komikus”.²⁴ E kijelentés ugyanúgy érvényes lehet Ribics művére is. Önmagában a tárgy alkalmas a komikumra. A cigányokról vallott közfelfogás, a sztereotípiák megjelennek nála is: ezt láthatjuk a lakomajelenetben, a muzsikus cigány ábrázolásában. Szájaskodó, elbizakodott, könnyelmű nép – ezt mutatja, hogy elkiabálják, nincs több puskaporuk. A cigányságot cifra öltözetük tette már messziről felismerhetővé. Ez megjelenik Ribicsnél is, aki a lován a várból kitorzó vajdát a következőképp ábrázolja: a lova vörös kantárral és aranydíszekkel ékesített, ragyogó szőrű, ezen ül bíbor köpenybe burkolva a vajda, szintén arannyal kivarrt, vörös csizmát visel, ruhája zöld színű, ezüsttel szőtt, gazdagon díszített kínai selyemből készült, fegyverei csillogók.

Adduci sibi mandat equorum quo uti ante solebat
 Frenis ornatum rutulis auroque decoris.
 Fulgentem maculis curva et cervice superbum,
 Lumina spargentem circum rutilantia late,
 Cursu Euro similem, pede firmum, pelle decorum,
 Et crebros vastis halantem natibus Ignes.
 Insidet huic Tyrio velatus tegmine Vajda.
 Purpureasque ferens galigas, auroque micantes
 Ac tunicam vindi contextam vellere serum,
 Argenti limbo, ac modo praedivite septam,
 Armis accinctus rutilantibus, ense corusco,
 Et Clypeo, et galea aerata, clavaque trinodi.
 Vajda operatur idem juvenis jam promptus eandem
 In mortem cum Patre, operantur Zingari idem omnes
 Namque omnes exempla ducis movere potentis, (191–205. sor)²⁵

23 Arany János levele Gyulai Pálhoz, 1855. június 7. Idézi: DÁVIDHÁZI Péter, „Arany János kritikusi világnézete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 38–63, 51; SZALAY Pál, *Komikus eposzaink* (Gyöngyös, 1902), 76.

24 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom története: Képes magyar irodalomtörténet*, 2 köt. (Budapest: Athenaeum, 1896), 2:566. Idézi némileg átírva: SZALAY, *Komikus...*, 1902, 90.

25 „Elrendeli, hogy vezessék elő a lovak közül azt, amelyet azelőtt használt, / vörös kantárral és aranydíszekkel ékesítve. / Foltokkal ragyogót, ívelt nyakával büszkét, / széles körben vöröslő fényt árasztó, / szélesebb futását, biztos lábút, fényes szőrűt. / Tágas orrlyukaiból gyakran tüzet lehelőt. / Ezen ül a bíbor köpenybe borított vajda. / Bíbor lábbelivel viselve, arannyal csillogót, / és kínai zöld selyemszálakból szőtt tunikát, / ezüst szegéllyel és igen gazdag módon körbekerítettet. / Fénylő fegyverekkel és villámló

A ló köthető a cigánysághoz, a lókupeckedés hagyományosan cigány mesterség. Ez nem itt, a vajda lovának leírásában érződik, hanem a vers lezárásának megjegyzésében: mint fentebb már kifejtettem, a költemény e szakasza szerint épp az mentette meg a cigány nemet, hogy néhányan az ostrom kezdete előtt kimentek lovakat csereberélni.

[...] Respublica nigra fuisset
Bello extincta uno, nisi ternis ante diebus
Quam turmae hostiles Nagyidam obsidione tenerent,
Nonnulla illorum pars laevam egressa fuisset,
Cornipedes mutandi ergo: illi Zingaricum exin
Servarunt genus, Hungariam et fudere per omnem.
Non tamen ex illa funesta clade vetustum
Splendorem potuit reparare, etopes alienas
Partas, idcirco Nagyidae si mentio fiat,
Profundunt uberes confestim lumine fletus. (280–289. sor)²⁶

Mindezek fényében újra feltehető a kérdés: lehet-e eposz a *Poemation de clade Zingarorum*? A fentebb felsorolt példák alapján értelmezhető kiseposznak. Komikus eposz-e a költemény? Igen, amennyiben a komikumot a fenséges hiányaként, egy kicsinyes tárgy felmagasztalásaként értelmezzük. Ugyanakkor mindkét táborban megvan a hősiesség, a vajda az övéiért bármit megtenne, nem nevetséges.

Nagyida ostroma a történeti forrásokban

A mű témája a nagyidai vár bevétele, amely több egykorú és későbbi századokban keletkezett történeti munkában is olvasható, kisebb-nagyobb eltérésekkel. E forrásokat az Arany-kutatók feltérképezték, ezek alapján Nagyida ostromának bizonyos részei történelmi ténynek tekinthetők. De nézzük ezek közül azokat, amelyeket Ribics is ismerhetett, legalábbis ami az időkereteket illeti, tehát amelyek 1755 előtt keletkeztek. Arany egyik fő forrásának az 1805-ben megjelent *Magyarország polgári históriájára való Lexicon*²⁷ tartják Budai Ferencről, aki a 3. kötetben a Perényi család kapcsán írja le Nagyidát:

karddal felszerelve. / Kerek pajzzsal, ércsisakkal és háromfejű buzogánnyal. / A fiatal vajda ugyanezzel van elfoglalva, már készen áll / apjával együtt a halálra, ugyanígy tesznek mind a cigányok, / mert mindenkit megindított a hatalmas vezér példája.”

- 26 „A fekete köztársaság egyetlen / háborúban ment volna feledésbe, hacsak közülük néhányan, három napal azelőtt, mint ahogy ellenséges csapatok megszállták Nagyidát, / nem hagyták volna el a balsorsú települést, hogy lovakat cseréljenek: / tehát ők ekkor megmentették a cigány nemet, és egész Magyarországon szétterjesztették. / De abból a végzetes veszteségből nem tudta régi / fényét visszaállítani, és szokatlanul szerzett vagyonát. / Azért, ha Nagyidáról esik szó, / szemükből azonnal bőséges könnyáradat ömlik.”
- 27 BUDAI Ferenc, *Magyarország polgári históriájára való Lexicon a XVI. század végéig*, 3. köt. (Nagyvárad: Máramarossi Gottlieb Antal, 1805), 98–100.

Perényi Ferenc és Mihály egy pár testvérek, ezek is első Ferdinánd király alatt éltek. Isabella, a Zápolya János özvegyét, Ferenc elkísértte Kassáról Opoliába 1152 [recte 1552 – Sz. V.] eszt. [...] Mihály azután megmaradt Ferdinánd hűségében, de Ferenc 1556 eszt. az Erdélybe visszajött Isabella-hoz pártolt, melyért Ferdinánd, Puchaim nevű vezére által őtől elvette Abaúj Vármegyében Nagyida várát húsz napi ostrom után. Azt írják, hogy mivel alkalmasabb vitézeket nem kapott, Cigányokkal őltalmaztatta a várat, kikis minden reményében s hitelen kívül viselték magokat, úgy hogy Puchaim már elment volna a vár alól, ha a vitéz cigányok, mint a haris,²⁸ magokat el nem árulták volna. De ezek nagy kevélyen azt kiabálták Puchaim után, hogy annak köszönje, hogy az ő puskaporok már elfogyot, mert külbenn az ő táborának utána ereszkednének, és azt össze törnék. E szerént Puchaim kitanulván erőtlenségeket vissza fordúlt, a várat megvette, földig lerontatta, a Cigányokat is mind lenyakasztatta.²⁹

Ezt a munkát Ribics nem ismerhette, mégis vannak olyan egybevágó mozzanatok a két mű között, melyek alapján közös forrás ismeretét feltételezhetjük. Hol szerepel még a történet? Az 1556-os eseményt először Forgách Ferenc említi, akinek bátyja, Simon részt vett Ferdinánd császár hadjáratában a felső-magyarországi, elpártolt főurak ellen.³⁰ Tehát az egykorú forrás megbízhatónak mondható, de mindössze egyetlen homályos utalást tesz a várvédők kiletére. Említi még az ostromot két egykorú kézirat, a *Chronica Leibnitzeriana* és a *Sárospataki Krónika*, de ezek kéziratban lévén, nem valószínű, hogy eljutottak Ribicsig. Istvánffy történeti munkáját minden bizonnyal forgathatta ő és Arany is, illetve kezükbe kerülhetett Petthő Gergely *Magyar Krónikája*, de ezekben nem szerepel, hogy a várat cigányok védték.

Először 1729-ben, majd másodjára 1744-ben nyomtatták ki Turóczi László *Ungaria suis cum regibus compendio data* című munkáját.³¹ A jezsuita szerző történeti munkája röviden ismerteti Magyarország településeit, és ahol a helységhez valami érdekesebb anekdota kapcsolódik, azt elmeséli. Így kerül elő Nagyidánál a nevezetes ostrom.³² Ná-

28 A haris jellegzetes harsogó, recsegő hangú madár, több közmondás is megőrizte ezt a tulajdonságát. Például: Kiált, mint a haris – folyton kiabál. Éles a nyelve, mint a harisnak – nagyon rossznyelvű. A harist nyelvén fogják meg – beszéde árulja el az embert. O. NAGY Gábor, *Magyar szólások és közmondások* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1982), 269; MARGALITS Ede, *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (Budapest, 1896), hozzáférés: 2025.05.18, <https://mek.oszk.hu/09100/09112/html/0003/8.html>.

29 DITRICH Vilmos, *A nagy-idei cigányok: Irodalomtörténeti tanulmány* (Budapest, 1898), 34–35.

30 FORGÁCH Ferenc, *Rerum hungaricarum sui temporis* (Pozsony–Kassa, 1788), 183–184: „Et quia Georgius Bebek, qui nocte illa Rosnaviae cum exercitu fuerat, statim mane ad arcem Nagyida, vicinam Cassoviae, non tantum cum militibus, sed etiam plurimis rusticis [kiemelés tőlem – Sz. V.] ad id. [...] Deinde Cassoviam usque descendentes, evocato, data fide, Michaele Pereny, cuius Frater Franciscus Perény, ad reginam, adducturus contra Germanos validum exercitum confugerat, arcem Nagyida oppugnanti, deditamque 20 die obsidionis, regio mandato, curant dirui atque solo penitus aequari.” Idézi: DITRICH, *A nagy-idei cigányok*, 28.

31 TURÓCZI László, *Ungaria suis cum regibus compendio data* (Nagyszombat: Acad., 1729), 176–177, nr. 162.

32 SZILÁGYI Márton, „Az *Uránia* egyik közleményének forrása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 585–599, 596–597.

la jelennek meg először a cigányok mint a vár védői, nála van először a cigányharc olyan formába öntve, ahogy azt Ribics és Arany megírta.

162. Nagyidana clade Zingarorum

Unde autem gentis illius Aegyptiae odium locus incurrerit, fortasse non ingratiis Lectorum narverero: Franciscus Prinius loci Herus pro Zapolio moenia tutabatur anno milles, quingentes, quinquages, septimo; in quae, quidquid hominum fortunae illius alebant, conjecerat. Erat major Zingarorum numerus et diversis circum pagis coactus, ac valla custodire jussus; milite veterano ad interiora Arcis defendenda collocato. Egit rem Zingarum pro virili, et multum supra spem: semel, iterum, ac tertio, nec sine strage impressionem facientis, militem repulit Ferdinandeum. Dabat quippe illi animos et tractandi sclopi peritia, et amplius vita desperata, Quid multis? Colligit obsessor vasa, ac iter inchoat. Commodum discessus hic Zingaro accidit, quem nitratus jam pulvis totum defecerat. Et omnino triumphasset, si vocem tenuisset. At enim vix Adversarius processerat; prorumpere continuo e fossis ille, effundi agminatim in valla, minari dextera, ac identidem inclamare: ite in malam crucem mortalium pessimi! Gratiam vitae Superis habete. Unus vos tumultus habuisset, si quidpiam adhuc pulveris nobis ad manum. Audit inconditam vociferationem Ungarus Germano mixtus, et socium rei admonet. Revertunt extemplo, aggerem scandunt, et nihil jam ferreis sistulis potentem Zingarum ad unum caedunt. Desiderati sunt ultra mille, tantumque vulnus candidae illi Reipublicae hoc praelio inflictum, ut non minus hac aetate Zingaris infaustum sit nomen Nagyidae, ac Cannarum olim Romanis, Thermopylarum Persis. Haec occasione Arcis Nagyidanae [...].³³

Térben és időben is közeli e mű, főleg a kötet második megjelenése, a jezsuita repetens győri tartózkodásához. Lássuk, mi az, amiben egyezik, mi az, amiben eltér a két szöveg. A történetvezetés nagy vonalakban megegyezik a két műben. Leegyszerűsítve: a ci-

33 „Hogy pedig honnan ered az egyiptomi nép iránti gyűlölet ezen a helyen, talán nem haszontalan, ha az olvasóknak elmesélem: Perényi Ferenc, a hely ura, a Szapolya-párti vár falait védelmezte az 1557. évben, amelyben összegyűjtötte mindazokat, akiket a szerencse oda sodort. A cigányok száma nagy volt, a környező falvakból hívták be őket, hogy az árkokat és a külső erődítéseket őrizzék, míg a veterán katonák az erőd belső részének védelmét kapták feladatul. A cigányok derekasán helytálltak, sőt minden várakozást felülmúltak: egyszer, kétszer, sőt harmadszor is – nem csekély áldozatok árán – visszaverték a támadó Ferdinánd-párti katonákat. Bátorságot adott nekik a puska forgatásának ügyessége, s még inkább az, hogy életüket már eleve reménytelennek látták. Miért is szaporítanám a szót? Az ostromló végül összeszedte ostromfelszerelését, és elvonulni készült. Ez éppen kapóra jött a cigányoknak, mert lőporuk teljesen elfogyott. Sőt, győzelmet is arattak volna, ha hallgattak volna. Ám alighogy az ellenség elindult, ők kiugrottak a sáncokból, csapatostul özönlöttek a védművekre, hadonászva, kiabálva: »Menjetek a pokolba, nyomorultak! Legyetek hálásak az égieknek, hogy életben maradtatok. Egyetlen közös sírba temettünk volna titeket, ha lett volna még egy maréknyi lőporunk!« Hallotta ezt a zűrzavaros kiabálást egy magyar–német vegyes katona, aki figyelmeztette a társait. Azonnal visszafordultak, megmászták a sáncot, és most, hogy a cigányokat már semmilyen vas szerszám (puska) nem védte, egyetlen roham alatt mindnyájukat levágták. Több mint ezer cigány pusztult el. Olyan csapás volt ez a »fehér köztársaságra«, hogy a »Nagyidai« név azóta is olyan baljóslatú a cigányoknak, mint egykor a rómaiaknak Cannae, vagy a perzsáknak Thermopülai neve. Így esett mindez a nagyidai vár védelmének históriájában.”

gányok hősként védik a várat – az ellenség feladja és készül elvonulni – a cigányok elszólják magukat, hogy nincs több puszkaporuk – az ellenség visszatér, beveszi a várat, és mindenkit lekaszabol. Turóczi megnevezi, hogy a vártulajdonos Perényi Ferenc – Ribicsnél ez hiányzik. Viszont mindkettejüknél Szapolyai az, akiért a várat védik – pedig ő akkorra már meghalt –, nem pedig felesége, Izabella, akihez Perényi átpártolt. Az ellenség ura mindkét szerzőnél Ferdinánd király, mást nem neveznek meg sem a védő, sem az ostromló seregből. (Ellentétben Arannyal, aki nevet ad szereplőinek. Ebben Budai lexikonjának hatását véli felfedezni a szakirodalom.)³⁴ Bizonyos kifejezések, ha nem is szó szerint, de értelmileg mindenképp egyezést mutatnak: a cigányok valószínűleg győztek volna, „si vocem tenuisset” (Turóczi szerint); „si non in sana creasset garrulitas” (Ribics szerint). Vagy, ahogy a cigányok gúnyolják a vár alól menekülő császáriakat: „ite in malam crucem mortalium pessimi” (Turóczinál); „Ite ite infandum genus” (Ribicsnél).

Szó szerinti egyezéseket azért is lenne nehéz találni, mert a források szöveg történeti próza, Ribicsé pedig időmértékes verselésű. Vannak azonban olyan részek, amelyek a tömör, tárgyilagosnak mondható történeti szövegből szükségszerűen hiányoznak: például a rokon kapcsolatokat és az ezekhez tartozó érzelmek kifejezése, azaz hogy a vajdának van egy fia, akire büszke, és akit megsirat, mikor elesik. (Megjegyzendő, Arannál is vannak Csórinak gyerekei.) A másik, amit itt említhetünk, az a csata leírása: Ribicsnél részletes, megtudjuk, ki, ki ellen, milyen fegyverrel harcolt, halomra esnek el az emberek, bokáig áll a vér. Ditrich Vilmos írja Turóczi kapcsán, hogy a nép szájából hallotta ezt az adomát. A szájhagyománynak is része volt egy történet a Nagyidát védő hős cigányokról. A népmesével mutat párhuzamot az *Ungaria suis cum regionibus* több eleme: a fordulatos szerkezet, a hármas szám (háromszoros vitézkedés, a három ízben hetvenkedés). Ezek a latin szövegben is tetten érhetőek: háromszor ostromol az ellenség, a vajda háromszor buzdítja népét, háromágú buzogány a fegyvere.

Nagyida történetének irodalmi feldolgozásai

Még egy forráscsoportot mindenképp érdemes megemlíteni. Ez pedig a 18. század második felében nagy népszerűségnek örvendő, kalendáriumokban és egyéb ponyvanyomtatványként megjelenő történetek köre, amely a cigányok életét verseli meg. Az első ezek közül *A cigányok végső romlásáról* vagy más változatok szerint *végső veszedelméről* című mű.³⁵ Az anonim ponyvavers cím szerint egyértelműen rokonságot mutat a tárgyalt történettel. Azonban a 45 versszakos mű tiltakozás Mária Terézia cigányrendeletei ellen, még hozzá úgy, hogy közben elsiratja a hagyományos cigány mesterségeket (kovácsolás, kereskedés, muzsikálás, lókereskedelem), életmódot (vándorlás, sátor-

34 DITRICH, *A nagy-idai cigányok*, 35.

35 Az általam átnézett példányok: „Tzigányok végső romlása”, in *Házi és uti új kalendárium* (Győr: Streibig, 1769. évre [1768]), F₂v–F₃v; *Tzigányok végső romlása*, [hely és év nélkül], OSZK 194.671 (másolat); *Tzigányok végső romlása*, [hely és év nélkül], OSZK 323.175/koll. 23; *Tzigányok végső veszedelme rövid története*, [hely és év nélkül], OSZK 820.794; SZELESTEI N. László, „Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon”, in *Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980, 475–516, 491.

ban lakás), nyelvet, viseletet (cifra ruha, meztelen gyermek, fedetlen fő),³⁶ és szót emel a letelepedett, földműves életformára és tanulásra való kényszerítés ellen. Egy hosszú lélegzétvételnyi sirám a vers. A történet az 1769-es³⁷ győri kalendáriummal indult hódító útjára, több utánnyomást megélt, többféle címen. Ezek összefüggéseiről az RMKT 18. századi sorozatának 4., *Közköltészet* című kötetében bővebben ír Küllös Imola és Csörsz Rumen István.³⁸ Tehát nem a nagyidai ostrom a téma.

A másik ide kapcsolható mű a *Duplex icon*.³⁹ A műköltészeti eredetű, szintén anonim ponyvavers egy felező tizenkettesekben íródott népismertető, mely két nagy részből áll. A 45 versszakos első rész a cigány nép eredetével kezdődik, itt is megtalálható az egyiptomi származás, de a körülmények egészen mások, mint ahogy az az 1767-es kalendáriumban volt olvasható: a névtelen szerző a fáraó azon katonáinak leszármazottjaiként írja le őket, akiket nem nyelt el a Mózes után összezáródó Vörös-tenger. Megversel jellegzetes tulajdonságokat, mesterségeket, a ruházatot, a népen belüli hierarchiát. A második rész egy cigány „zsinatot” tár az olvasók elé. A Miskolc környékére összehívott cigányság azért érkezik, hogy az óév elmúltával áldást mondjon legfőbb vajdájának. Hosszan sorolja a jókivánságokat, ajándékokat, amelyeket mulatság és lakoma követ. A lerészegedett népség végül összekülönbözik, nagy verekedés kezdődik, amely után mindenki hazamegy. A téma itt sem a nagyidai ostrom. A két mű között a lakoma és a részeges ünneplés leírása állítható párhuzamba, mely Ribicsnél is megjelenik, amikor a vers elején a cigányok abban a hiszemben vannak, hogy az ostromlók elvonnak.

A ponyván megjelent versek hatása Aranynál egyértelműen kimutatható, Ribics viszont nem ismerhette őket – legalábbis nyomtatott formában nem, mivel ő bő tíz évvel korábban írta meg epikus költeményét. De az azért elgondolkodtató, hogy Ribics és a ponyvák is Győrhez köthetők, időben viszonylag közel egymáshoz, ez is mutatja a téma akkori aktualitását.⁴⁰

36 KüLLÖS Imola, *Cigányok a régi magyar közköltészetben a XVII. századtól a reformkorig*, Romológiai Kutatóintézet közleményei 9 (Szekszárd, 2003), 68; KüLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet* (Budapest: L'Harmattan, 2004), 195–228.

37 A téma ekkortól kezdve lesz igazán aktuális, ugyanis Mária Terézia az 1760-as évektől szorgalmazta a cigánykérdés rendezését rendeletek, rendelkezések formájában. Különösen igaz ez az 1767–1769-es évekre, ekkor több rendelet jelenik meg az életvitelükről, az állattartásról, a szabad vándorlás korlátozásáról. Már az előző évi (az 1768-as évre szóló) kalendárium is tartalmazott egy hosszabb prózai részt *Az Uj lakosok eredetéről*. Lásd a 22. jegyzetet. HEGEDŰS Sándor, *Cigány kronológia* ([Piliscsaba]: Konsept-H Kiadó, 2000), 22–23; MEZEY Barna, szerk., *A magyarországi cigánykérdés dokumentumai 1422–1985* (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1986), 12–18, 81–85. A vers kezdő sorai az 1768-as rendeletre utalnak: „Hatvan-nyöltzadikban, ezerben, hét-százban, / Romlott, pusztúlt Tzigány Nemzet borúlt gyászban, / Rongyos sátorokból szállott paraszt Házban, / Vándorló rút Népet szedték jó pórásban.”

38 KüLLÖS Imola és Csörsz Rumen István, szerk., *Közköltészet 1: Mulattatók*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 4 (Budapest: Balassi Kiadó, 2000), 92. sz.

39 *Duplex icon gentis notissimas, az az Ismeretes nemzetnek kettős képe*, [h. n., 179?], OSZK 188.986.

40 A *Duplex icon*ban ez olvasható Győrről (☉_r-☉_v):

A Magyar Országot el-osztá magának,
Négy helyt választott leg-főb Vajdaságának,
Egyet innen, más tul az hires Dunának,
Ugy innét-is tul-is az halasz Tiszának.

Az irodalmi előzményeket tárgyalva érdemes fölteni a kérdést, vajon ismerhette-e Ribics a *Szigeti veszedelmet*, hathatott-e rá Zrínyi eposza. A *poema* egyes mozzanatai ugyanis erős áthallásokkal bírnak a nagy előd művével, hogy csak egy példát említsek: a várvédők kirohanásának és hősi halálának leírásával. Bő száz évvel első megjelenése (1651) után a *Szigeti veszedelem* már viszonylag széles körben ismert volt, így Ribics akár olvashatta is, de mind ez ideig nem találtam olyan utalást, könyvjegyzéket, katalógust, amely egyértelműen alátámasztaná, hogy akár magát a magyar eposzt, akár annak valamelyik (latin, magyar vagy horvát) forrását ismerte volna.

* * *

Ribics Pál nagyidai cigányokat megverselő alkotása reprezentatív példája a 18. századi, a győri repetensképzőben folyó munkának. Ez alatt az ismétlődő alatt a jezsuita hivatásra és ezzel együtt a tanításra készülő növendékek újra tanulmányozták a költészet szabályait, a verselések fajtáit és a különböző műfajokat. Ennek fényében születtek meg azok a versek, amelyeket egy közös kötetbe bemásolhattak a repetensek. Ribics *poemationja* bizonyítékként szolgál arra, milyen magabiztosan írtak az ismétlődő végére hexameteres költeményeket a jezsuita pályára készülők, továbbá, hogy az elbeszélő költemény vagy kiséposz azok közé a műfajok közé tartozott, amelyet hasznosnak ítélték. A témaválasztás sem a véletlen műve volt. A repetenstanárok mindig igyekeztek aktuális, a közvetlen környezetükben történő hétköznapi vagy történelmi-politikai eseményeket kiválasztani a hallgatók számára, ezzel is példát mutatva arra, hogyan lehet majd a hétköznapi művelni az alkalmi vagy funkcionális költészetet. A cigányság kérdése, ezzel együtt a nagyidai cigányok története a korabeli Győr környékén bizonyíthatóan egy aktuális téma volt. Mindezeket túl pedig maga a vers egy igen érdekes kultúrtörténeti adalék a nagyidai cigányok kérdésköréhez, közvetett előzménye Arany János azonos témájú, száz évvel később keletkezett vígeposzájának.

Az innecsön leg-főbb Vajda fel-emelte
Székét, Györött; tulso Lévát meg-kedvelte
Hellyét a Tiszántúl-való Szatmárt lelte,
Innen való Kassát székének rendelte.

Aeneis-reflexiók Agyich István heroicáiban: Carmen ad Regiam Academiam Quinque-Ecclesiensem

RÉDEY-KERESZTÉNY János

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos segédmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6359-9506

Echoes of *Aeneid* in the heroics of AGYICH István (1730–1789): *Carmen ad Regiam Academiam Quinque-Ecclesiensem*

Abstract | AGYICH István (1730–1789), a prebend of Pécs, wrote numerous works in Latin, including several longer narrative poems. In this study, I present AGYICH's biography, with particular attention to his long and varied official career in the Szerémség (Croatia), also referring to the local and global aspects of his poetry. Afterwards, I analyze the intertextual connections between one of AGYICH's epic poems and VIRGIL'S *Aeneid*. I organized the results of the philological study around four thematic keywords, such as Error, Disaster, Anger and Peace, but I only illustrate one of them here: Error. For the sake of clarity, I assigned parallel passages of this concept in a tabular form. With the help of one such tableau and the respective AGYICH and Virgilian passages arranged side by side, and using the method of close reading, I sought answers to two questions. 1) Can any motivations be discovered in AGYICH's borrowings, and if so, what are they? 2) In what new context does AGYICH place the given Virgilian passage? According to my observation, AGYICH borrowed the techniques of epic composition from VIRGIL regarding his plot, which the reminiscences only emphasize and emphasize even more. In case of Error, this can be deduced from a pattern, such as the employment of the protagonist (Melpomene) as a retrospective narrator. By such combination of narrative and tragic poetry, AGYICH also joins to the *Aeneid*, in which, correspondingly, a lyric voice (Erato) moulds the historic matter of the second part (from 7th to 12th book) into an epic.

Keywords | 18th-century Hungarian poetry, Neo-Latin epic poetry, AGYICH István, VIRGIL'S reception

* A szerző a dolgozat írásakor a *Neolatin Költők Tára* című hiánypótló kutatási projekt munkatársa volt. Lengyel Rékának a tanulmány szerkezetével kapcsolatos tanácsai mellett külön köszönöm, hogy a vázlatos *Aeneis*-receptió összeállításához néhány vonatkozó szakirodalomra felhívta a figyelmemet – a szerző.

A mikor Szerdahely György Alajos jezsuita szerzetes, a budai egyetem esztétika-professzora összefoglalja a *heroica* néhány főbb jellemzőjét, Ammianus Marcellinus késő császárkori történetíró *Történeti könyveiből* idéz (*Res gestarum libri*). Eszerint a „híresebb férfiak bátor tetteit heroikus költeményekbe szedve (*heroicis composita versibus*), lant édes hangjai mellett énekelték a bárdok”. Szerdahely sietve hozzáteszi: nem kell messzire menni, nálunk, a magyarok és a velük szövetséges vagy kapcsolatban élő népek között is a legrégebbi és a köznép körében századok óta énekelt költemények azok, amelyek az ősök hadi tetteit és hősi erényeit örökítik meg. Vagyis a *népi hősénekek*, melyekről Szerdahely rendtársa, Pray György is szót ejtett *Történeti-kritikai értekezésében* Anonymus kapcsán, megkérdőjelezve történeti hitelességüket.¹ Szerdahely érvelése szerint a különbség a tágasság (*amplitudo*) fogalmával ragadható meg. A „valódi történetírás” („vera Historia”), a forráskritika alá sorolható történeti anyag nem rendelkezik ugyanis akkora tágassággal, mint a költészet, mely képes kielégíteni az emberi lelket a tények hősiesebbé költésével („Poesis, quae facta magis heroica confingat”). Mert míg az események sorjázásától megcsömörlik a lélek, a költészet változatos, szokatlan előadásmódja, azáltal, hogy gyönyörködtet, nemcsak felüdíti, hanem a példa révén erkölcsében is nemesíti a lelket.² A történetírás e korrekciója: az (epikus) költészet tágassága, azaz a tények rögzítése felől a jellemek és a cselekvések utánzása felé való elmozdulás teszi lehetővé, hogy a történeti példázat a költészet jelentős szervezőelvévé váljék. Ehhez járul a görög-római mitikus hagyomány mint olyasfajta vonatkoztatási rendszer, mely a költői kifejezőmódhoz a latin is túlmutató univerzális nyelvet biztosít. A mitikus történetekkel átszótt költemények szavatolják, hogy a költő vátezzé lépjen elő, aki az istenismeret birtokában olyan összefüggések felismerésére is képesnek bizonyul, melyekre önerejéből nem képes. S ha a pogány szerzők emiatt váteszként aposztrofálhatták magukat, az üdvtörténet ismeretében a keresztény szerzők még inkább.³

Tanulmányomban a történeti anyag eme lírikus hangoltsága szempontjából elemzem az intertextuális kapcsolatokat Agyich epikus költészete és Vergilius *Aeneise* között. A filológiai vizsgálat eredményét négy tematikus kulcsszó köré rendeztem, úgymint a Tévedés, a Vész, a Harag és a Béke, ám a feltárt intertextusok bősége és sokrétősége miatt ezek közül most csak egyet érintek: a Tévedést. Az áttekinthetőség ked-

1 Georgius PRAY, *Dissertationes historico-criticae in annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum* (Wien: Bernardus, 1775), 74–76.

2 „Fortia virorum illustrium facta heroicis composita versibus cum dulcibus lyrae modulis Bardi cantantur; ait Ammianus Marcellinus.” Georgius Alojsius SZERDAHELY, *Ars poetica generalis ad aestheticam seu doctrinam boni gustus conformata* (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1783), 18, 52; SZERDAHELY György Alajos, *Művei – Opera Szerdahelyana: Elektronikus kritikai kiadás*, szerk. BALOGH Piroska (HUNREN-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport, 2013–2025), hozzáférés: 2025.10.25, doi: [10.5484/Szerdahely_Gyorgy_Alajos_esztetikai_irasai](https://doi.org/10.5484/Szerdahely_Gyorgy_Alajos_esztetikai_irasai); SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai*, szerk., ford. BALOGH Piroska, 2 köt., Csokonai Könyvtár: Források: Régi kortársaink 15, 23 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012–2025), 2:28, 55. Vö. Amm. Marc. 15, 9.

3 SZERDAHELY, *Esztétikai írásai*, 2:26–27.

véért a fogalomhoz táblázatban rendelttem hozzá a párhuzamos szöveghelyeket. Egy-egy ilyen tabló és a bennük foglalt, egymás mellé rendezett agyichi, majd vergiliusi szöveghelyek segítségével és a szoros olvasás módszerével két kérdésre kerestem választ: 1) Fel lehet-e fedezni bármilyen motivációt Agyich átvételeiben, és ha igen, melyek ezek? 2) Milyen új kontextusba helyezi át az adott vergiliusi szöveghelyet?

Némileg a konklúziót is megelőlegezve elmondható, hogy a neolatin költő kivált a szűzsé szintjére vonatkozóan kölcsönözte az epikus szerkesztésmód technikáit Vergiliustól, amit a reminiscenciák még inkább ki- és megemelnek. A Tévedés esetében ez az epikus szerkesztési elv például a szereplő retrospektív narrátorként való alkalmazásán figyelhető meg. Mindezek bemutatása előtt azonban elengedhetetlen a kontextualizálás. Röviden ismertetem Agyich életrajzát, utalva költészetének lokális és globális aspektusaira. Továbbá (csupán az *Aeneis* figyelemmel) áttekintem Vergilius helyét a *studia humanitatis* rendszerében, s röviden kitérek az eposz közép-európai recepciójára.

1. Agyich életútja a források tükrében

Agyich István a Szerém megyei Rahován (Rajevo Selo, Horvátország), egy, a boszniai határ menti kis faluban született 1730-ban. Apai ági felmenői: nagypapja, szintén István, és édesapja, Illés, katonák voltak. Nagypapja Savoyai Jenő alatt Bosznia és Szerbia török alóli felszabadításában és a kivított határok megvédésében jeleskedett, amiért többször is kitüntették; apja a Szerémség Száván inneni és azon túli határait védő lovas ezred másodkapitánya volt.⁴ Alsófokú tanulmányait továbbra is a Szerémségben (ma Vukovár-Szerém megye Horvátországban és a Szerémségi körzet Szerbiában) Vukovárt és Újlakon (Vukovar és Ilok, Horvátország) végezte a ferenceseknél. Ezt követően bizonyosan atyja nyomdokába lépett volna. Mivel azonban szüleit igen korán elveszítette, feltehetően a vukovári ferencesek vették magukhoz, akiknél a gimnáziumi osztályokat dicsérettel elvégezte. Ugyanezen források szerint később, 1746-ban a boszniai ferences rendtartományhoz tartozó Bácska régió Bács községében (Bač, Szerbia) elkezdte a noviciátust, de a próbaidő leteltével elhagyta a rendet.⁵ Ezután a szegedi piaristáknál tanult, ahol az 1749/1750-es tanévben odahelyezett két kiemelkedő tanáregyéniség tett rá hatást: Bíró Dávid (1713–1773), aki a retorikai és poétikai osztályokat oktatta,⁶ és Ko-

4 Alexius HORÁNYI, *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum [...]: Pars I. A–C* (Pest: Typis Matthiae Trattner, 1792), 46 (lásd az (a) jelű lapalji jegyzetet is).

5 Josephus BRÜSZTLE, *Recensio universi cleri dioecesis Quinque-Ecclesiensis [...]*, 4 köt. (Pécs: Typis Lycei Episcopalis C. Ramazetter, 1876), 4:748–749; Paulus AIGL, *Historia brevis venerabilis Capituli Cathedralis Ecclesiae Quinque-Ecclesiensis [...]* (Pécs: Typis Licei Episcopalis, 1838), 114–115. Agyich életéről itt és a továbbiakban lásd még T. Papp Zsófia összefoglaló tanulmányát, amelynek kronológiájára hagyatkozom. T. PAPP Zsófia, „Agyich István kanonok élete és versei (könyvtári adatok alapján)”, in *A Koller József emlékkonferencia (Pécs, 2002. október 24–25.) válogatott előadásai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, *Tanulmányok Pécs történetéből* 13, 201–245 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2003), 206–211.

6 LÉH István és KOLTAI András, szerk., *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997 – A Magyar Piarista Rendtartomány történeti névtára 1666–1997*, tan. BALANYI György (Budapest: Magyar Piarista Tartományfőnökség–METEM, 1998), 61.

ricsánszky (vagy Koricsányi) Márk (1707–1752), aki a lajstromkönyvek felügyeletével és a szláv tanulók gondozásával volt megbízva; közéjük számíthatott Agyich is. Koricsánszky ráadásul a század egyik legnagyobb neolatin költője volt,⁷ akire Horányi szerint Agyich felnézett, és példaképként állította maga elé.⁸

Úgy tűnik, Agyichot végül a piarista szerzetesség sem vonzotta: Szegedről Budára ment, s itt beiratkozott a jezsuita akadémia filozófiai fakultására. Ez idő alatt értesült Klimó György (1710–1777), a frissen kinevezett pécsi megyéspüspök (1751–1777) a húsz év körüli ifjú kiváló tanulmányi előmeneteléről, akire származása miatt már úgy is tekintett, mint aki a szent szolgálatban egyszer még hasznos lehet egyházmegyéje szlavóniai területein. Beíratta szeminaristái közé, majd először Zágrábba, azután Pécsre, végül Nagyszombatba rendelte teológiát hallgatni, ahol ezen kívül egyetemes történelmet és egyházjogot, valamint görög és héber nyelvet tanult. Egyetemi tanulmányai alatt szentelték pappá, tanulmányai befejeztével filozófiai és teológiai doktorátust szerzett, majd nagyjából egy évig a püspöki udvarnál tartózkodott. Klimó 1761-ben a Szerém megyei vinkovcei járásban fekvő Csótnémetibe (Nijemci, Horvátország) küldte plébánosnak, aki egyúttal esperessé is kinevezte, illetőleg a püspöki szentszék bírója lett; 1762-ben Szerém megye ítélőtáblájának ülnökévé, egyszersmind tiszteletbeli kanonokká választották. 1763-tól ugyanott Felsőtárnok (Tovarnik, Horvátország) plébániájára került, ahol egészen 1781-ig látta el plébánosi és esperesi szolgálatát – akkor ugyanis az egyházmegyéről leválasztották a szlávön részeket. 1776-ban kapta meg a kanonoki stallumot teológus kanonokként; 1777–1789 között, a pozsonyi állami papnevelde létrehozásáig a pécsi szeminárium igazgatója volt.⁹ Hosszas betegeskedés után szélütésben hunyt el védőszentje, Szent István vértanú emléknapiján, 1789. december 26-án.

7 Uo., 205; SZÖRÉNYI László, „Latin költészet 1770 és 1820 között” in, SZÖRÉNYI László, *Studia Hungarolatina: Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról*, 97–120 (Budapest: Kortárs Kiadó, 1999), 105–106; SZÖRÉNYI László, „Latin nyelvű Árkádia a tizenharmadik századi Magyarországon”, in SZÖRÉNYI, *Studia Hungarolatina*, 121–133, 125–126; SZÖRÉNYI László, „Neolatin lírai költészet a XVIII. századi Magyarországon”, in SZÖRÉNYI, *Studia Hungarolatina*, 134–146, 139–140; SZÖRÉNYI László, „A szegedi piaristák irodalmi tevékenysége”, in SZÖRÉNYI, *Studia Hungarolatina*, 147–157, 150.

8 „[...] coeptum auspucato humaniorum litterarum cursum insigni laude absolvit Szegedini, qua in Vrbe suscepit, sibique imitandum proposuit summum Poëtam Marcum Koritsányi [...]” HORÁNYI, *Nova memoria Hungarorum...*, 46–47. Idővel külön tanulmányban is érdemes foglalkozni e mester-tanítvány kapcsolattal a piarista mester fennmaradt költeményei alapján. Kettőnek szövegét Horányi közli is, lásd uo., 47 (lásd az (a) jelű lapalji jegyzetet); illetve Alexius HORÁNYI, *Scriptores Piarum Scholarum liberaliumque artium magistri* [...]. Pars II. cui accedet supplementum (Buda: Typis Regiae Universitatis Hungaricae, 1809), 246. Ugyanitt epigrammái és elégiái kéziratossá kötetére is utal. Ez a kötet feltételezésem szerint azonos azzal, amely ma is megtalálható a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltérában: *Cupressus mortualis seu Carmen funerum* (For. 0–5. 34.). Továbbá Horányi arról is értesít, hogy Koricsánszky két hosszabb elégiáját tanítványa, Halapy Konstantin is közli saját elégiái egyetlen könyvének végéhez csatolva, lásd [HALAPY Konstantin], *Apologorum moralium libri VI: Elegiarum unicus* [...] (Nagyszombat: Typis Academicis Societatis Jesu, 1747), 374–394.

9 GÖZSY Zoltán, *A pécsi papképzés és az egyházi felsőoktatás története a 18. században*, Pécsi egyháztörténeti műhely 14 (Pécs: META Könyvek, 2023), 56.

2. Agyich költészetének lokális és globális aspektusai

Agyichban már a serdülő évek alatt mozgolódott a papi hivatás vágya, melyet csak növelt benne szülei halála és a ferences iskoláztatás. Ez a vágy elsőként a szerzetesség felé terelte őt. A szerzetesség útját azonban mégsem érezte magáénak, de később, minden bizonnyal Klimo püspök hatására, Agyich hivatása a világi papság formájában valósult meg. Klimo püspök számitásai beváltak Agyich egyházi és világi bíróságain betöltött tisztségek is híven tükröznek. Végül pedig ehhez a gyökérzethez és szárhoz mint hajtás organikusán illeszkedik a szlavóniai és pécs-baranyai politikai-közéleti események rendi költészeti földolgozása. Önmagában véve Agyich *poeta doctus* költői hivatástudata láthatóan a piaristáknál erősödött meg.

Agyich István alkalmi jellegű neolatin költészete vállaltan lokális érintettségű, ami jól lemérhető a versek címezettjein: többek között írt költeményt Széchényi Ferenc gróf pécsi kerületi biztosi (1786), Esterházy László Pál pécsi megyéspüspöki (1781) vagy Balassa Ferenc gróf szerémi főispáni (1762), szlavóniai egészségügyi biztosi (1763) és horvát-dalmát és szlavón báni kinevezésére (1785). A főleg hexameterekben, kisebb részt disztichonokban írt szövegek tagolhatók a korszak kedvelt, metrikai típusú kötetkompozíciós felosztása mentén is,¹⁰ noha Agyich azokat sem ilyen, sem más (kronologikus vagy tematikus)¹¹ elv szerint nem gyűjtötte össze kiadásra. A metrikai elv szerint tehát a *lyrica* kivételével írt *heroicát* (például Balassa egészségügyi biztosi kinevezésére vagy a pécsi jogakadémia egyéves fennállására 1786-ban), *elégiát* (például Széchényi kerületi biztosi kinevezésére vagy Klimo püspök halálára 1777-ben) és *epigrammát* (többek között Katona István történészhez vagy Vizer Ádám hermeneutikaprofesszorhoz). Műfaji szempontból gyakran *encomiumot* szerzett: ilyen dicsérő költemény a Pécs felszabadításának századik évfordulójára írt költeménye, a *Saeculum* (Széchényi kinevezésének alkalmából), vagy a pécsi jogakadémia egyéves fennállására született *Carmen* (Teleki József pécsi tankerületi biztosi szolgálatára), mely jelen dolgozat tárgyát képezi. Írt még egy hat eklogából álló allegorikus pásztorkölteményt is *Bucolicon* címmel (Esterházy püspöki beiktatására). A mintegy harmincegy költemény java része, közel kétharmada, a józsefi évtizedben keletkezett, vagyis azután, hogy Agyichot esperesi szolgálatából felmentették. Ezek Agyich jóbarátja, Vizer Ádám biztatására szinte kivétel nélkül nyomtatásban is megjelentek. Csak kéziratban őrződött meg az epigrammák egy része és néhány hosszabb, 1780 előtti költemény.¹²

10 Lásd például Matheus Petrus KATANCHICH, *Frvctvs avctvmnales in ivgis Parnassi Pannonii maximam partem lecti Latina et Illyrica* (Zagreb: Typis Episcopalis, 1794).

11 Lásd például Simon FABA, *Carmina, edita per Michaelem Tertina, Eperiesiensem* (Kassa: Typis Francisci Landerer, 1799); Franciscus SEBASTIANOVICH, *Poemata, sparsim antea edita, amicae memoriae cavssa collecta recvsaqve MDCCCV* (Buda: Typis Regiae Vniversitatis Pestanae, [1805]).

12 A teljes korpusz kritikai szövegkiadása folyamatban van (Stephanus Agyich: *Carmina quae exstant omnia*), melyet a *Neolatin Költők Tára* hiánypótló kutatási projekt tesz lehetővé. A kiadás remélhetőleg

Túl az alkalmi versek lokális érintettségén, az 1780-as évek elején Agyich megismerkedett egy másik, az európai neolatin költészet nyelvezetét is felrázó új ízléssel, az itáliai Árkádia Akadémia költészeteszményével is. Ez a világos nyelvi formákat, átlátható metaforákat és allegorikus beszédmódot kedvelő klasszicizáló irányzat érződik Agyich letisztult, szókinccs terén a klasszikus latin nyelvallapotot közvetítő, vergiliusi–ovidiusi fordulatokat imitáló stílusvilágán.¹³ További kutatást igényel annak vizsgálata, mire milyen mértékben, s intézményi vagy személyi, illetőleg szellemi vonatkozásban miként hathatott a római Árkádia művészeteszménye. Agyich esetében például egy észak-itáliai osztrák katonatisztnak és Árkádia-tagnak, Domenico Carafa de Massa Nuova márkinak volt kitüntetett szerepe a római központú anyaintézmény szellemiségének és szervezeti felépítésének megismertetésében. Agyichnak ezt egy Carafához írott búcsúkölteménye és egy, a római Árkádia tagjaihoz (*ad Arcades Romanos*) szóló verses felvételi kérelme tanúsítja.¹⁴

Kevés adat áll rendelkezésre arról, milyen fokú hatást tulajdoníthatunk a privigyei piarista rendház és gimnázium tanárainak a neolatin árkádikus ízlés hazai terjedésében. Privigyén ugyanis Halapy Konstantin és Desericzky Ince egymást követő novíciusi igazgatósága alatt (1734–1739 és 1740–1742)¹⁵ komoly szellemi műhely alakult ki. Desericzky idejében, az ő javaslatára, már szép számban látogatták a növendékek a piaristák Kalazanci Szent József alapította római tanulmányi házát, a Collegium Nazarenumot, mely 1717-től az Akadémián belül külön kolóniát képezett.¹⁶ Azt is szinte még csak adatszerűen ismerjük, hogy a privigyei rendház ezen tagjai – Desericzky Ince, Conradi Norbert, Cörver Elek és János bárók, Horányi Elek – hazatérve kivétel nélkül latinra fordították a nazarenumi professzoraik természettudományos tankönyveit, ezzel honosítva meg Leibniz és Wolff tanait, valamint a newtoni fizikát a piarista iskolákban. Ennek kapcsán Sárközy Péter a „piarista előfelvilágosodás” gondolatát is fölveti.¹⁷

2026 folyamán meg is jelenik, elsősorban online, úgynevezett *digital born* szövegkiadásként, később pedig nyomtatásban.

- 13 Mivel a klasszikus latin nyelvi minta a kora újkori neolatin költészet egészét tekintve tömörszerű nyelvi alaprétet képez, a fenti elképzelés igazságát legalább a királyi Magyarország Árkádia-tagga választott neolatin költőinek stilsztikai megoldásain érdemes volna ellenőrizni. Az allegorizálás és a *verisimilitudo* kapcsán az Árkádia költészetelméletéről és Agyich lírájának árkádikus vonásairól lásd RÉDEY-KERESZTÉNY János, „The Arcadian spirit and creating a poetic image in István Agyich’s (1777–1785) lyric poetry”, *Camoenae Hungaricae* 9 (2024): 61–76.
- 14 RÉDEY-KERESZTÉNY János, „István Agyich’s (1730–1789) manuscript bequest of poetry in the context of the Hungarian influence of the Academy of Arcadia in Rome”, *Camoenae Hungaricae* 8 (2023): 82–95, <http://itk.iti.mta.hu/camhun/pub/2023/redeykereszteny.pdf>.
- 15 LÉH ÉS KOLTAI, *Catalogus religiosorum...*, 89–90, 138–139. Ugyanitt lásd a Halapy név írásmódjának rövid indoklását.
- 16 Anna Maria GIORGETTI VICHI, szerk., *Gli Arcadi dal 1690 al 1800 onomasticon* (Roma: Arcadia–Accademia Letteraria Italiana, 1977), 408.
- 17 SÁRKÖZY Péter, „Az olasz negédes kertjében”: *Olasz–magyar kulturális kapcsolatok és az olasz árkádikus költészet hatása a 18. századi magyar irodalomban*, *Olasz irodalom, kultúra és művészetek 1 – Mundus: Új irodalom 79* (Budapest: Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2008), 46–54, 195, 199, 204–208; SÁRKÖZY Péter, „Conradi Norbert Janus Pannonius-kiadásának irodalomtörténeti helye a XVIII. századi magyar műveltségben”, in *Labor omnia vincit: Tanulmányok Tüskés Gábor 50. születésnapjára*, szerk. HEGEDŰS

Mindez nem véletlen, mivel az Arkádia költészetelméletének és művészeti gondolkodásának különösen is a homlokterében álltak a korszak haladó tudományos elképzelései, s ahogy sok esetben maguk az *arcasok* (például a horvát fizikus, Ruder Josip Bošković, 1711–1787),¹⁸ úgy az említett piarista tanárok is egyszerre voltak kiváló természettudósok és elismert neolatin költők.¹⁹ Fontos körülmény, hogy a fent jelzett időszakban Koricsánszky éppúgy Privigyére került: az 1732/33-es tanévben a humaniőrak reptenese, 1736–1742 között pedig hitszónok volt, illetve a háztörténeti könyveket felügyelte. Majd 1743-tól 1747-ig tanította is ugyanott a retorikai és poétikai osztályokat, miként mestere, Halapy Konstantin (1698–1752), aki 1743–1746 között a gimnáziumot igazgatta, s Privigyén hunyt el.²⁰ Az említett költők műveinek további vizsgálata árnyalhatja a 18. századi költői latin nyelvhasználat klasszicizáló (például Révai Miklós, Hannulik János Krizosztom) vagy „barokkos” (például Halapy Konstantin, Koricsánszky Márk) tendenciáiról rendelkezésünkre álló ismereteket.²¹

3. Az Aeneis közép-európai recepciójához

Vergilius *Aeneise* Magyarországon a 15. századtól kezdve vált kötelező tananyagká. E tekintetben amellet, hogy a protestáns és katolikus középfokú oktatásban Vergilius neve a poétikai és retorikai osztályokban Cicero, Horatius és Ovidius neve mellett szerepel, az *Aeneis* a protestáns és a katolikus iskolákban egyaránt (tehát nem csak a jezsuitáknál) már az alsóbb előmeneteli fokok (grádusok) valamelyikén előkerült,²² jóllehet könyvhiány miatt a szövegek beszerzésére gyakran nem volt lehetőség. Ez iskolai használatra szánt kéziratok másolatok terjesztését vonta maga után a diákok körében. Azonban ezeket a másolatokat minden olvasati problémájukkal együtt továbbhagy-

Béla, BRETZ Annamária és Csörsz Rumen István, 61–69 (Budapest: Balassi Kiadó–MTA Irodalomtudományi Intézet, 2005), 63–66; SÁRKÖZY Péter, „Et in Arcadia ego: Magyarok és a XVIII. századi Itália”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 238–251, 248.

18 Bošković *Theoria philosophiae naturalis* (Velenca, 1763) című munkájában az emberi érzékszervek gondolkodást behatároló körén túllépve már feltételezte az elemi részecskék meglétét, ezért ma úgy tartják: igen korán élt a modern tudományos gondolkodás eszközeivel. Keith ANSELL-PEARSON, „Nietzsche’s Brave New World of Force: Thought on Nietzsche’s 1873 ‘Time Atom Theory’ Fragment & on the Influence of Boscovich on Nietzsche”, *Pli* 9 (2000): 6–35, 19–23, https://plijournal.com/files/ansell_pearson_1_pli_9.pdf.

19 SÁRKÖZY, „Conradi Norbert...”, 65.

20 LÉH és KOLTAI, *Catalogus religiosorum...*, 138–139, 205.

21 Jelenits István piarista szerzetes tanár foglalkozott eddig egyetlen műfaj, az epigramma alakulástörténetével. JELENITS István, „A latin nyelvű epigramma tizenennyolcadik századbéli piaristák költői gyakorlatában”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 73 (1969): 176–198.

22 MISKOLCZI István, *A kegyes-tanítórendiek privigyei kollégiumának története*, Művelődéstörténeti értekezések 26 (Vác: Pestvidéki Nyomda, 1907), 55–60. Thimár Attila ezzel szemben azt állítja, hogy az *Aeneis* egyedül a jezsuitáknál került elő a humaniőrak előtt. THIMÁR Attila, „Gyárfás István *Aeneis*-fordítása 1717-ből”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 725–742, 725–726.

mányozták a következő évfolyamokra.²³ A királyi Magyarországon a 18. század folyamán iskolai használatban lévő szövegkiadások közül a Charles de la Rue (1643–1725) jezsuita hitszónok szerkesztette Vergilius-összes négy kiadást is megért a nagyszombati, majd a budai egyetemi nyomdában (Nagyszombat: 1735–1736, 1760; Buda: 1784, 1817). A könyvben a diákok találhattak lapalji latin nyelvű kommentárt, oldalankénti prózai parafrázist, retorikai gyakorlatokat és mutatót.²⁴ Ezt követi három kiadással egy másik jezsuita Vergilius-összes, azonban már csak főszöveggel (Nagyszombat: 1677, 1700, 1719), továbbá a kassai jezsuita akadémia önálló Vergilius-kiadása 1732-ből.²⁵ Míg az utóbbi tizenhatod-, az előbbieket nyolcadrét formátumúak, ami a tartalmi jegyek mellett szintén a kiadványok iskolai használatára utal. Külföldről a németországi Societas Bipontina ókori görög és római klasszikusokat megjelentető, nyolcadrét alakú sorozata Vergilius-kiadását (Zweibrücken, 1783), valamint Johann Peter Miller (1705–1781) filológus tanárnak a kolozsvári református kollégiumban 1780-ban utánnyomott, nyolcadrét szövegkiadását (Berlin, 1753) lehet megemlíteni. Vergilius műveit mindkettő további, hagyományosan a szerzőnek tulajdonított költeményekkel együtt adta közre kommentár és jegyzetek nélkül.²⁶

Klimo püspök Agycih számára is elérhető nyilvános könyvtára miatt figyelembe kell még venni egy exkluzívnak mondható, fölió méretű reprezentatív díszkiadást is. Ez a Vatikánban található egyik legrégebbi, i. sz. 4. századi Vergilius-kódex illusztrációiból készült rézmetszetekkel díszített, olasz prózai fordítással, kommentárral és olvasati eltérésekkel kiegészített, háromkötetes mű (Róma, 1763–1765) Antonio Maria Ambrogio (1713–1788) firenzei születésű jezsuita tudós munkája volt, aki a szöveget a firenzei Medici-könyvtár humanista kódexe, a *Codex Laurentianus Mediceus* alapján gondozta.²⁷ Mindazonáltal a Magyarországon megjelent 18. századi Vergilius-kiadások közül

-
- 23 LENGYEL Réka, „Ovidius est magister vitae (et litterarum): Ovidius tanítása nyelvről, irodalomról, életről a 18–19. századi Magyarországon”, in *Római költők a 18–19. századi magyarországi irodalomban: Vergilius, Horatius, Ovidius*, szerk. BALOGH Piroška és LENGYEL Réka, 13–34 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2017), 16–17; KECSKEMÉTI Gábor, „Utószó: Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar prózafordítások”, in *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, BARTÓK István, BORZSÁK István és ERDÉLYI Lujza, tan. HAVAS László és KECSKEMÉTI Gábor, Régi magyar prózai emlékek 10, 575–613 (Budapest: Balassi Kiadó, 1993), 583–584.
- 24 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, a pótköteteket (5–10. köt.) szerk. KOMJÁTHY Miklósné és mások, 10 köt. (Budapest: Dobrowsky Ágost–Országos Széchényi Könyvtár, 1888–2018), 3:794–795, 5:539 (a továbbiakban PETRIK). A váci piarista rendház könyvtárában a nagyszombati első és a budai harmadik kiadás is megvolt az SZTE Klebelsberg Könyvtár és Levéltár katalógusa alapján.
- 25 THIMÁR, „Gyárfás István...”, 727; PETRIK, 3:794.
- 26 P. VIRGILIUS MARO, *Opera: Accedit M. Manilii Astronomicum cum notitia literaria*, Studiis Societatis Bipontinae, 2 köt. (Bipontum: ex Typographia Societatis, 1783); P. VIRGILIUS MARO, *Opera: Argvmentis et chrestomathia illvstravit Ioannes Petrus Millervs ac iuxta exemplar Berolinense, anni 1753. recusa* (Kolozsvár: Typis Colleg. Reform., 1780). Vö. PETRIK, 3:795.
- 27 P. VIRGILIUS MARO, *Bucolica, Georgica et Aeneis ex Cod. Mediceo-Leurentiano descripta ab Antonio Ambrogio Florentino S. J. Italico versu reddita, adnotationibus atque variantibus lectionibus et antiquissimi codicis Vaticani picturis pluribusque aliis veterum monumentis aere incisus et cl. virorum dissertationibus illustrata*, 3 köt. (Roma: Joannes Zempel, 1763–1765). Vö. MÓRÓ Mária Anna, *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimo Könyvtár katalógusa* (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2001), 657.

a főúri könyvtárakban is valószínűsíthetően megvolt, ha más nem is, általában valamelyik de la Rue-féle kiadás – mint például a Károlyi család főúri vagy a Festetics család keszthelyi kastélykönyvtárában.²⁸ Ez egyszerre mutathatja ezeknek a kiadásoknak a népszerűségét, illetőleg bejáratottságát a köz- és magánoktatásban.²⁹

A magyarországi *Aeneis*-receptióról általánosságban elmondható, hogy a 18. század derekáig, híven a *historia litteraria* irodalomszemléletéhez, a vergiliusi eposz is leginkább történetként funkcionált, s ilyen értelemben a történeti forrásérték és hitelesség szempontjából közelítették szövegéhez. Legalábbis például Hunyadi Ferenc, Báthory István és Zsigmond fejedelmek humanista udvari orvosa latin nyelvű költeményeinek feltárára váró *Aeneis*-intertextusai mellett³⁰ hatrészes magyar nyelvű trójai *Historiája* (Kolozsvár, 1577) költőileg, bokorrímes tizenegyesekben adta elő Trója történetét.³¹ Ugyanígy Huszti Péter *Aeneis*-fordítása (Kolozsvár, 1582), mely az eposz első teljes átültetése magyar nyelvre, négyes rímű strófákban, szintén a történeti énekek népszerű előadásában tolmácsolta a háború kimenetelét.³² Trója történetének népszerűségét mutatja, hogy még a 18. században is született két, részben prózai átdolgozás, illetve fordítás. Az egyik Dugonics Andrásról a *Troja veszedelme* (Pozsony, 1774), melyben a szerző az *Íliász* és az *Aeneis* nyomán dolgozta föl a trójai mondakört, utóbbi második énekét négysarkú tizenkettesekben, voltaképp iskolai használatra szánt szöveggyűjteményként. A másik Gyárfás István *Vergilius poétának Aeneise* (1717) című, kéziratban maradt munkája, mely ugyancsak történeti módon, de szórakoztató olvasmányként is közelített a témához. A történeti műfajokon belül a krónika és a történet közötti különbség, hogy az utóbbi narratív sémákat, tehát fikciós eljárásokat, így például szereplői dialó-

28 BUDA Attila és Tüskés Anna, „Horatius, Ovidius és Vergilius művei főúri könyvgyűjteményekben: A főúri Károlyi-kastély egykori és a keszthelyi Festetics-kastély Helikon könyvtára”, in BALOGH és LENGYEL, *Római költők...*, 324–355, 334.

29 Teljes körű kutatást nehéz volna végezni, hiszen a rendelkezésre álló adattárak az eredeti könyvjegyzékeket közlik, így a kiadványok feloldása további kutatást igényel. Lásd például CZEGLÉDI László, KRUPPA Tamás és MONOK István, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak V. 1643–1750*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2010); OLÁH Róbert, szerk., *Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon 1530–1750: Jegyzékszerű források* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009); MONOK István, NÉMETH Noémi és VARGA András, szerk., *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3 (Szeged: Scriptum Kft., 1994). Mindenesetre például az 1719-es nagyszombati kiadvány, további Vergilius-kiadások mellett, Esterházy József (1682–1748) országbíró cseklézi kastélya könyvtárában és Radvánszky László (1701–1759) országgyűlési követ könyvei 1750-ben összeírt jegyzékében is szerepel. CZEGLÉDI, KRUPPA és MONOK, *Magyarországi magánkönyvtárak...*, 123, 172. A szegedi piarista rendház könyvtárának katalógusában viszont nem található Vergilius-kiadás: VARGA András, szerk., *Régi könyveink és kézirataink katalógusai: A szegedi piaristák könyvtára*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Bibliothecaria 9/1 (Szeged: Hungaria, 1986).

30 Lásd FRANCISCUS HUNYADINUS, *Poemata Latina omnia*, szerk. MOLNÁR Dávid, Europica varietas Tokajensis: Fontes 5 (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022), doi: [10.56037/978-963-414-957-6](https://doi.org/10.56037/978-963-414-957-6).

31 MOLNÁR Dávid, „A hun Vergilius: Hunyadi Ferenc”, in HUNYADINUS, *Poemata...*, 7–88, 28–39; CSENGERY János, „Vergilius a magyar költészetben (Első közlemény)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 41 (1931): 24–34, 26.

32 THIMÁR, „Gyárfás István...”, 725–726; VADAI István, „Az eposztól a ponyváig: »Oly búval, bánattal az Aeneás király«”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 676–684; CSENGERY, „Vergilius...”, 27.

gusokat, epizódokat, jellemrajzokat is tartalmaz, szemben az előbbi időrendben haladó, tényrögzítő szemléletével. Ami pedig az elbeszélő költészetet vagy jelen esetben az eposzfordításokat is illeti, szerzőik mesés, költött elemekkel (*fabula*) ékesítik fel az epikus költői tárgyat, a megtörtént eseményeket.³³ Ez a kölcsönösen egyértelmű terminológia élt tovább a 18. században is, hiszen Szerdahely György Alajosnak az elbeszélő költészeletről szóló, 1784-ben Budán megjelent esztétikai művében hasonlóképpen, bár a tanúbeszámoló beiktatásával élesebben tett különbséget történetírás és hősköltevény között. Míg előbbi „alapja a valóság: kell, hogy legyen tanúja annak, ami történt”, az utóbbi „elbeszélésekből táplálkozik, és megelégszik a valóság látszatával”.³⁴

A vergiliusi eposz mint irodalmi alkotás vagy műegész iránti érdeklődés később, a 18. század végétől éledt fel.³⁵ Ezt jelzi Baróti Szabó Dávid teljes, hexameteres fordítása (*Virgilius Énéisse*, Bécsben, majd Pesten, 1810–1813, az eklogákkal együtt), valamint az 1780-as évektől folyóiratokban kiadott fordításmutatványok. Különösen sokan mérték össze fordítói képességeiket az I. énekben szereplő Iuno–Aeolus-epizód tolmácsolásában.³⁶ E részletnek önálló hagyománya alakult ki irodalmunkban. Janus Pannonius iskolai versgyakorlatnak (*certamen*) készült *Eranemos*ának a szelekkel kapcsolatos latin szöveghelyeket felsorakoztató, „cento-szerű mozaikjában” az *Aeneis* I. éneke a legtöbbit idézett előkép;³⁷ Baróti Szabó Dávid *A' Komáromi Föld Indulásról* című verse és Csokonai Vitéz Mihály *A' Tengeri Háború* című költeménye több elemét szintén a tengeri jelenetből vette át.³⁸ Csokonai el nem készült *Árpádiás*ának és Pálóczi Horváth Ádám *Hunniás*ának (1787) mintája ugyancsak Voltaire *Henriade*-ja és az *Aeneis* volt. Az utóbbi két költő esetében reflektált olvasatot feltételezhetünk, hiszen a munkához referenciaként is használták Szerdahely említett szakkönyvét.³⁹

33 BENE Sándor, „Szigeti veszedelem: Fikció, valóság és a halál pedagógiája”, in *„Vár állott...”: Tudományos történelmi konferenciák: Vajdahunyadvár 2013–2016*, szerk. HERMANN Róbert, 131–162 (Budapest: Line Design, 2017), 132; BENE Sándor, „Valóság és költészet a Szigeti veszedelemben”, in *Emlékpajzs Szigetvárnak 1566–2016: Válogatás a 2016-os emlékévi történelmi, irodalomtörténelmi tanulmányaiból, műalkotásaiból és ünnepi dokumentumaiból*, szerk. JÁNOSI Zoltán, KORDICS Noémi és MIRTSE Zsuzsa, 182–184 (Budapest: Magyar Napló, 2016).

34 SZERDAHELY, *Esztétikai írásai*, 2:203.

35 THIMÁR, „Gyárfás István...”, 725–726.

36 RÉDEY-KERESZTÉNY János, „Antik auktorok verstani öröksége Horváth Ádám írásaiban”, in *Kis világbeli nagy világ: Tanulmányok Pálóczi Horváth Ádámról*, szerk. CSÖRSZ Rumen István és MÉSZÁROS Gábor, *Reciti konferenciakötetek* 10, 301–369 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 331–332, <https://www.reciti.hu/2020/6302>.

37 Zaynab DALLOUL, „Interpretations of Janus Pannonius' *Eranemos* in Light of the Cultural Heritage and Library of Count Sámuel Teleki and Alexander Kovásznai”, *Zbornik o problémach a dejinách knižnej kultúry* 34 (2016): 182–192; CSENGERY, „Vergilius...”, 25.

38 CSENGERY János, „Vergilius a magyar költészetben (Második, bef. közlemény)”, *Irodalomtörténelmi Közlemények* 42 (1931): 145–165, 148–149. Az 1761-ben esztergomi érsekké kinevezett Barkóczy Ferencet is köszönti olyan nagyszombati költemény (propemptikon), melyben a beszélő a Nagyszombatból Pozsonyba, az érseki székhelyre igyekvő Barkóczy alakját tartóztatja a szelek királya, Aeolus segítségével, aki hóval torlaszolja el az utakat. Lásd DÓBÉK Ágnes, „Antik költők öröksége 18. századi alkalmi műfajokban”, in BALOGH és LENGYEL, *Római költők...*, 57–69, 62–65.

39 BALOGH Piroska, „Szerdahely György Alajos szakesztétikai műveiről”, in SZERDAHELY, *Esztétikai írásai*, 2:465–528, 496; RÉDEY-KERESZTÉNY, „Antik auktorok...”, 346–359; MARGÓCSY István, „Szerdahely György Alajos művészetelmélete”, *Irodalomtörténelmi Közlemények* 93 (1989): 1–33, 11–12.

Agyich kapcsán a magyarországi *Aeneis*-repció talán legfontosabb mozzanata az a történeti párhuzam, amely Trója és a töröktől megszállt Magyarország pusztulása között tételeződött. Ennek az elképzelésnek egyik jelentős képviselője Zrínyi Miklós eposza, az *Obsidio Szigetiana*, vagyis a *Szigeti veszedelem* (Bécs, 1651), melyet vallásos és nemzeti jellege köt markánsan az *Aeneis*hez. Míg utóbbi a honalapítás, Róma későbbi dicsőségének az eposza, az *Obsidio Szigetiana* a nemzeti lét megmentéséé. Ugyanis miként Iulusban Aeneas és a trójai nemzetség további öröklődése biztosított, úgy Zrínyi Miklósa és a Hungarus népeké fiában, Györgyben él tovább.⁴⁰ (Zrínyi Miklós *Sirena*-kötetét benne az eposszal öccse, Zrínyi Péter horvát fordításban Velencében is megjelenítette 1660-ban; Agyich talán ismerhette ezt a horvát szöveget.)⁴¹ Listius László ugyan csak ezt a koncepciót képviseli Brodarics István Mohácsról szóló *Historia verissimájából* készült, Balassi-strófákba szedett átköltésében (*Magyar Márs*, 1653), mely motivikusan kapcsolja össze Trója felégetését a mohácsi csatavesztéssel. Ugyanakkor a 17. századtól a toposz kiegészült az újjászületés, a sors jobbra fordulásának mozzanatával is, miáltal „a békés révbéérésnek is szimbóluma lett az *Aeneis*”⁴² Erre Baranyai Decsi János egyik adagiuma, az *Aen. I*, 199 parafrázisa jó példa: „Ne had magad, jobban adgya Isten”. A vergiliusi eposzhoz kapcsolódó két eszme a 17. század végére összefonódott. Vagyis eszerint miként Trója, úgy Magyarország is elpusztul, de ahogyan Aeneas új hazát alapít Latiumban, Magyarország is újjászületik.⁴³ Mint alább látni fogjuk, Agyich és néhány kortársa neolatin költészetében az utóbbi toposzrendszer variálódik tovább. Sőt, előttük fél évszázaddal a jezsuita Répszeli László *Hunnias* című latin honfoglalási eposzában (Nagyszombat, 1731) már jelentkezik a Mátyás-kor iránti nosztalgia: a római nép hivatásának analógiájára (*Aen. VI*, 847–853) a hunok nemcsak a zarnokot fogják lerázni (a törököt és a Habsburgokat is), hanem Mátyás király humanista udvara ide vonzza majd a világ összes művelt elméjét.⁴⁴

A neolatin epika tágabb kontextusában Agyich kiséposzai az *Aeneis* panegirikus modelljéhez fűződnek, mely hagyomány a 4. században Claudianus, Honorius császár udvari költőjének kezdeményezésére alakult ki. Claudianus az uralkodó dicséretét sikeresen alkalmazta epikus témákra azon elv mentén, hogy az *Aeneis* a *gens Iulia* dicsőítéseként fogható föl.⁴⁵ Ez a megszólalásmód az alkalmi költészet enkomiasztikus regiszterének széles spektrumát is előrevetíti, ahol a jellemábrázolás révén egyfajta jellemépítés zajlik az olvasóközönség nevelésére, miközben a szerzők iskolás koruktól kezdve a felelősségteljes állampolgár és engedelmes alattvaló szerepébe bújva a demonstrátor helyzetéből

40 CSENGERY, „Vergilius...”, 29; BENE, „Szigeti veszedelem”.

41 A fordításról lásd UTASI Csilla, „Az *Obsidio Szigetiana* horvát fordítása”, *Tanulmányok (Újvidék)* 53, 2. sz. (2016): 15–22.

42 THIMÁR, „Gyárfás István...”, 727–728.

43 Uo.

44 SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin honfoglalási epika történetéből* (Budapest: Nap Kiadó, 2018), 70–234, 176.

45 Paul GWYNNE, „Epic”, in *A Guide to Neo-Latin Literature*, szerk. Victoria MOUL, 200–220 (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 200, doi: 10.1017/9781139248914.013.

szólalhatnak meg.⁴⁶ Továbbá az Agyich heroikus költeményeiben is uralkodó vergiliusi modell az epikus narratív sémák öröklődését is magyarázza. Például azt, hogy egyes szereplők az *Aeneis* II. és III. éneke analógiájára gyakran öltik magukra a szerző mint narrátor szerepét,⁴⁷ amint azt az alábbi Agyich-költemény is szemlélteti.

4. Honkeresés hontévesztéssel

4.1. Vergilius a trójai ősokról

Agyich kisepikájának *Aeneis*-intertextusai közül az alábbiakban a Tévedés kulcsszóval a hontévesztéshez kapcsolódó szöveghelyeket elemzem.⁴⁸ A téma az *Aeneis* III. énekének Kréta-epizódjában jelenik meg (*errore locorum*, *Aen.* III, 181), s hangsúlyos szerepet kap Agyich 1786-ban megjelent, Teleki Józsefet köszöntő *Carmen*jében.⁴⁹

Vergiliusnál a III. ének elején Aeneas és a társak Délosz szigete, Apollo jósdája felől Krétára hajóznak. A jósiszten Déloszon elhangzott szavait ugyanis Anchises úgy értelmezi, hogy őseik közül Teucer – és Iuppiter – szülőföldje, azaz Kréta volt az első, amely nemzetüket hordozta (szó szerint „viselő volt velük”, fogalmaz Apollo: „Dardanidae duri, quae uos a stirpe parentum / prima tulit tellus, eadem uos ubere laeto / accipiet reduces.” *Aen.* III, 94–96), s Teucer éhínség miatt (Strab., *Geogr.* 13, 1, 49) innét vetődött szintén elsőként Trójába. (*Aen.* III, 108.) Ahány olvasó, annyi értelmező. Vergilius talán a *parentum* általános és konkrét értelmével játszik itt, miként megvilágítani igyekszem, amennyiben Anchisestől a Iuppiterre való hivatkozás teljesen indokolatlan lenne, hacsak azért nem, mert hiszen ezzel is – vélt igazát erősítendő – a krétai föld elsőségét emeli ki, s Iuppitert valóban úgy is emlegeti, mint aki a királyok és a népek atyja, így a trójaiaké is. (*Aen.* III, 104–106.)

Krétán szerencsésen partra száll a trójai maradék. Mihelyt azonban házassághoz és földműveléshez látnak, Aeneas pedig jogot szolgáltat, és kijelöli a lakhelyeket, váratlanul az éghajlat megfertőződése, a dögvész miatt mind ők maguk, mind a föld termése a kedvezőtlen nyári évszaktól pusztulni kezd. (*Aen.* III, 135–146.) Ekkor Anchises arra buzdítja társait, hogy hajózzanak vissza Déloszba megtudakolni a bajok okát. A visszafordulásuk előtti éjszakán azonban Aeneasnak álmában megmutatkoznak a trójai ősök házi istenei, a *Penates*, akik pontosítják a déloszi Apollo jóslatát az elfelejtett ős-

46 Sarah KNIGHT, „How the Young Man Should Study Latin Poetry: Neo-Latin Literature and Early Modern Education”, in MOUL, *A Guide...*, 52–65, 55.

47 Florian SCHAFFENRATH, „Narrative Poetry”, in *The Oxford Handbook of Neo-Latin*, szerk. Sarah KNIGHT és Stefan TILG, 57–72 (Oxford: Oxford University Press, 2015), 58.

48 Vergilius eposzának szövegét a következő kiadás alapján használtam: Publius VERGILIUS MARO, *Opera*, szerk. Roger Aubrey Baskerville MYNORS, Scriptorum Classicorum Bibliotheca Oxoniensis (Oxford: Clarendon Press, 1972). Az *Aeneis* és a tanulmányban szereplő többi latin költemény szövegrészleteinek fordításai a sajátjaim.

49 Stephanus AGYICH, *Carmen ad Regiam Academiam Qvinque-Ecclesiensem, amplissimis honoribus [...] Iosephi Teleki de Szék [...]* (Pest: Josephus Godofredus Lettner, [1786]), 1r–7v.

atya vagy, jobban mondva, *ősatyák* kilétét és szülőföldjét illetően. A pontosítás első része feddés, mely Aeneasnak szól: nagyra hivatott utódainak várost kell alapítania, s az ehhez szükséges hosszas számkivetést és törődést nem kerülheti el. Másodsor, miként helyesbítenek a *Penates*, a déloszi Apollo nem Krétában rendelte letelepedni a trójaiakat, hanem „Hesperióban” – ez a mi saját lakhelyünk (mondják a trójai házi istenek).

1. táblázat. est locus...

AGYICH, <i>Carmen ad regiam...</i> (1786), 4r-v	Verg., <i>Aen.</i> III, 156–168
Hermész a Múzsákhoz	A trójai házi istenek Phoebus nevében Aeneashoz
“[...] Vestra quidem gravibus mens est exercita curis; Restat adhuc sudasse tamen. Ne quaeso laborem Temnite; nam vestri studio deprecatur iste: Quin missa properate mora quo Numina poscunt. Est locus extremis inter duo flumina terris, Peuche vocant veteres, veteri stat gloria terrae: Rara loci facies; viridantia gramina circum, Eximii fontes, nemorisque recentior umbra, Et qui se celsi tollunt ad sidera montes.” ⁵⁰	‘[...] nos te Dardania incensa tuaque arma secuti, nos tumidum sub te permensi classibus aequor, idem uenturos tollemus in astra nepotes imperiumque urbi dabimus. tu moenia magnis magna para longumque fugae ne linque laborem. mutandae sedes. non haec tibi litora suasit Delius aut Cretae iussit considerare Apollo. terra antiqua, potens armis atque ubere glaebae; Oenotri coluere uiri; nunc fama minores Italiam dixisse ducis de nomine gentem. hae nobis propriae sedes, hinc Dardanus ortus Iasiusque pater, genus a quo principe nostrum. surge age et haec laetus longaeuo dicta parenti haud dubitanda refer: Corythum terrasque requirat Ausonias; Dictaeta negat tibi Iuppiter arua.” ⁵¹

Az a föld tehát, másik néven Oenotria, avagy Itália, melyet előbb a görögországi Árkádiából elszármazó Oenotrus, majd utóda, a szintén idegenből áttelepülő szicíliai Italus

50 „Úgy bizony, súlyos gondok gyötrik a szíveteket, / és mégis további fáradozások várnak. Kérlek, a munkát / meg ne vessétek! Hiszen igyekezetekből ez hiányzik: / hanem késlekedés nélkül oda siessetek, ahová az Istenek hívnak. / Van egy hely két folyó közt a föld határán, / Pécsnek nevezik a régiek, hírneve most is él a hajdani földnek: / ritka szép vidék, körös-körül virulnak mezői, forrásai kitűnők, ligetében az árny is üdítőbb, / és a csillagos égig érő hegyei.”

51 „Mi, akik téged és fegyvereseidet Dardania felegetése közben is követtük, / akik irányításoddal a háborgó tengert is átszeltük, / mi vagyunk azok, akik jövendő unokáidat a csillagokig emeljük, / s városuknak hatalmat adunk. / Te a nagy utódoknak készítsd el a nagy falakat, s ne állj el a számkivetés hosszas gyötrelmétől. / Székhelyeteken módosítani kell. Nem ezt a krétai partot javasolta nektek / a déloszi Apollón, vagy parancsolta, hogy letelepedjete. / Van egy hely, a görögök Hesperióban hívják, / ősi föld, harcban erős és termőföldje is dús; / oenotriai emberek lakták, most az a hír járja, / hogy utódaik vezérük nevéből itáliainak nevezik a nemzetségüket. / Nekünk ez a saját lakhelyünk, innét származik Dardanus és Iasius atya is, akitől mint őszüktől nemzetségünk származik. / Rajta, kelj hát fel, és éltes atyádnak boldogan add tovább a mondottakat, / amelyekhez kétség sem férhet: Corythust / és az auson földeket kívánja, a dictei szántókat tiltja Iuppiter.”

királysága révén illetnek az Aeneas értesítő házi istenek olyan nemzetségnevekkel, melyek az uralkodók nevéből származnak, s önelnevezéssel váltak közkeletűvé. A térség lényegében a mai Calabriánál kisebb területet foglalt magában a Lacinium-hegyfoktól délre (ma Capo Colonna), melyet nyugatról a Tírrén-tenger, keletről és délről pedig a Jón-tenger határol.⁵² Italus ugyanakkor a Tiberis folyóig, Latiumra is kiterjesztette országát, éppen arra a területre, melyet az *Aeneis* végén Turnustól hódít el Aeneas. (Serv., *ad Aen.* 1, 2, 532–533.)

A római–etruszk hagyomány szerint, melyet Vergilius követ, s amely a korabeli olvasók előtt is még homályos és újszerű volt,⁵³ Dardanus innen és nem Árkádiából⁵⁴ érkezett Kis-Ázsiába: Latium óslakosaitól, az *aboriginese*től elszenvedett vereség következtében kényszerült kivándorolni Szamothrakét érintve testvérel, Iasiussal együtt. Iasius Szamothrakében maradt, Dardanus továbbment Phrygiába, ahol miután Teucer befogadta, majd földdel és feleséggel is megajándékozta, Dardania néven megalapította a későbbi Tróját. A görög hagyomány szerint (Apollod., *Bibl.* 3, 12, 1) a testvérpár édesanyja Atlasz lánya, Élektra, édesapjuk Zeusz volt. Servius Maurus Honoratus, 4. századi grammatikus *Aeneis*-kommentárja nyomán Iasius apja Corythus etruszk fejedelem volt, akinek a nevét a róla elnevezett közép-itáliai város (ma Cortona) és hegy is viselte, s csak Dardanus született Iuppitertől. (Serv., *ad Aen.* 3, 167, 170; 7, 207; 9, 10; 10, 719.) Vergilius tehát nem a krétai (Teucer–Iuppiter), sem Dardanus tekintetében az egyik lehetőségként számba vehető árkádiai eredetmondát veszi alapul, hanem Italus kapcsán a „rómaid”. Minek következtében az Anchises által félreértett *parentum* (vö. *Aen.* III, 94) Dardanus és Iasius ősatyákra vonatkozik, Vergilius pedig kegyelettel megemlékezik az új hazába nem lépő fivéről, akitől így éppannyira származik a trójai nemzetség, mint Dardanus atyától, mivel Szamothrakében Iasius honosította meg isteneik kultuszát, miután az örökséggel együtt a házi isteneket (*dei Penates*) is elosztották egymás között. (Serv., *ad Aen.* 3, 15; 7, 207.) Ezt fejezi ki az *Iasiusque pater*, amihez hozzájárul még értelmi egyeztetés útján a trójai nemzetség eredetének elvont kiterjesztése is, hogy az Iasiusra is vonatkozhassek (*genus a quo principe „id est unde”*, vö. Serv., *ad Aen.* 3, 168).⁵⁵ Vergilius tehát nem a (metrikai) szükségnek engedve teszi Dardanus neve után és a vo-

52 Vö. Dion. Hal., *Ant. Rom.* 1, 35; Arist., *Pol.* 7, 10, 2. Felhasznált kiadások: DIONYSIUS OF HALICARNASSUS, *Roman Antiquities*, vol. 7, books 11-20, ford. Earnest CARY, Loeb Classical Library 388 (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1950); ARISTOTLE, *Aristotle in 23 Volumes*, vol. 21, ford. HARRIS RACKHAM (Cambridge, MA–London: Harvard University Press–William Heinemann Ltd, 1944).

53 Nicholas HORSFALL, *Virgil, Aeneid 3: A Commentary*, Mnemosyne Supplements 273 (Leiden: Brill, 2006), 111, doi: 10.1163/9789047418245_003.

54 Vö. Dion. Hal., *Ant. Rom.* 1, 61–62. Vergilius az arisztotelészi aitiológiát (Italus királyról magyarázza Itália nevének eredetét, lásd Arist., *Pol.* 7, 10, 2) és Corythus etruszk fejedelem mivoltát fésülhette össze Dionüsziosz Halikarnasszeusz imént jelölt *Római régiségek*-beli elbeszélésével úgy, hogy Iuppiter–Zeusz helyett Corythust tette meg Iasius nemzöjének.

55 Charles de le Rue az elterjedt gyakorlat szerint jár el, tudniillik az „a quo”-t „Dardanus”-ra vonatkoztatja: „Igitur à quo, non ad Iasium, sed ad Dardanum referri debet.” Még érdekesebb és a maga módján briliáns s talán még ellentmondásos is, ahogyan ezt prózai parafrázisában adja: „Hae sedes addictae sunt nobis: hinc natus est Dardanus, et Pater Iasius, à quo Dardano Principe genus nostrum dictum est.” (Kiemelések az eredetiből.) Hiszen hiába a „Dardano” betoldás a „Principe” előtt, ha az „à quo”-val Iasius is bele kell érteni

natkozó mellékmondat elé Iasiusét:⁵⁶ a retorikai feszültséget a kompozíció tekintetében a *parentum* motiválja, amelytől a jóslat értelme függ. Hiszen az eposzköltő az ókori történelemfelfogás világgépe szerint körforgásszerűen az óhazából (Trója) az *óshazába* telepíti vissza Aeneast, mégpedig pontosan oda, Latiumba, ahonnan Dardanust és Iasiust az óslakosság kiszorította.

4.2. Trója-mitopoézis 18. századi neolatin kontextusban

Ha most Agyich *Carmen*jének vonatkozó sorait nézzük az 1. táblázatban, feltűnőek a hasonlóságok. Ugyanolyan értelmű feddés hangzik el itt is („ne... laborem temnite”); a *pietas*, az isteni végzés iránti hűségből és engedelmességből kibontakozó sorsfeladat ugyancsak összefügg a fizikai gyötrelemmel és fáradtsággal („vestri studio deposcitur iste”), melyek távlatosságukkal éppúgy biztatással is oldják a dorgálást. Ugyanazzal a formulával („est locus”) kapcsolódik ehhez a reményteli kilátás: az új haza név szerinti megemlítése, amit Agyichnál is az elnevezés kérdése („Peuche vocant veteres”), a föld ősi mivolta („veteri stat gloria terrae”) és a bőségtoposzok színesítenek. Ám Vergilius rusztikus és historikus színezetű tömörségéhez képest ez utóbbiak Agyichnál inkább a bukolikus költészet *locus amoenus*aiból származnak.

Költeményében Agyich a győri Jogakadémia Pécsre áthelyezésének állított emléket, ugyanakkor ebben az eseményben a történeti példázat lehetősége ragadta meg: a költészet eszközével a dél-dunántúli városnak a *respublica litteraria* virtuális hálózatába történő visszakapcsolása. Már csak Klimó püspök egyetemalapítási szándéka miatt is; a püspök ezt 1769-ben kezdeményezte az uralkodónál, ám végül Klimó korai halála miatt nem valósulhatott meg. A címlap tanúsága szerint az alkalmi vers gróf széki Teleki József (1738–1796) ugcsoai főispán tiszteletére készült, aki 1785-től a pécsi kerület iskolai és tanulmányi főigazgatója volt („per districtum Quinque-Ecclesiensium supremus regius scholarum et studiorum director”). Ennek kapcsán az átköltöztetett intézmény egyéves fennállását is ünnepelte a szöveg („pro evoluto primo scholari anno”).⁵⁷ Mindezek a szempontok explicit módon a *translatio studiorum* humanista gondolkörébe utalják a *Carmen*. Általa közvetlenül azonban egy nagyobb nyilvánosságot kapott esemény, a nagyszombati jezsuita egyetem Budára hozatala és különösen is utóbb, az intézmény 1780-as felavatása alkalmából született reprezentatív költeményekhez kapcsolódik Agyich, elsősorban a latinul írott kiseposzi igényű szövegekhez.⁵⁸

a *genus nostrumba*. P. VIRGILIUS MARO, *Opera, cum interpretatione, et nonnullis notis P. Caroli Ruaeii Soc. Jesu*, szerk. Charles de la Rue, 3 köt. (Nagyszombat: Leopoldus Josephus Berger, 1735–1736), 2:148.

56 HORSFALL, *Virgil, Aeneid* 3, 155–156.

57 AGYICH, *Carmen ad regiam academiam...*, 1r.

58 RÉDEY-KERESZTÉNY János, „A közösségi identitás formálódása latinul, alkalmi versekben a 18–19. század fordulóján: Irodalomtörténeti adalékok a nemesi nemzet és a kulturális nacionalizmus közötti átmeneti időszakhoz”, in *Közvetítők és közvetítés: Kulturális transzfer a hosszú reformáció kontextusában*, szerk. Kovács Janka, MÓRÉ Tünde, RÉDEY-KERESZTÉNY János, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, VIRÁG Csilla és VRABÉLY Márk, Reciti konferenciakötetek 12, 55–91 (Budapest: Reciti Kiadó, 2021); NYILAS Márta,

Ezek közül az egyikben markánsan felvetődik a Hungarusok és a trójaiak sorsközösségének gondolata, melyet a szerző, Molnár János (1728–1804) jezsuita szerzetes, fizikus és a *Magyar Könyv-Ház* szerkesztője a humanizmus költői eszköztárával bont ki. Ennek lényege, hogy az 1541-ben a töröktől feldúlt és kifosztott Buda képe nem más jelöl, mint a Trója fellegvárával, a Pergamonéval azonos kulturális világlátást, különös tekintettel Mátyás király odavesztett humanista könyvtárára. Másfelől ez a kulturális azonosságtudat – némiképp Mátyás politikai reprezentációjának hun–magyar azonosságtudatával is szembehelyezkedve – mint költői toposz úgy is elbeszélhető, hogy Budát az antikvitásnak Mátyás könyvtára kötetében, a Corvinákban felhalmozott kulturális öröksége Róma utódvárosainak sorába illeszti. E humanista képlet szerint mind a hajdani dicsőség, mind a pusztulás, mind a rehabilitáció jelképesen Pallasz Athéné alakja köré szerveződik, akinek jelenléte, illetve ismételt letelepítése az *Aeneis* kulturális alapszövege révén (lásd Athéné védszobrának, a Palladiumnak az elhurcolását: *Aen.* II, 163–170) szavatolhatja Trója dicsőségének Rómán át a Hungarusokra és Budára háramlását (tranzitvitását: ha A~B és B~C, akkor A~C).⁵⁹

Egy másik költeményben, melyet Sebastianovich Ferenc (1741–1799) zágrábi kanonok írt (aki egyébiránt az Árkádia Akadémia tagja volt), Trója ugyancsak központi funkciót tölt be. A dardán város pusztulása ezúttal a jezsuita rend feloszlását jelképezi, melyet XIV. Kelemen pápa hirdetett ki 1773. július 21-én, és *Dominus ac Redemptor* kezdetű bullájában szentesítette. Sebastianovichnál ennek következtében a Múzsák, avagy a kegyvesztett jezsuiták bolyongásának híréből hangos a földkerekség.⁶⁰ Érdeklükben Pallasz Athéné azzal a kéréssel jár közben Iuppiternél, hogy kívánságukkal összhangban vagy a korábbi lakhelyükre térhessenek vissza, vagy az istennőt fogadja be új királyi székhely. Iuppiter végül is a Helikonra való visszatérés helyett az utóbbi kérésnek tesz eleget, és a Múzsák számára a hűtlennek bizonyuló Róma után az új Pergamont Budán, az egyetemnek átengedett királyi palota épületében találja fel.

Agyich vonatkozó költeményében ugyancsak a jezsuita rend feloszlásának kortárs eseményére reagál, amikor a költemény elején a Múzsák szóvivőjeként Melpomené előadja hányattatásaik sorát Hermésznek, aki ellenőrző körútjáról visszatérve a Pinduson látogatja meg őket. A tragikus költészet Múzsája, aki a többieknél jobban ért a gyászos események előadásához, némi vonakodás után belekezd, hogy előkelő vendégük noszogatására elmondja: noha őket Iuppiter a finom természet („instillare bonos animos”) és a kifinomult ízlés („corda tenere sensibus eximiis”) terjesztésére rendelte – a latin fogalmak az íz-

Pest-Buda a 18. század költészetében, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár: Tanulmányok, új sorozat, 7 (XXX) – Budapest Gyűjtemény (Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 1961), 19–26.

59 RÉDEY-KERESZTÉNY, „A közösségi identitás formálódása...”, 77–79. Lásd [MOLNÁR János], „Musarum Budensium cum Musis Pestanis suum apud praesidem occupatis, de panegyrico Mariae Theresiae [...] inaugurationi R. Univers. Budensis congruente consultatio”, in *Monumentum inaugurationis Regiae Universitatis Budensis peractae e decreto Mariae Theresiae [...] anno M. DCC. LXXX, die XXV. Iunii*, 1–13 (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1780), 4–8.

60 Lásd SEBASTIANOVICH Ferenc, *Carmen ad regiae Universitatis Budensis inaugurationem oblatum* (Zagreb: Josephus Carolus Kotsche, 1780). Sebastianovich költeményét még ugyanabban az évben és ugyanezen a címen Pécsen is nyomtatták Engel János József nyomdájában.

lésképzés korabeli kulctényezőit takarják⁶¹ –, fáradozásaik haszna a kárvallottak keserű fájdalomával egyenlő; és nem is a török fenyegetettség vagy Mátyás király szétrablott kódexkincsei, hanem a jezsuiták veszte miatt („Loiolidum excidio”). Agyich ezen a ponton ugyanazt a színtagmát használja, mint Sebastianovich, ráadásul ugyanabban a metrikai helyzetben, a sor elején, az ötödfeles (penthémimerész) metszet előtt, ami a következő néhány sorral együtt világosan jelzi Agyich részéről a Trója-mitológia használatának tudatosságát és kortársi forrásait: az „egyetemalapítási” latin epüllionokat. Melpomené ugyanis Pallaszra hivatkozik, aki a budai várhegyen felüthette székhelyét, miközben ők, bárhol vesztegeljenek is megbízhatatlan hajóikkal, mindig ide-oda csapódnak.

2. táblázat. „Loyolidum excidio”

AGYICH, <i>Carmen ad regiam...</i> (1786), 3r–v	SEBASTIANOVICH, <i>Carmen ad Regiae Universitatis Budensis...</i> (1780), A2r
<p>[...] Non rigidum Martem, qui nos quoque sanguine nostrum, Constitit (heu) quondam, non ustos igne Penates, Direptas nec opes nostri monumenta laboris, Nonque fugam nostram memoro qua barbarus hostis Impulit extremis requiem deposcere terris. Quis satis edicat, vel quae fortuna recenti, Loiolidum excidio trepidas vexarit? Et inde Quae mox pertulerint tristes incommoda Musae?⁶²</p>	<p>Exitium Trojae, et fumantes Palladis Arces Loyolidum excidio, desertaque Regna per orbem, Errantesque immane Deas, Helicone relicto, Diversa hospitia, et diversas quaerere sedes Percrebuit terris, et idem super aethera fama Detulit ad superos, et lamentabile fatum Palladis offensae tandem penetravit ad aures.⁶³</p>

1786-ra azonban már nem pusztán a jezsuita rend feloszlatására utalhatott Agyich az *Aeneis* mint a „res litteraria Hungarica” hivatkozási pontjának ismételt felidézésével. Ekkorra megtörtént az egyetem újabb áthelyezése is: II. József 1784-es rendelete nyomán Budáról Pestre költöztették tovább (helyére Pozsonyból a Királyi Helytartótanács

61 Lásd például SZERDAHELY György Alajos, *Imago aestheticus seu Doctrina Boni Gustus breviter delineata et Considerationi exposita* (Buda: Landerer, 1780); SZERDAHELY, *Művei – Opera Szerdahelyana...*

62 „Nem említem a zordon Marst, aki minket is, jaj, hogy próbára tett egykor / a mieink vérét ontva, sem a tűz égette házi istenszobrokat, / sem fáradozásaink emlékét, a szétrablott kincseket, / sem a számkivetetésünket, mellyel a barbár ellenfél / a föld határáig üzött, hogy nyugalmat keressünk. / Ki kiáltsa ki kellőképp, hogy még a legutóbb, / a jezsuiták kipusztításával is miféle sorscsapás rázott meg minket, szorongókat? / És majd ezután miféle bajt viseljenek még el a keserű Múzsák?!” Tamás Ábelnek köszönöm a részlet fordításához nyújtott segítségét, mely megoldás eltér a korábban publikáltaktól, vö. RÉDEY-KERESZTÉNY János, „Pécs és 18. századi latinul író költője, Agyich István”, *Délvidéki Szemle* 10, 1. sz. (2023): 55–75, 62; RÉDEY-KERESZTÉNY János, „Agyich István alkotói pályája a 18. századi historia litteraria fényében”, in *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások 4.*, szerk. BRÓ Annamária és BOKA László, 39–55 (Budapest–Nagyvárad: Reciti Kiadó–Partium Kiadó, 2021), 51.

63 „Elterjedt a hír Trója veszedelméről és Pallasznak / a jezsuiták kipusztítása miatt füstölgő fellegvárairól, s a földkerekségen elhagyott királyságairól, / s hogy a véghetetlen bolyongó Istennők a Helikont odahagyva / más szálláshelyeket és külön székhelyeket / keresnek a földön, s ezt az éteren át bejelentette a hír / az égilakókhoz, s végül a kárt vallott Pallasz / siralmas végzete behatolt a fülekbe.”

és a Magyar Udvari Kamara, valamint Pestről a Királyi Kúria intézményeit helyezték a várba, mint olyan helyszínre, amely „igen alkalmas módon a királyság középpontjában helyezkedik el”).⁶⁴ Költeménye egyik lapalji jegyzetében Agyich feloldja a szimbolikus megszemélyesítést: a Múzsák a pécsi jogakadémia újonnan kinevezett tanárait fedik. Ez egyben utalhat arra is, hogy a kalapos király központosító intézkedéseire igazodva Pesten az egyetemi tanári állásokat a jezsuiták helyett már német, protestáns értelmiséggel kezdték feltölteni. Így például 1784-ben a jezsuita Szerdahely György Alajos esztétikaprofesszor helyére Wieland tanítványát, Friedrich August Clemens Werthst nevezték ki az esztétika rendes tanárává.⁶⁵

Agyich megoldása ebben a vonatkozásban meglehetősen konformnak és anakronisztikusnak is tűnhet Pallasz Athénéé budai (és nem pesti) tartózkodásának emlegetése miatt. A jezsuiták által a 17. század vége óta fenntartott budai nagygymnáziumot – melyet a 18. század elején akadémiaival is kiegészítettek – a nagyszombati egyetem 1777-es Budára költötetésekor az egyetem szervezetébe vonták (innen ered a Királyi Katolikus Egyetemi Gimnázium elnevezés, oktatói pedig ekkor világi papok lettek). Ugyanakkor az egyetem Pestre helyezéseivel ez az oktatási intézmény helyben, a várhegyen maradt.⁶⁶ Így mind Pallasz budai tartózkodása, mind pedig a Múzsák újabb hányattatása értelmet nyer.

Az 1. táblázatban idézett feddő és vigasztaló szavak, melyek éppen Hermész reakciói Melpomené panaszára, még inkább nyomatékosítják a vergiliusi eposz közvetlen hatását, amennyiben a fáradozások és az eredménytelenség mellőzhetetlenségének tétele és mindezek elszenvedésének szükségessége az egyedüli biztosíték és feltétel az új hazafeltalálásához, míg elhárításuk akadály.

A hírvívó Hermész megszólaltatása ilyenformán jól érthető üzenet, mely a szétszéledt jezsuitáknak szól, s aforisztikusan így sűrítendő: ne csüggedjete, „omnia vincit labor”, a fáradtság, a törődés mindent legyőz. Az antik szellemiség mitopoetikus nyelvén kódolt üzenet ez. Amit – a Vergiliusnál a trójai utódokat a csillagokig emelő *Penatesszel* ellentétben – csak fölerősít a csillagos égig érő hegyek látványa Agyichnál („Et qui se celsi tollunt ad sidera montes”), minthogy Izrael számára az ószövetségi *Szentírás* lapjain megelevenedő pásztori életmódból adódóan az Úrtól jövő áldás bizonyossága, tartóssága a hegyek szilárdságához fogható („desiderium collium aeternorum” Gen 49,26; „de vertice antiquorum montium / de pomis collium aeternorum [...] benedictio illius qui apparuit in rubo veniat super caput Ioseph” Deut 33,15–16 skk.). Mindezt figyelembe véve tarthatjuk Agyichnál tudatos választás eredményének a Pécszet átható *bukolikus színezetet*, mivel ez a néhány sornyi kicsengés már tisztán az elíziumi–paradicsomi nyugalom képzetét tárja az olvasó elé. E szerkesztésmód áthangolja a Vergiliusnál föllelhető történetírói és mitográfus beállítódást, melyet az eposzíró a római nemzeti narratíva egységének kidolgozásához alkalmazott, míg Agyichnál a cél nyilvánvalóan a Hungarusok kulturális legitimációja volt.

64 FEJÉR György, *Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae archi-episcopalis ac M. Theresianae regiae literaria* (Buda: Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, 1835), 124–125.

65 Uo., 127.

66 MÉSZÁROS István, „Budapesti »Egyetemi« Gimnázium”, in *Magyar katolikus lexikon*, 2. köt. (Bor-Éhe), szerk. DIÓS István és VICZIÁN János (Budapest: Szent István Társulat, 1996), 95; MADZSAR Imre, „A Budai Jezsuita Akadémia története”, *Magyar Paedagogia* 35 (1926): 1–12, 12.

4.3. A tévedés és hontévesztés motívuma

Az *Aen.* III. 167-hez visszatérve Agyich nemcsak az őshaza pontos helyét határozza meg, hanem a tévedés megvilágításának gesztusával is él, mely a vergiliusi minta alapján nála is az alábbi gondolati egységek egymásra következőzéséből adódik: *visszaemlékezés*; a *tévedés ténye*; *sorsszerűség*; *meglepődés*. Ez a mentális-logikai séma voltaképp az embernek a fellelt kézenfekvő megoldás feletti megrökönyödését foglalja össze mindkét esetben úgy, hogy az illető szereplők, Anchises (pontosabban Aeneas) és Teleki József intradiegetikus narráció formájában maguk foglalják össze az eseményeket, és viszik is színre az újrafelismerés sajátosan bájos-humoros jelenségét.

3. táblázat. „errore locorum”

AGYICH, <i>Carmen ad regiam...</i> (1786), 6v–7r	Verg., <i>Aen.</i> III, 179–187
Teleki József Phoebus nevében a Múzsákhoz	Aeneas és Anchises
“[...] Discite quod res est, memorique recondite mente, Qui casus vestri, quae sors manarit, et unde. Ira fuit superum, cur vos disperserit olim, Fecerit et varium toties errare per orbem Iupiter Omnipotens. Nam vobis condidit ipse Quas primas sedes, belli fervente tumultu Desertas, aliis toties aliisque petitis, Postquam etiam Martis rabies malesana quievit, Postremo tandem quamvis in parte revisas, Munere vel numero, nunquam reparastis eodem. Peuche locus primus, si vos non tempora fallunt, Phoebus ubi quondam Divas Helicone vocatas Constituit Musas, iussitque hac sede morari.” ⁶⁷	Anchisen facio certum remque ordine pando. agnouit prolem ambiguum geminosque parentis, seque nouo ueterum deceptum errore locorum. tum memorat: ‘nate, Iliacis exercite fatis, sola mihi talis casus Cassandra canebat. nunc repeto haec generi protendere debita nostro et saepe Hesperiam, saepe Itala regna uocare. sed quis ad Hesperiae uenturos litora Teucros crederet? [...]” ⁶⁸

67 „Tudjátok meg, hogy oka van annak – s jól tartásotok meg emlékezetetekben –, / ami veletek megyesik, amilyen a sorsotok, s ahonnan ered. / Az égiek haragja volt az, amiért titeket hajdan szétszórt, / s arra kényszerített Iuppiter, a mindenható, hogy a változatos földkerekséget annyiszor bebolyongjátok. / Ugyanis ő maga vetette meg nektek az alapot a kezdeti lakhelyetekhez, / melyet a háború sűrű forgatagában / egyesek annyiszor elhagytak, mások meg kerestek, / hogy miután Mars rosszindulatú vad dühe is elcsitult, / végül ugyan valahára viszontláttok, / de rangban vagy számban ugyanúgy soha helyre nem állíthattok. / Kezdeti helyetek Pécs volt, ha el nem feledtette veletek az idő, / ahol egyszer a Helikontól elszóltított Istennőit, / a Múzsákat Phoebus letelepítette, s e székhelyükön maradni rendelte.”

68 „Értesítem Anchisest és sorjában el is magyarázom a dolgot. / Elismeri, hogy homályosak a családfák s mind a ketten az őseink, / valamint hogy a régi szálláshelyekkel kapcsolatos újabb tévedése is félrevezette. / Majd eszébe jut: »Fiam, ki a trójai sorstól gyötrődsz, / ilyen kimenetelről nekem egyedül Kasszandra énekelt. / Most már rémlik, hogy nemzetünknek osztályrészül ezeket a dolgokat helyezte kilátásba, / s hol Hesperiaát, hol meg itáliai királyságot emlegetett. / De ki gondolta volna, hogy a teukrok majd Hesperia partjára vetődnek? [...]»

Ami az emlékezet kérdését illeti, Agyich felidézi a vonatkozó *Aeneis*-szöveghely emlékezést kifejező ígehasználatát is: „memorique recondite mente” [sc. Musae] – „agnovit; tum memorat”; „nunc repeto” [sc. Anchises]. Ezzel összefüggésben derül fény a tévedés tényére, tudniillik kimondás által: „si vos [sc. Musas] non tempora fallunt” – „seque [sc. Anchisen] novo veterum deceptum errore locorum”. Agyich ugyanis Teleki József-fen keresztül az 1367-ben alapított pécsi *studium generalé*ra utal itt, szemben a Múzsák által a versben előszeretettel emlegetett budai egyetemmel, s feltehetőleg annak Mátyás-kori előzményével, az 1480 körüli *universale gymnasium*mal. Az előbbi az a kezdeti székhely Agyichnál, mely a török hódoltság háborús forгатagában sokszor kietlenné vált, és sokszor meg is támadták, míg végül a Múzsák részben viszontláthatják, noha régi fényének maradéktalan helyreállítása már nem lehetséges („Quas primas sedes...”, vö. az *Aen.* III, 161 azonos metrikai helyzetű „Mutandae sedes”-ével: mindkét sorkezdés mintegy fókuszpozíciót vesz föl a mondandó szempontjából a hexameter ötödféles sormetszete miatt). Másfelől szintaktikai pozíciójából adódóan a „Divas Helicone vocatas” Janus Pannonius-reminiscencia is, amennyiben Pécs abban az értelemben is kezdeti lakhelye a Múzsáknak („Peuche locus primus”), ahogyan azt Janusnak a *De se aegrotante in castris*ból való sirverse nem kevés öntudattal állítja, hogy nevezetesen „vele jöttek először a Múzsák a Helikonról a Dunához”:

Hic situs est Janus, patrium qui primus ad Istrum
Duxit laurigeras ex Helicone deas.⁶⁹

Tíz sorral lejjebb Agyich lapalji jegyzetben is megemlékezik Janusról, miután Iuppiter ünnepélyes esküjét is tolmácsolja Teleki József, miszerint ezután „tartós székhelyre és megingathatatlan királyságba” kerülnek a Múzsák („Aeternas sedes, et non mutabile regnum / Placatus vobis spondet [sc. Iuppiter]”), ahol a régi Athén csodájára jár majd a világ, s a Múzsák pécsi kormányzása alatt a történetírók (Istvánffy Miklós), a jogtudósok (Petrus Illicinus) és a katonák mellett (Bornemissza Gergely) ismét olyan költői támadnak Pannóniának, mint Janus Pannonius („Pannonii vates vobis regnantibus isthic / Rursus consurgent...”) – aki Agyichnak a „Pannonii vates”-hez tartozó jegyzete szerint könnyedén összemérhető az ókori szerzőkkel.⁷⁰ Ez egy másik célzás lehet, mégpedig Giovanni Battista Guarino Janushoz szóló költeményének sorára („Te cuncti priscis dicimus esse parem”), melyet kézenfekvő módon több helyről is ismerhetett Agyich, ám mégis talán korának egyik Janus-kiadásából, méghozzá az 1784-es Kovásznai–Teleki-kiadásból,⁷¹ miként arra lejjebb még kitérek.

69 JANUS PANNONIUS, *Libri III: Poematum, Elegiarum et Epigrammatum* (Buda: Leopoldus Franciscus Landerer, 1754), XXII, 186.

70 „Ianus Pannonius Episcopus Quinque-Ecclesiensis elegantissimus, facile cum primis conferendus Poeta.” AGYICH, *Carmen ad regiam academiam...*, 7r–v.

71 JANUS PANNONIUS, *Poëmata, quae uspiam reperiri potuerunt omnia [...]*, szerk. KOVÁSZNAI TÓTH Sándor és TELEKI Sámuel, 2 köt. (Utrecht: Bartholomeus Wild, 1784), 1:662. Lásd még például Janus GRUTERUS, szerk., *Delitiae CC. Italorum poetarum, hvivs sveriorisqve aevi illustrium* ([Frankfurt am Main]: Rosa, 1608), 1224; Johann Philipp PAREUS, szerk., *Delitiae Poetarum Hvngaricorum* (Frankfurt am Main: Nico-

Újabb és később pontosítandó észrevétel, hogy a *Carmen* fenti, Pécsre vonatkozó kijelentései Répszeli László *Hunniasa* említett helyével is összecsengenek. A jezsuita eposzköltő is arról beszél a humanista műveltség jótékony hatásai kapcsán – Mátyásra értve ezeket (s emiatt az 1780-as budai egyetemavatási költemények is érintettek) –, hogy Mátyás Pannóniában a régi Athént építi föl, a bölcs elméket felemeli az égbe (vö. *Aen.* III, 158), s Hunnia sem szorul már rá az idegen bölcsesekre, mert az anyaföld is táplál ilyet eleget, akiket csodál az egész világ.⁷²

Figyelemre érdemes az „aeternas sedes” szintagma is, ismét ötödféles sormetszetben, fókuszpozícióban. Ez az ismétlés mint az emlékezet kulcsmozzanata a morfémák szintjén is végigvonul Agyichnál, amit különösen a *re-* prefixum vissza-visszatérő jelenléte érzékeltet („revisas”, „reparastis”, a „rursum” kétszer is, valamint az igék a következő sorokban: „Quin quod adhuc restat revehent bona Numina [sc. Musas], iamque / Hic veteres subito mirabitur orbis Athenas”).

Egyúttal a sorsszerűség kiemelését is szolgálja az ismétlés, hiszen Aeneas és a Múzsák egyaránt a költő-mitográfus sajátos konstrukciója révén emberöltőkkel korábbi, ősi hazájukba *térnek vissza*. Agyich lelki szemei előtt nyilvánvalóan a vergiliusi epikus modell lebegett, melynek központi elemei, a végzetszerűség és a bolyongás iteratív szerkezete köré rendeződik a *Carmen* cselekménye. A történeti kontextus, vagyis a jezsuita rend feloszlata értelmében úgy is, mint ahogy az értelmiség önnön „inherens mássága” révén mindig is száműzetésre van ítélve. Noha maga a száműzetés mégsem foszthatja meg az otthontól, mert arra mindenhol ráismer. – Ez tehát az *Aeneis* paradigmája, melyben mindenki egy száműzöttet, vagyis egy idegent, egy idegenből szakadt bevándorlót tart számon alapító atyaként.⁷³ Másfelől, mint az a 3. táblázat Vergilius-idézetéből látható, az emlékezet legjobb élénkítőszere a tévedés, mert ebből következik csak belátás és a valóság felismerése, ami akár meglepetésbe is átsaphat. Az isteni végzettől vagy gondviseléstől Aeneasnak csakúgy, mint a Múzsáknak, fel kell készülnie a kiszámíthatatlanra. Olyannyira, hogy az még a vártnál is jobb, a vártnál is nagyobb, s nem is remélt ajándékot tartogathat a számukra.

Agyich tehát több szempontból is következetesen, pontról pontra látványosan aknázza ki és ülteti át a maga szempontjai szerint a fenti vergiliusi szöveghelyeket. Ha jobban belegondolunk, jelzésértékű az is, hogy a *Carmen* hőse hősnő, aki mintegy azonos magával az invokált istennővel, Melpomenével. Agyich az elbeszélő és a tragikus

laus Hoffman, 1619), 5v; Giovanni-Gaetano BOTTARI, szerk., *Carmina illustrium poetarum Italarum*, 11 köt. (Firenze: Joannes Cajetanus Tartinius, 1719–1726), 5:370; Pierantonio BERNO, szerk., *Carmina selecta ex illustrioribus poetis saeculi decimi quinti et decimi sexti studiosis adolescentibus citra morum labe ad perlegendum proposita*, 2 köt. (Verona: P. A. Bernus, 1732), 1:160.

72 „Huc proparate gradum; veteres Corvinus Athenas / Eriget, et doctas tollet super aethera mentes. / Graecus Alexander mirari desinat orbis. / Hunnia faecundo, peregrinae haud indiga prolis, / Mater alet multos gremio, quos totus adoret / Mundus, et aeternis tueatur nomina fastis.” [RÉPSZELI László], *Hunnias, sive Hunnorum e Scythia Asiatica egressus* [...] (Nagyszombat: Typis Academicis per Fridericum Gall, 1731), 91–92. Vö. SZÖRÉNYI, *Hunok és jezsuiták*, 176.

73 NÉMETH Attila, „Uno ore: Száműzetés, nyelv és identitás”, in *A sokhangú Aeneis: Tanulmányok Vergilius eposzáról és recepciójáról*, szerk. KOZÁK Dániel és TAMÁS Ábel, 133–141 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024).

költészetnek ezzel a kombinációjával is az *Aeneis*hez kapcsolódik, amelyben a második egység történeti anyagát hasonlóan a lírikusi hangoltság (Erato) formálja eposzszá. (*Aen.* VII, 37–44.) A költő itt a Múza segítségével a történeti-kronológiai tények sorrendjén túllépve lát nagyobb munkához, miáltal az események magasabb (költői) rendjén támasztja magának („maior rerum magis nascitur ordo, / maius opus moueo.” *Aen.* VII, 43–44), vagy meghaladva, vagy fölerősítve a *Bucolica* ugyanezen karakterét, de legalábbis a váteszi gesztusokat fokozva („magnus ab integro saeculorum nascitur ordo.” *Ecl.* IV, 5). Mindenesetre Agyichnak ezért is fontos a bukolikus színezet a *Carmen*-ben, mert főként ebből az aspektusból tágíthatja látnokivá a száműzöttséggel azonosuló álláspontját.

A tanulmány elején feltett két kérdésre válaszul tehát Agyich szövegátvételeinek *módja* a tévedés, ismétlés és emlékezet, illetőleg a szereplői narratív séma viszonyában; *kontextusa* a hontévesztésben és a honfoglalásban; *motivációja* pedig Budával mint „prima sedes” és „terra antiqua”-val szemben, a jogakadémia egyéves fennállása okán, az „ősibb” Pécs kulturális ereje kinyilvánításának szándékában, továbbá jezsuitaszimpátiájában ragadható meg. Azaz miként Vergiliusnál az új Trója nem Kréta, hanem Itália, úgy Agyichnál sem Buda, hanem Pécs, amennyiben az Agyich-szöveghely megfelelő komponensei azonosak a Vergiliuséival (tehát rendezett párok: (A;B) = (C;D) pontosan akkor, ha A = C és B = D). Ilyenformán a „Trója mint újjászületés” toposz képezi az imitáció egyértelmű kulturális háttérét.

Pécs kulturális erejének kinyilvánítása azért is Janus alakjában jut kifejezésre, mert Agyich püspökének, Klimó Györgynek kifejezett szándéka volt a neves püspök és költőelőd verseinek kiadása. Ezáltal Agyich szemtanúja volt a 18. század derekától meginduló Janus-kutatások eredményeinek: az akadémiai teológiai tanulmányai alatt megjelent Conradi-féle, iskolai használatra szánt kiadásnak (1754), a harminc évvel később Utrechtben megjelent Kovásznai–Teleki-féle kritikai kiadásnak (1784),⁷⁴ valamint a pécsi káptalan egykorú történétírója, nagymányai Koller József (1745–1832) Janus-kutatásainak, amivel Klimó kérésének tett eleget. Igaz, Koller mintegy hét évvel Agyich és majd húsz évvel Klimó halála után jelentette meg a pécsi egyházmegye történetével foglalkozó műve negyedik kötetét (1796).⁷⁵ Ez teljes egészében Janus Pannonius pécsi püspökségét, még inkább humanista költészetét feldolgozó monográfiaként fogható föl. A kortársak ráadásul ismerték egymás munkáját, s számos filológiai adatot vagy fellelt kéziratot levelezés útján is megosztottak egymással.⁷⁶ Ez arra is rámutat, mekko-

74 JANUS PANNONIUS, *Poëmata, quae uspiam...* (a második kötet címe: *Opusculorum pars altera*).

75 JOSEPHUS KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum tomus IV. Complectitur res gestas ab anno MCCCCLIX. ad MDV.* (Pozsony: Sumptibus Joannis Michaelis Landerer, 1796).

76 A korabeli Janus-filológia eredményeinek vonatkozásában lásd DÓBÉK ÁGNES, „Klimó György pécsi püspök és Koller József történész Janus Pannonius-kutatásai itáliai gyűjteményekben”, *Magyar Könyvszemle* 140 (2024): 479–492, doi: [10.17167/mksz.2024.4.479-492](https://doi.org/10.17167/mksz.2024.4.479-492); HENCZ ENIKŐ, szerk., *Dóbai Székely Sámuel és Koller József levelezése*, Pázmány irodalmi műhely: Források 9 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, 2016); SZELESTEI N. LÁSZLÓ, „Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez”, in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS LÁSZLÓ és KECSKEMÉTI GÁBOR, 51–60 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998).

ra fontossággal bír a 18. századi Magyarország neolatin költészetének vizsgálatához a korabeli Janus Pannonius-ismeret tüzetes feldolgozása.

Összegzés: Imitáció és eredetiség a 18. századi neolatin költészetben

Részleges tudással rendelkezünk arról, milyen módszerekkel sajátították el a diákok a latin (és a görög) nyelv tanulása során a *poiészisz*, vagyis a „költészetcsinálás” rendszerét a 18. században. Más dolog ugyanis megragadni a különböző felekezeti iskolák tanrendszereit az ott alkalmazott, többé-kevésbé egységesnek mondható nyelvoktatási elvek és gyakorlatok alapján, s megint más a poétikai osztály vagy esetleg az akadémiai, kollégiumi tagozaton jelentkező költészettani repetensképzés *kéziratos hagyatéka* mentén deskriptív módszerekkel feltárni az ezekben a dolgozatokban megnyilvánuló imitációs technikákat. A nyelvelsajátítás kérdése mennyiségi paraméterekre világít rá, arra, miképp lehetséges a lehető leggyorsabban elsajátítani a görög–római kultúrkör nyelveinek kifejezőkészségét és mondattani struktúráit szóban és írásban. A költészet művelése viszont minőségi ugrást *feltételez*, előírva, mely szerzők mely műveinek mely szöveghelyeit érdemes az utánzásra gyakorlásul elővenni, hogy valaki jó költő lehessen, ha *ingenium*ánál fogva nem éppen a legjobb. A lényegi szempont nem az eredetiségé, hanem inkább az ízlésé. Milyen ítélőképesség birtokába jutottak költészettani tanulmányaik során a diákok annak érdekében, hogy később eldönthessék, mi a jó költészet, és mi nem az? S hogy tehát miképp lehet e diszciplínát jól művelni? Csak a költészettani osztályok és a repetensképzők verskompozíciós dolgozatainak széles körű feltárása után lehet megítélni, milyen a viszony a költeményekben megnyilvánuló (jó)ízlés és a költészettan mint diszciplína iskolás ízlése között. Ezt követően alkothatunk pontosabb képet a teljes költői mezőnyről, értékelhetjük megalapozottan a költőkiválóságok teljesítményét, és így válik világossá, mely szerzők álltak közelebb a kor ízléséhez, s kik maradtak meg iskolás szinten. Ilyen általános érvényű, nagy forrásanyagon elvégzett feltárás hiányában korlátozottak a lehetőségek a költői nyelv vizsgálatára. Egy-egy szerző imitációs technikájának feltérképezéséhez célravezető módszer áttekinteni a költeményekben megjelenő toposzkincset és mitológiai rendszert, regisztrálva az eltéréseket attól, ami szokványos vagy közhelyes költői invenciónak tekinthető.

Mint láttuk, Agyich egy széltében elterjedt toposz 17. század végi továbbfejlődéséhez: Trójához mint a romjaiból újjászülető Magyarország képéhez kapcsolódott, melynek kétségtelenül alapszövege az *Aeneis*. Viszont Agyich ezt a hagyományosan a történetírás eszköztárába illő gondolatot *megeleveníti* a szereplői narráció epikus és a lírikusi hangoltság vergiliusi technikáival, mely utóbbival különösen a költő látnok mivoltára utal, aki képes az egyedi történeti eseményből (a jezsuita rend feloszlásából) univerzális igazságra következtetni (a tudós értelmiség sajátja a számkivetésre ítélt létállapot). A tétel kifejtéséhez Agyich előszeretettel alkalmazza a cselekményszerkezet (szüzsé) logikai vázának fölcserélését (*commutatio*), úgy, hogy valójában ezzel is az *Aeneis* óhazából újhazát, bevándorlókból őshonost generáló belső logikáját követi. Éppen ezért látványos megoldása például a Balassa Ferenc egészségügyi biztosi kinevezésére írott *Poema*

kapcsán az is, amit narratológiai helyett jobb híján retorikai fogalommal, az *immutatió*-val jelöltem. Agyich e kiseposzában – s ezzel a Haraghoz tartozó imitációs eljárásokat mintegy csak felvillantva, ámde nem részletezve – a vergiliusi eposz alapkönfliktusait kirajzoló mitikus sémához képest, tehát hogy Venusszal szemben Iuno hátráltatja Aeneast az új Trója megalapításában, a főszereplő istennők funkciói rendre fölcserélődnek. A tanulmányom elején említett *Saeculum*ban ezt Agyich ismét a visszájára fordítja: a *Poemá*ban a Hungarusok a Venusszal járó kifinomultság semmibevétele miatt kerülnek bajba, itt pedig a Marshoz tartozó harci erények elhanyagolása okán. Sőt, a *Saeculum*ban a dilemma feloldását annak a tudományokban és háborúban egyaránt kiművelt Pallasz Athénének az alakja jelenti, aki az *Aeneis*ben tendenciózusan a dardanidák ellen hangolva jelenik meg. (I, 479; II, 15, 163, 616; VII, 155; XI, 477.) Ebben is egy évszázados történeti toposz, a magyarokra hagyományosan rásütött sztereotípa mutatkozik meg, hogy harciasak, de műveletlenek. Agyich voltaképp ezt is a Szerdahelytől idézett tágaság (*amplitudo*) ábrázoláesztétikai módszerével, a tények hősiessébbé költésével oldja fel. Ennélfogva Agyichban a vergiliusi eposz elmélyült ismerőjét, azzal tudatos párbeszédet alakító eposzköltőt és kora neolatin költészeti ízlésideálját is képviselő szerzőt ismerhet fel irodalomtörténet-írásunk. Irena Galic Bešker frappáns, más irányú, de idevágó megállapításával élve, olyan arisztotelészi értelemben vett történetíróra is láthatunk példát benne,⁷⁷ aki a Szerémség és Pécs-Baranya iránti patriotizmusa vonatkozásában az egyházi és a közméltósági beiktatásokat a historia litteraria egyedi eseményeiként univerzális költői tartalmakkal átítatva beszéli el.

77 Irena GALIĆ BEŠKER, „Adžičeve latinske prigodnice”, in *Život i djelo Stjepana Adžića (1730. – 1789): Zbornik radova Znanstvenoga skupa*, szerk. Slavko MATIĆ és Anica BILIĆ, 25–44 (Zagreb–Vinkovci: HAZU, 2016), 28.

„Hazánk legnagyobb latin költője”

Janus Pannonius ismerete a 19. század első felében

LENGYEL Réka

ELTE Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

“The greatest Latin poet of our country”. How was JANUS PANNONIUS seen in the cultural history of the first half of the 19th century?

Abstract | JANUS PANNONIUS gained his worthy place on the Parnassus of Hungarian Latin literature almost during his lifetime, or at least from the 16th century onwards, and the cult of his poems in their original language reached its peak at the end of the 18th century. As a result of the in-depth philological research work of Transylvanian scholars, an exemplary compilation was completed, which published a much greater collection of poetic and prose works than previous editions. However, due to the rapid transformation of political and cultural circumstances that began at that time, these results were not utilized in Hungarian literary historiography for a long time: during the period of separation of national language literatures, they found their antecedents not in the Latin works of earlier periods, but in their own languages, and they hoped to strengthen their knowledge by taking stock of and critically evaluating the latter. The reception of JANUS PANNONIUS in the 19th century was characterized by duality: he was a marginal figure in the Hungarian literary canon, unknown to the majority, although there were those who saw him as an outstanding author of Hungarian literature in the Latin language. A review of the sources produced in the first half of the century clearly shows that in the summaries of literary and cultural history, his biography received greater emphasis, and no one undertook to present, analyze, or translate his works in more detail. Their main novelty was that they presented JANUS PANNONIUS to the interested party not in Latin, but in Hungarian – however, this was not enough to gain the poet admission into the national canon of Hungarian literature. In parallel, the discussion of JANUS’ oeuvre also began in Croatian, and it is worth looking into this for comparison.

Keywords | Hungarian literature, Humanism, Neo-Latin literature, 19th-century literary history, JANUS PANNONIUS’ reception

Janus Pannonius szinte már életében, de legalábbis a 16. századtól elnyerte méltó helyét a magyarországi latin nyelvű irodalom Parnasszusán. Tudós kiadói, értő olvasói kisebb-nagyobb számban minden korszakban akadtak, s verseinek kultusza eredeti nyelvükön a 18. század végén elérte csúcspontját.¹ Egészen addig a Janus életére és életművére vonatkozó adatok fő forrásai elsősorban versei, illetve a 15–16. századi történetírók (elsősorban Bonfini, Thuróczy, Tubero) voltak,² s ezen csak Teleki Sámuel és Kovásznai Sándor, valamint Koller József tudott túllépni, új történeti források feltárása, értelmezése révén.³ Az erdélyi tudósok elmélyült filológiai kutatómunkájának eredményeként elkészült az a példaértékű összeállítás, mely a korábbi kiadásoknál jóval nagyobb merítést tett közzé a verses és prózai művekből.⁴ A politika- és művelődéstörténeti körülményeknek éppen akkortájt induló, gyors tempójú átalakulása következtében azonban ezek az eredmények még jó ideig nem hasznosultak a hazai irodalomtörténet-írásban: a nemzeti nyelvű irodalmak egymástól való különválásuk idején nem a korábbi korszakok latin, hanem a saját nyelvű műveiben találták meg előzményeiket, és megerősödésüket ez utóbbiak számbavételétől és kritikai értékelésétől remélték. A 18. század irodalmi gondolkodásában még egyszerre volt jelen a latin nyelvű ékes-szólás nagyra értékelése, a buzdítás az abban való tökéletesedésre, valamint a túlzott latin nyelvhasználat ellensúlyozására, mérséklésre irányuló törekvések. E kettősséget igen jól szemlélteti Ribinyi János, a soproni líceum rektora 1751-es újévi beszéde, melyben a magyarországi latinitás csúcsteljesítményeként állította diákjai elé Janus Pannonius költészetét, s emellett nagy hangsúllyal mutatott rá a magyar nyelv irodal-

- 1 A Janus-recepció történetét a kezdetektől a 20. századig Jankovits László dolgozta fel részletesen. Lásd JANKOVITS László, „Utóélet”, in JANKOVITS László, *Nobilis ingenio: Janus Pannonius költészete*, Irodalmi Jelen könyvek, 143–175 (Arad: Magyar PEN Club–Condore Media Jelen, 2014). Online változata: *Magyar Irodalomtörténet*, szerk. HORVÁTH Iván és mások (Budapest: Gépekönyv, 2020–2022), <https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0111JANKUTOE>. Itt szeretnék köszönetet mondani Bene Sándornak, Szentmártoni Szabó Gézának, Szőrényi Lászlónak és Tüskés Gábornak a dolgozat elkészítésében nyújtott segítségükért.
- 2 Lásd például: David CZVITTINGER, *Specimen Hungariae Literatae* (Frankfurt–Leipzig: Kohles, 1711), 287–294. – A korai történeti források közül csak Bonfini munkájának Janus-életrajzát tárgyalta részletesen a kutatás, lásd: Dražen NEMET, „Prikaz Janusa Pannoniusa u djelu Antonija Bonfinija *Rerum Ungaricarum Decades* (Depiction of Janus Pannonius in Antonio Bonfini’s *Rerum Ungaricarum Decades*)”, *Podravina* 9 (2010): 18:45–58.
- 3 Josephus KOLLER, *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*, 4. köt. (Pozsony: Landerer, 1796). A 18. századi Janus-recepcióhoz és az életrajzra vonatkozó történeti forráskutatáshoz lásd: BÁN Imre, „Janus Pannonius és a magyar irodalmi hagyomány”, in *Janus Pannonius: Tanulmányok*, szerk. KARDOS Tibor, V. Kovács Sándor, 491–508, *Memoria saeculorum Hungariae* 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975); SZELESTEI N. László, „Adatok Janus Pannonius 18. századi ismeretéhez”, in *Janus Pannonius és a humanista irodalmi hagyomány*, szerk. JANKOVITS László és KECSKEMÉTI Gábor, 51–60 (Pécs: Janus Pannonius Tudományegyetem, 1998); DÓBÉK Ágnes, „Klimo György pécsi püspök és Koller József történész Janus Pannonius-kutatásai itáliai gyűjteményekben”, *Magyar Könyvszemle* 140 (2024): 479–492, doi: [10.17167/mksz.2024.4.479-492](https://doi.org/10.17167/mksz.2024.4.479-492).
- 4 JANUS PANNONIUS, *Poëmata*, szerk. KOVÁSZNAI Sándor és TELEKI Sámuel, 2 köt. (Utrecht: Wild, 1784). Elérhető hasonmás kiadásban is, Mayer Gyula tanulmányával (Budapest: Balassi Kiadó, 2002).

mi alkalmazásának létjogosultságára.⁵ Amikor a 19. század első felében végre célt ért a magyar nyelv ügye, „a XVI. században még publikum híján elakadt törekvés a magyar nyelv irodalmivá emelésére”,⁶ Janus műveit latin nyelven már egyre kevesebb olvasó fedezte fel magának, az iskolai tananyagba nem kerültek be, magyar fordításaik nem készültek. Ahogyan az alábbiakban bemutatom, azok az újabb adatközlések, értékelések, melyek még a 19. században sem irodalomtörténeti kézikönyvek vagy oktatási segédanyagok lapjain, hanem esetlegesen, elszórva, különféle folyóiratok hasábjain jelentek meg, igen kisszámúak, és szinte kizárólag a korábbi századok ismeretanyagát tálták különböző mélységben. Legfőbb újdonságukat az jelentette, hogy már nem latin, hanem magyar nyelven mutatták be az érdeklődőknek Janus Pannoniust – ez sem volt azonban elegendő ahhoz, hogy a költő bebocsátást nyerjen a magyar irodalom nemzeti kánonjába. Ezzel párhuzamosan kezdődött meg Janus életművének tárgyalása horvát nyelven is, összehasonlításlal érdemes lesz erre is kitékinteni. A válogatott Janus Pannonius-bibliográfia az itt bemutatott források több mint felét nem tartalmazza.⁷

1. Irodalomtörténeti összefoglalók, könyvészeti adatok

A vizsgált korszakba tartozó irodalomtörténeti összefoglalás Pápay Sámuelé (1808), aki állítólagos grammatikája kapcsán „Magyar Országi leghíresebb Poéta”-ként említi Janust (361. l.).⁸ Az időszaki kiadványokban megjelent közlemények közül kronológiai sorrendben a legkorábbi és egyben a legterjedelmesebb az *Erdélyi Múzeum* ötödik füzetében jelent meg 1816-ban.⁹ Szerzője, Kerekes Ábel (1790–1816), a szászvárosi iskola

5 „Újra idézzétek emlékezetetekbe ebből az alkalomból Ianus Pannoniust, az igen híres szónokot és költőt, kinek jeles görög és latin nyelvtudását mindenki, aki a dolgokat méltányosan ítéli meg, joggal csodálja. Nagyra értékelte Pannoniusunkat Iustus Lipsius, gyönyörködött olvasásában Rhenanus, irodalom- és erényszeretetét hirdette Paulus Iovius, Ianusunk ragyogó tehetségét dicsőítette Rotterdami Erasmus, kinek ítéletét szerintem már csak azért is el kell fogadni, mert egyedül ő volt képes mindenki tehetségét helyesen megítélni és pontosan megjelölni, mi szép a latin szónoklatban. [...] Földijeink legtöbbje annyira gyönyörködik a római beszédben, hogy a latin iránti túlzott szeretetből elhanyagolják a hazai nyelvet, és alkatát, mely valóban igen-igen szép, meggondolatlanul lenézik. Én bizony nem akarom és nem is tudom megróni, hogy igen sok földünk egészen egyedülálló szorgalommal a római nyelv megtanulásán fáradozik, minthogy a hazai törvényeket is ezen a nyelven bocsátották ki, és uralkodóink egészen ezidáig latin nyelven írták meg rendeleteiket a rendeknek; de hogy a magyar nyelvet, a hazai beszédet, mely a szív érzéseinek kifejezésére messze a legalkalmasabb, emiatt elhanyagoljuk, elviselhetetlennek tűnik számomra.” RIBINYI János, „Beszéd a magyar nyelvűművelésről”, ford. DÉRY T. Balázs, in *Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. TARNAI Andor és CSETRI Lajos, 232–238, A magyar kritika évszázadai 1 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 235–236.

6 TARNAI Andor, „Az egyházi értelmiség laicizálódása”, in TARNAI és CSETRI, *Rendszerek*, 188–195, 195.

7 BÉKÉS Enikő, szerk., *Janus Pannonius: Válogatott bibliográfia*, 2., jav., bőv. kiad. (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

8 A grammatika kérdéséhez lásd: BARTÓK István, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, *Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok* (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 55–85.

9 KERESKES Ábel, „Cesinge János vagy ismeretesebb névvel Janus Pannonius”, *Erdélyi Múzeum* 3 (1816): 100–113. Ezt megelőzően a *Magyar Könyvház* 6., 1794-es kötetében jelent meg magyar nyelvű ismertetés

segédtanítója diákeveitől kezdve történeti kutatásokat folytatott, s igen fiatalon, ezen írása megjelenése előtt hunyt el. Összeállításának fő forrása az 1784-es utrechti kiadás volt,¹⁰ de néhány adatot más történeti munkákból (például Budai Ferenc *Polgári Lexiconából*, Pray Györgytől, Horányi Elektől) vett át. Megvallja azt is, hogy nem fért hozzá mindenhez (például Kollernek a pécsi püspökség történetéről szóló munkájához). A „Cesinge János” néven¹¹ bemutatott költő születési helyeként Johann Christian von Engel *Monumenta Ungarica* (1809) című kiadványa alapján Pécs-et jelöli meg, s úgy véli, iskolai tanulmányait is ott, a Nagy Lajos által alapított „fő iskolában” kezdte meg.¹² A család nemzetiségéről azt írja: „tót, jó, de elszegényedett familia” volt,¹³ de „Cesinge szerette magát Magyarának is nevezni”.¹⁴ Az életrajz elbeszélésében Kerekes számos alkalommal hivatkozik Janus vonatkozó verseire, elmondja, hogy őt „főképen mint Poétát tiszteljük” (102. l.), és felhívja a figyelmet arra, hogy „a’ kik Nagyoknak születnek,

Janusról (30–34. l.). A *Némelly nevezetes emberekről* című összeállításban a Diodórosz-szócikknek csak az első néhány sora szól a szicíliai szerzőről, ezt követően Janus görögökből készült fordításainak felsorolása, élete néhány történésének elbeszélése és a III. elégia szöveggözlése olvasható.

- 10 Az utrechti kiadás második kötetében a Janus életére vonatkozó történeti forrásdokumentumok közlése után egy terjedelmes, a kötet szerkesztői, vagy egyedül Kovásznai által számos korábbi történeti munka alapján összeállított életrajz következik. KOVÁSZNAI Sándor és TELEKI Sámuel, „Narratio nostra et brevis expositio de vita Jani Pannonii”, in JANUS PANNONIUS, *Poëmata*, 2:161–242.
- 11 A téves „Cesinge” név II. Pius pápa 1460. február 16-án Sienában kelt oklevelének hajdani hibás másolatából ered. KAPRINAI István, *Hungaria diplomatica temporibus Mathiae de Hunyad regis Hungariae* (Wien, 1767), 177. A „Csezmicei” családnév helyes voltát bizonyítja RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „III. János pécsi püspök, azaz Janus Pannonius családjáról”, in *Tanulmányok Petrovich Ede tiszteletére: A Petrovich Ede emlékkonferencia (Pécs, 1988. szeptember 21.) tanulmányai*, szerk. FONT Márta és VARGHA Dezső, *Tanulmányok Pécs történetéből* 8, 101–105 (Pécs: Pécs Története Alapítvány, 2001).
- 12 Janus szülőhelyének pontos azonosítása a rendelkezésre álló adatok alapján nem végezhető el teljes bizonyossággal. Lásd erről: HORVÁTH Mária, „Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 82 (1978): 364–370, 365–366. Létezik olyan elképzelés is, mely szerint a keresett település Varasd lehetett. Lásd erről: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Janus Pannonius szülőhelyéről”, in SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Parthenope veszedelme: Újdonságok a Janus Pannonius-filológia köréből*, Értekezések – etűdök 2, 137–151 (Budapest: Cédrus Művészeti Alapítvány–Napkút Kiadó, 2010).
- 13 „Hogy melyik városban vagy faluban született, ma már hiába keressük, mivel sem mások, sem ő maga, sem bárki más nem említi sehol a falu nevét. De hogy egy falu volt a szülőhelye, abból világos, hogy ha valamelyik híres városban született volna, nem hiszem, hogy hallgatott volna róla. A nemeseknek sem volt szokásuk városokban lakni. De elég tudni, hogy azon a vidéken született, amelyet ma Szlavóniának hívnak, és valóban nagyon közel a Dráva folyó torkolatához; [...] Ami a hazáját illeti, azt nem a Dráva azon partján kell keresni, amelyen Baranya megye fekszik, hanem magában Szlavóniában, Verőce megyében Eszék felett és Valpon alatt vagy környékén; ez Tubero könyvének 3. 6. fejezetéből megerősítést nyer: Ez a Janus, egy szlavóniai, emlékezetes írású és szellemű férfi, nemesi családból született a mediterrán Dalmácia (azaz Szlavónia) azon régiójában, amely a Száva és a Dráva folyók között fekszik, a Dráva választja el Pannóniától (azaz Magyarországtól), és amelyet ma a szlavóniak, egy transzisztrániai nemzetség lakik. Innen láthatjuk, hogy Janus törzse és nemzete szlavóniai volt.” KOVÁSZNAI és TELEKI, „Narratio nostra...”, 2:171–172. (A latin és horvát nyelvű források fordításai itt és a továbbiakban tőlem, L. R.) Ezt követően Piccolomini, Ranzano és Thuróczi műveiből vett adatokkal járják körbe Janus származásának és vezetéknevének kérdését.
- 14 KEREKES, „Cesinge János...”, 101.

még kicsiny korokban is Nagyok”.¹⁵ Részletesen előadja Janus olaszországi éveinek és magyarországi egyházi-politikai pályafutásának eseményeit, az összeesküvés történéseit. Megnevezi műveinek első kiadását, közli az utrechti kiadás tartalomjegyzékét, majd felsorolja elveszett munkáit. Költői, tudósi életművét igen nagyra értékeli, kiteljesedésének elmaradását a korszak kedvezőtlen történeti adottságaival indokolja.

A’ Görög és deák tudományosságra (literatura) nézve Nemzetünkbe Cesinge előtt nem volt senki, a’ kit ő jó messze hátra ne hagyott; sem utána mindedig élé, a’ ki őtet béérhette volna. Hát ha a’ tudományok az ő idejében nálunk nagyobb divatban lettek, hát ha a’ betegségek és közönséges bajok azoktól el nem fogták ’s ide hátra legjobb korában el nem tették volna, mit nem lehetett volna tőle várni? El ne felejtjük, hogy Cesinge is azok közül való volt, kik Mátyást egy Univeritásnak felállítására rábeszéllették.¹⁶

A következő tudósítás néhány évvel később a *Tudományos Gyűjtemény* lapjain jelent meg. Berzeviczy Albert (1776–1859) 1818 nyaratól két éven át utazgatott Európában, s útja során számos könyvtári és levéltári gyűjteményt keresett fel magyar vonatkozású történeti dokumentumok felkutatása céljából Olaszországban, Svájcban, Franciaországban, Angliában Belgiumban, Hollandiában és Németországban. Kutatásai során talált felfedezéseiről részletes feljegyzésekben számolt be. Firenzében ellátogatott a Biblioteca Laurenzianába, ahol az egyik kódexben Janus-verseket is talált.

A’ Deák kéz iratok között Cod. 50. Plut. 54. bámulva szemléltém Ditső JANVS PANNONIVS-nak néhai tudós Pétsi Püspöknek fentartatott eredeti kéziratait, mellyek itt 19 eredeti írással tölt leveleket befoglalnak, és bizonynyára Tudós Gvarininak Tanítványa által küldettek, ennek holta után pedig a’ Tudományos kintseknek közönséges tárházába és menedék helyébe ide helyeztettek. Az írás olvasása, felette nehéz. Több helyett találtak itt lemásolt Versei Janusnak, úgy mint II. 166. III. és IV. 811. XXV. a’ lajstromoknak útmutatása szerint.¹⁷

A következő közlemény a *Közhasznú Esméreték Tára* „Cesinge János” szócikke, gróf Teleki József tollából.¹⁸ A rövid, egy lapnyi szöveg szoros rokonságot mutat Kerekes Ábel szövegével, feltehetően annak alapján készült. Janus születési helyeként „Tótországot”

15 Uo., 102, 103.

16 Uo., 111.

17 J***, „Berzeviczy Albert Úr Jegyzetei, Magyar Hazánkat illető, és a’ Külföldi Könyvtárakban található Jelességekről”, *Tudományos Gyűjtemény* 4 (1820): 37–69, 51–52. A kódex ma már online is tanulmányozható, lásd: <https://tecabml.contentdm.oclc.org/digital/collection/plutei/id/716760/rec/1832>. A kódexben közölt szövegváltozatot figyelembe vették a legutóbbi kritikai kiadás összeállításánál, lásd erről: IANUS PANNONIUS, *Opera quae manserunt omnia, Volumen II. Elegiae*, szerk. MAYER Gyula és TÖRÖK László (Budapest: Balassi Kiadó, 2014), 15.

18 TELEKI József, „Cesinge János”, *Közhasznú Esméreték Tára (A’ Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva)* 3 (1832): 94–95.

jelöli meg, mint írja, „szegény, de jó nemes házból vette eredetét”. A rövidre fogott életrajz után, részben szintén Kerekes nyomán irodalomtörténeti értékelést fogalmaz meg.

A' deák és görög literatúrában ritka jártasság, szép elme, világos, az akkori idő előítéletein túl emelkedett lélek, kellemetes, bájos költői szellem, akarhatja ellen is kitörő hiúsággal párosodva bélyegzik költeményeit, ki nem elégíthető nagyravágyás polgári életét. Ha bár őt az arany kor latán költőjével egy sorba tenni nem bátorkodunk is, a' maga korában még is, sőt az újabb időkben is az elsőséget senkinek sem engedi által és hazánknek dicsőségére lenni meg nem szünik. Hősi költeményei, – a' legnagyobbik, melly Magyarország történeteit foglalá magában, elveszett, – kisebb becsüek, elegiái azonban, főként pedig epigrammái, a' latán költésben gyönyörködők figyelmét megérdemlik; némelyek azonban ezek közül is, mint a' buja szerelem féketlen ömledézei, szabadabb és tisztátalan, néha alacsony és mocskos kifejezésekkel vannak fertéztetve. Kötetlen beszédben csak kevés és csekély becsú munkái szálottak[!] reánk, főként sajnáljak[!] magyar grammaticájának elvesztét.¹⁹

A 19. század első felében keletkezett források között valódi újdonságértéke van Horváth István *Pannóniai János, előbb Nagy Váradi Kanonok, utóbb Pétsi Püspök, Költeményeinek számos Kiadásaikról* című írásának.²⁰ Az ajánlás címzettje a nagyváradi kanonoki székben Janus utódként helyet foglaló Vass László, aki külföldi utazásai során járt Párizsban és Londonban, s mindkét helyen hungarológiai kutatásokat végzett. Az írás a magyar irodalomtörténetre vonatkozó közismeretek hiányosságainak emlegetésével kezdődik, a magyarországi könyvtárakat, könyvállományt az évszázadok során folytonosan sújtó pusztítással összefüggésben. Horváth nem osztja fel két részre a magyar irodalmat és annak történetét, a latin és a magyar nyelvű munkákat egyaránt a nemzeti kultúra körébe tartozónak, és akként vizsgálandónak ítéli, s buzdít a lehető legszélesebb körű történeti ismeretek összegyűjtésére. Véleménye szerint: „A' ki félig meddig járatos a' hazai előmenetel történeteiben, az nem méltó Magyar Névre; annak tudománya, ha különben a' fél világot öszsze járta is, ha minden külföldi tudós intézetekbe béköszöntött is, tsonka, 's épen nem lett nemzetivé.”²¹ Állítását Janus példájával kívánja igazolni,

kit az egész külföld igen híven esmér, mint a Magyar Nemzetnek igen díszes 's nagy érdemű Tudósát Hunyadi Mátyás Király fényes időszakából. Ő Latán Költő, 's a' régiség remek íróival vetekedő Költő volt, de a' kinek alig adtuk meg későbbben azon tiszteletet, mellyel a' Haza fénytsillagai eránt viseltetni tartozik. Ha Conrádi Ignátz Norbert Kegyes Oskolabéli Szerzetes, ha Koller Jósef Pétsi Nagy Prépost, ha Teleki Sámuel Gróf, a' tündöklő érdemű boldogult Erdélyi Cancellárius, nem fordították volna e' jeles Férfiura fi-

19 Uo., 95.

20 HORVÁTH István, „Pannóniai János, előbb nagyváradi kanonok, utóbb pétsi püspök költeményeinek számos kiadásaikról”, *Tudományos Gyűjtemény* 22 (1838): 102–120.

21 Uo., 103.

gyelmüket, el-lehetne róla is mondani, hogy eszméletlen maradt szülőföldén az újabb időkben.²²

Horváth életrajzot nem ad, Janus munkáinak kiadásait sorolja fel, összesen 28-at az 1498 és 1803 közötti időszakból, melyek közül 15-öt külföldi könyvtári katalógusokból ismer, s csupán a maradék 13 nyomtatványnak őrizi példányaikat a Széchényi Könyvtár akkori állománya. A nyomtatványok bibliográfiai leírásán túl közöl jellemző tartalmi adatokat is, és mindenütt pontosan hivatkozik forrásaira azzal a céllal, hogy „mások is kézzel tapogathassák, mint kellene kidolgozni a Magyar História Literátiát”.²³

A magyar(országi) irodalom magyar nyelven való tárgyalása Révai Miklósnak kiemelt célkitűzése volt. A Janus-életmű iránti fokozott figyelem Horváth István részéről jelentős elmozdulás mestere történeti irodalomszemléletéhez képest, hiszen korábban, az éppen Horváth által, posztumusz kiadott, *Magyar Literatura, vagy is: A Magyar Deáki Történet* című összefoglalásban Révai egyáltalán nem tárgyalta a humanista költőt.²⁴ Horváth álláspontja nem vált mérvadóvá; később, az első nagyszabású irodalomtörténet szerzője, Toldy Ferenc is csupán futólag említette Janus Pannoniust mint újlatin költőt, s leginkább állítólagos magyar nyelvtanának eltűnését fájlalta.²⁵

22 Uo., 103–104.

23 Uo., 104.

24 Horváth a fent idézett közleményében foglaltakkal összecsengő gondolatokkal kísérvé adta közre mestere egyetemi tankönyvét: „Már negyven évnél több idő folyt-le, mióta a Magyar Nyelv különös Tanítóktól a Pesti Fő Oskolában, és a Magyar Haza Akadémiáiban tanittatik, és illy hosszú időszakoz lefolyása után sinsen Kézi Könyvünk, ha Pápai Sámuelét kivesszük, a Magyar Literaturáról. Sokan azt sem tudják helyesen, mit kellene tanítani ime nevezet alatt. Hogy így állunk, épen nem tsudálhatjuk. A szük fizetés, mellyet a névre rendes, fizetésre nézve pedig rendkívül való Magyar Nyelv Tanítók huznak, olly tsekély, hogy a mellett a Magyar Literaturáról maguknak igen kevés, vagy épen semmi segédeszközöket sem szerezhetnek. Másfelől a helybéli Könyvtárok is, még a Pesti Fő Oskoláét sem vevén-ki, fölötte nyomorék állapotban vagynak.” HORVÁTH István, „Magyar Literatura, vagy is: A Magyar Deáki Történet”, *Tudományos Gyűjtemény* 20 (1833): 49–91, 49.

25 TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 3. kiad. (Pest: Athaeneum, 1872), 35, 36, 59. Jelen adataink szerint az ekkor készülő új irodalomtörténeti kézikönyvek, oktatási segédanyagok nem tartalmazták Janus Pannonius életművét. (Ezt a témát érdemes lehet tovább kutatni, lebontva a vizsgálódást egyes tanárok, például Budai Ézsaiás, Grigely József, Greguss Ágost tankönyveire.) Mint tudjuk, Janus munkáiból a 18. században két válogatáskötet is megjelent (Dobner Sebestyén, 1727; Conradi Nobert, 1754), legteljesebb, kritikai igényű kiadásuk pedig 1784-ben vált elérhetővé. Megválaszolásra vár a kérdés: vajon használták-e ezeket a kiadásokat a 19. századi iskolai oktatásban? Én magam egyelőre nem indultam el ebbe a kutatási irányba, mindössze a Mokka adatbázis alapján gyűjtöttem össze a három 18. századi kiadás példányaira vonatkozó adatokat. Ez alapján az 1727-es *Delitiae poetarum Hungaricorum* kötetből csak az Akadémiai Könyvtár és az ELTE Egyetemi Könyvtára őriz 1-1 példányt, az 1754-es *Jani Pannonii [...] libri III.* megtalálható Szegeden, Miskolcon, Pécsen és az OSZK-ban 2 példányban, míg az utrechti kiadásnak az OSZK, az Akadémiai Könyvtár és a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár gyűjteményében 4, 2, illetve 3 példányra érhető el. Elvégezendő feladat a példányok egyenkénti vizsgálata, valamint a kutatás kiterjesztése más könyvtári gyűjteményekre, 19. századi könyvtári, iskolai könyvtári katalógusokra.

2. Janus említései filozófiatörténeti, helytörténeti forrásokban

A Janus-recepciónak az irodalomtörténet szűkebb körén kívüli jelenségei vizsgálatához érdemes megemlíteni egy közelebbi és egy távolabbi tudományterülethez kapcsolódó példát. A *Philosophiai pályamunkák*ban jelent meg Almási Balogh Pál magyar filozófiatörténeti áttekintése.²⁶ Mátyás uralkodását és kultúrapártolását igen egyoldalúnak és konzervatívnak látja, amennyiben a király nem törekedett rá, hogy „nemzeti nagyságot teremtsen, hogy a tudományok magyar hangon szóljanak körülte, hogy az esmeretek a nemzet köz java, de nem egynehány kiválasztottaké legyen, hogy a felvilágosodás sugárai egész népén előmöljenek [...] innen [...] nem volt [...] nagy befolyása a nemzet kultúrájára”. Balogh Pál Wallaszky alapján említi a korszak híres tudósai között Janust, akit Vitéz Jánosként nevez meg, mint az akkori „legnevezetesebb deák költők egyikét”, a filozófiában Marsilio Ficino tanítványát.²⁷

Figyelemre érdemes továbbá *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai* című kiadvány (Pécs, 1846). A kötetben kétszer találkozunk Janus Pannonius nevével. Először a regnáló pécsi püspök, nagykeri Scitovszky János beszédében, mellyel a hatodik nagygyűlést megnyitotta. „Itt [élt] Janus Pannonius, hazánk első ismert költésze, »quem posita moestus flevit Apollo lyra« foglalkodott az égi testek vizsgálásával, itt írta ő, fájdalom! az elvesztett alighanem első magyar nyelvész-tanítvány.”²⁸ Ennél fontosabb a másik említés Haas Mihály pécsi főiskolai professzor *Baranyának római, magyar és török régiségeiről* című közleményében:

Különös érdeklődéssel bír nemcsak a pécsiek, hanem minden magyar előtt Janus Pannonius ezüst arcképe, melly csak néhány év előtt találtatott kuttisztítás alkalmával. A kép igen finom ezüst táblán domboru munkával készült és e körülírással van ellátva. „JOH. CESINGE EPS V. BASILIC.” Mellette a pécsi székesegyház ábrája látható. Többek közt kétségbevonhatatlanul bebizonyul általa Janusnak ponori Thewrewk ur által kétségbe vont vezetékneve. (Nézd az egésznek hiv rajzát e Munkálatok végén.)²⁹

26 ALMÁSI BALOGH Pál, „Felelete ezen kérdésre: Minthogy a 'philosophia' minden ágának kifejtése 's hazánkban terjesztése leginkább az által eszközölhető [...] miben 's mi okra nézve vagyunk hátrább némely nemzeteknél?“, in *Philosophiai pályamunkák*, 1. köt. (Buda: Magyar Tudós Társaság, 1835).

27 Uo., 24–25.

28 SCITOVSKY János, „Beszéd, mellyel a hatodik nagygyűlést megnyitotta“, in *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Pécsen tartott hatodik Nagygyűlésének történeti vázlatja és munkálatai*, szerk. HÖBLING Miksa, 29–32 (Pécs: Püspöki Lyceum, 1846), 31.

29 HAAS Mihály, „Baranyának római, magyar és török régiségeiről“, in HÖBLING, *A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók...*, 216–233, 221. Az ezüstérme a 20. század első felében eltűnt. Történetéről, hitelességéről lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „Janus Pannonius vélt ábrázolásai“, in *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 50–52 (2005–2007): 2:156–170.

3. Az első horvát ismertetés

A magyarországi nemzetiségek önállósodási törekvései, a közös latin nyelvű irodalomtörténet nyelvek szerinti szétdarabolása természetsszerűleg magával hozta, hogy Janus Pannonius iránt a horvátok is érdeklődni kezdtek. A kor nyelvi-irodalmi gondolkodásának megújítója, meghatározó gondolkodója, Ljudevit Gaj (1809–1872) több periodika szerkesztője volt, melyek közül a *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* című hetilap 1843 és 1848 között jelent meg Zágrábban. Gaj 1844. szeptember 21-e és október 5-e között három részletben hosszú életrajzi ismertetést közölt Janus Pannoniusról.³⁰ Adatainak többségét az utrechti kiadás életrajzi összegzéséből merítette, de a jegyzetekben hivatkozik Koller pécsi egyháztörténeti munkájára és Pray György *Annales*ére is. Az életrajzot a következő átfogó értékeléssel vezeti be:

Janus Pannonius kétségtelenül korának nevezetes tudósai és költői közé tartozik. A műszak kedvence és a kortárs, valamint a későbbi írók dicséretének tárgya volt. Királya tisztelte, ellenségei irigyelték, barátai és alárendeltjei pedig őszintén szerették. A szerencse nagyon kegyes volt hozzá, de sajnos túl hamar ismét cserbenhagyta. Hazája joggal lehet büszke rá, mert mindenkor tiszteletet, megbocsátást és szeretetet érdemelt, ezért nem haszontalan közreadni dicsőséges életének rövid leírását.³¹

Ahogy látjuk, Gaj – a fentebb idézett életrajzok szerzőitől eltérően, akik szláv származását, de egyértelműen *magyar* költőnek tekintették – nem sorolja Janust egyik országhoz sem, annyit jegyez meg, hogy „hazája büszke lehet rá”.³² Származása kapcsán sem nevezi meg egyértelműen a nemzetiségét, csupán annyit jegyez meg, hogy Janus a volt Pannónia azon részén született, amelyet a 19. században már Szlavóniaként ismertek.

30 [Ljudevit Gaj], „Janus Pannonius”, *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* 10 (1844): 149–151, 154–156, 158–159. Az írás a következő évben változatlan formában egy másik lapban is megjelent: *Zora dalmatinska* (1845): 162–165, 178–181, 186–187. Gaj folyóiratához lásd István Lőkös, *Nationalbewußtsein: Ungarnbild und Roman: Kapitel aus der Geschichte der kroatischen Kunstprosa des 19. Jahrhunderts*, Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik 48 (München: Otto Sagner, 2008), 17.

31 „Medju znatne učene ljude i pėsnike svoga vrēmena spada nedvojbeno Janus Pannonius. On je bio ljubimac muzah i predmet hvale suvrēmernih i kasniih pisaocah. Njegov kralj ga je cēnio, nepritelji nenavidili su mu, a priatelji i podanici iskreno su ga ljubili. Srēča mu je bila veoma priazna, ali žalibože prerano iznevēri ga opet. Njegova domovina može se svim pravom ponostiti njime, jer je zaslužio poštovanje, pomilovanje i ljubav svih vrēmernih i zato neće ona nepriazno primiti kratki opis njegovoga slavnoga življenja.” Uo., 149.

32 Hasonlóan fogalmaz a Mátyás által alapított egyetem és könyvtár pusztulása kapcsán: „Mindebből nem maradt más, mint hazánk virágzásának örömteli emléke, hálás emlék teremtőjéről és azokról az értékes emberekről, akik hozzájárultak hozzá, akik között Janus is méltó a dicsőségre.” („Od svega toga neosta nam ništa nego vesela uspomena na cvētanje naše domovine, zahvalna uspomena na njegovoga tvorca i na one vrēdne mu ževe, koji su k tomu gorljivo sudēlovali, medju koje zaslužuje i Janus, da ga slavom imenujemo.” Uo., 155.)

Amint verseiből kiderül, 1434. augusztus 29-én született egy látszólag ismeretlen faluban, a Dráva és a Száva találkozásánál, a mai Szlavóniában.

[...] egyes írók [...] a mi Ivánunknak a Vitéz nevet adták, bár kétségtelen, hogy a fent említett püspök [azaz Vitéz János] unokaöccse volt, következésképpen nem viselhette nagybátyja nevét, és hogy a II. Pius pápa bíboros legátusának, a Magyarországon élő Ivan a Santo Angelónak címzett brevében Ivan Česingének nevezik. Azért nevezte magát Janus Pannoniusnak, hogy neve – ahogy az a tudós emberek között szokás volt – latin hangzást kapjon, és hogy hazája, az igazi régi Pannonia, azaz a Dráva és a Száva közötti vidék, amelyet a rómaiak *Pannonia interamnensis*nek neveztek, a nevében is szerepeljen.³³

Ljudevit Gaj ezt a részletet szinte szó szerinti fordításban emelte át a Teleki–Kovácsnai-féle kiadásból,³⁴ és az életrajz további ismertetésében is szorosán követte az ott közölteket. Néhány évtizeddel később, az 1880-as években Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1819), aki Gaj harcostársa volt az illír mozgalomban, s számos írását annak lapjaiban publikálta, már egyértelműen a horvát nemzeti kánon részeként tárgyalta Janus életművét, a politikai identitás helyett a származást tartva meghatározó tényezőnek.³⁵

4. Janus, a költőelőd

A Janus-életműhöz való viszonyulás egy másik válfaja, költőelődként való számontartása, verseinek imitációja igen elenyésző mértékben van jelen a korszakban. Arra, hogy példaadó modellként szerepel egy költői alkotásban, egyetlen példát találtam: Szerdahely György Alajos *Silva Parnassi Pannonii* című kötetének VI. könyve XIX., *De lauro quam olim Ianus Pannonius plantavit* című darabjában Janust nevezi meg elsőként, aki a hazai éghajlaton babért ültetett.

33 „[...] ali neki spisateljji [...] da su i našemu Ivanu dali ime Vitez, premda neima sumnje, da je bio netjak napomenutoga biskupa, sledovno nije mogo nositi ime svojega ujaka i da se u Breve-u pape Piusa II. na kardinalapostlanika u Ugarskoj Ivana a Santo Angelo, naročito naziva Ivan Cesinge.

Janus Pannonius nazvao se je sam, da mu ime po navadi već onda medju učenimi ljudi u običaju bivšoj, latinski zvuk zadobije i da mu zajedno već u imenu naznačena bude domovina, prava stara Pannonia, to jest ona pokrajina, koja se nalazi medju Dravom i Savom i koja se je pod Rimljani zvala Pannonia interamnensis.” Uo., 150.

34 „Quare illud potius observandum, *Pannonium* se ob eandem causam nominavisse, ut vocabulo utroque Latine se scribere posset. Est autem diligenter animadvertendum, *Pannonium* hic sensu strictiore sumi. Nempe respexit ad vim hujus nominis propriam, veteremque Pannoniam Interamnensem, priscis Romanis ita nuncupatam regionem. Vero autem nomine Sclavenico et barbaro dictus fuisset *Ioannes Cesinge*, quomodo vocatur in Diplomate Pii II. apud Kaprinaium Tom. 2. Hung. Diplomaticae.” KOVÁCSNAI ÉS TELEKI, „Narratio nostra...”, 2:168–169.

35 Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, „Ivan Česmički”, in Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Glasoviti Hrvati prošlih vjekova*, 1–19 (Zagreb: Matica hrvatska, 1886).

Parnassi in Silva, quam Mercurianus honori
 Pannoniae cuperet perpetuare, viret
 Laurus opaca, manu quondam plantata Poetae
 Pannonii, et Clario sacrificata Deo.
 Hanc tibi, dicebat, patrio sub sidere Laurum
 Ianus Pannonius ponit Apollo! fave.
 Parva licet sint dona, placent; quis dona Poeta
 Quae facit, illa suo Carmine grata facit.
 Laurus Apollineo sub Numine tuta nec ignes
 Ardentis Sirii, nec Boreale Gelu
 Aut timet, aut sentit; sed ramos spargit, et auget,
 Conservatque suas intemerata comas.
 Iam tria victrici superavit Secula fronde,
 Avertitque suis fulmina multa minis.
 Saepe triumphales, qui promeruere, Coronas
 Vatibus haec Laurus, Militibusque dedit.
 Nomina non dicam; satis est memorasse: Poetas
 Inde sibi aeternum participasse decus.
 Phoebe! licetne mihi similem sperare Coronam?
 Vel scelus est animo spem potuisse meo?
 Nolo ego Phoebe tuam temere contingere Daphnem;
 Quodve tibi sacrum est, carpere nolo decus.
 Si merui, parvam resecabis ab arbore frondem,
 Ornabitque meum Laurea parva caput.
 Tunc ego fatidico Vates praenuncius ore
 Carmina Parnassi vertice digna canam.³⁶

Szerdahely a vershez hosszabb jegyzetet írt, melyben közli Janus legfontosabb életrajzi adatait, kitérve eredeti és felvett nevének kérdésére.

Arra a *Ianus Pannonius*ra gondolok, aki a 15. században pécsi püspök és jeles költő volt; Szlavónia partján született, ott, ahol a Dráva a Dunába torkollik, Barbarától, Vitézi János, először Várad püspöke, majd esztergomi érsek nővérétől; hosszú ideig tanult a latin és görög irodalomról Itáliában, és igen nagy tudásra tett szert, nagyon kedves volt Mátyás királynak, de később, mivel Kázmér lengyel fejedelem pártját fogta, aki a magyar koronára vágyott, kegyvesztett lett, és lelki bánatban halt meg 1472-ben, 38 éves korában. Vezetéknevét, amelyet mások *Cesingének* írnak a mai, Verőce megyei *Csacsincze* falu miatt, nem tudhatjuk elég biztosan; a legjelesebb költőket követve *János* nevét *Ianus*-ra változtatta, ahogy ő maga mondja. Írásművei, melyeket meg lehetett találni, gyakran

36 SZERDAHELY György Alajos, *Silva Parnassi Pannonii* (Buda: Regia Universitatis Pestana, 1803), 211–213. Lásd erről: TÓTH Sándor Attila, „A janusi költői hagyomány a 18. századi magyarországi neolatin költészet egy darabjában”, *Kalligram* 14 (2005): 120–128.

megjelentek, és a legműveltebb emberek nagy dicsérrel méltatták őket; némelyikről azt mondják, hogy elveszett, mások pedig megsemmisültek.³⁷

További kutatást igényel annak tisztázása, akadt-e olyan költészettanár a 19. században, aki Janus Pannonius verseinek példájával tanította volna a poézist, vagy olyan magyar diák, aki – akár az iskolán kívül – felfedezte volna a nagy elődöt a maga számára. (Ez a kérdés természetesen más neolatin költők esetében is felmerül, és mindenképpen vizsgálatra érdemes.) Bizonyos adatok alapján feltételezhető, hogy Petőfi ismer- te Janus költészetét, s 1840-es *Bucsú* című versének ihletői között a különféle nyelvű diák búcsúdalok mellett az *Abiens valere iubet*et is ott sejthetjük.³⁸

Összegzés, kitekintés

Janus Pannonius 19. századi ismeretének alakulását kettősség jellemezte: a magyar irodalmi kánon marginális, a többség számára ismeretlen alakja volt, noha akadtak, akik – elsősorban nem saját verselményeik, értékítéletük alapján, hanem a korábbi évszázadokban megfogalmazott véleményeket visszhangozva – a latin nyelvű magyar irodalom kiemelkedő szerzőjének látták. A század első felében keletkezett források áttekintése jól mutatja, hogy az irodalom- és művelődéstörténeti összefoglalásokban az 1784-es kritikai kiadásból megismerhető életrajza kapott nagyobb hangsúlyt, műveinek részletesebb bemutatására, elemzésére, fordítására senki sem vállalkozott. Egy-egy példától eltekintve a Janus-filológiában sem történt előrelépés, a kézirat hagyomány és a kiadástörténet feltárása terén csupán kezdetleges adatgyűjtést regisztrálhatunk. Újdonságot jelent, hogy megkezdődött nemzetiségének firtatása, és a magyar irodalom részére történő kisajátítása.³⁹

37 „Illum dico *Ianum Pannonium*, qui Seculo quinto decimo fuit Episcopus Quinque-Ecclesiarum, et Poeta insignis; natus in ea Sclavoniae Ora, qua Dravus miscetur Danubio, ex *Barbara* Ioannis *Vitézii* primum Varadinensis Episcopi, deinde Strigoniensis Archiepiscopi Sorore; Latinis, et Graecis Literis in Italia diu, multumque eruditus, Matthiae Corvino Regi valde carus, sed postea, quod partes Casimiri Poloniae Principis Coronam Hungariae adfectantis sequutus fuerit, invisus, ac in animi moerore anno 1472, aetatis 38 mortuus. De cognomine, quod alii *Cesinge* scribunt a vico nunc *Csacsincze* Comitatus Veröczensis, non satis constat; (ezt Kollertől veszi!) nomen *Ioannis* imitatione Clarissimorum Poetarum mutavit in *Ianum*; ut ipse ait. Scripta eius opera, quae haberi poterant, saepius sunt edita, et magnis laudibus a Viris doctissimis commendata; alia praeterea dicuntur latere, alia periisse.” SZERDAHELY, *Silva Parnassi Pannonii*, 211–212.

38 Csörsz Rumen István, „Petőfi név alatt valami régibb író”, in *Kétféle én(ek): Petőfi Sándor életei*, szerk. MERCS István, *Modus hodiernus* 14, 12–40 (Nyíregyháza: Móricz Zsigmond Kulturális Egyesület, 2024).

39 Bene Sándor érvelése szerint a romantika irodalmi nehezen tudták beilleszteni nemzeti hagyományaikba a transznacionalista 15. századi humanizmus alkotóit. Janus esetében külön érdekesség, hogy egyrészt önmagát több, a hun, a pannon és az illír nemzetiség tagjaként, örököséként határozta meg, másrészt reflektált a latin nyelvű európai kultúra regionális eltéréseire is, nem fogadva el egyértelműen Itália mint az antik örökség letéteményese dominanciáját. Sándor BENE, „Jan Panonije i kulturno prevođenje”, in *Glazba Cvrčaka, Zbornik radova o mađarskoj kulturni i jeziku u čast Franciski Čurković-Major*, szerk. Kristina KATALINIĆ és Orsolya ŽAGAR SZENTESI, 103–111 (Zagreb: FF Press, 2023).

A 19. századi recepciótörténet további alakulására kitekintve érdemes rámutatni, hogy Janus költői teljesítményének, személyiségének értékelése még a század végén sem volt mentes a negatív felhangoktól, sőt az elmarasztalástól. Szinnyei József lexikonában a „Cesinge (Csezmiczei) János” címszónál találjuk a költő rövid életrajzát, melyben születési éveként tévesen 1432 szerepel, születési helyeként pedig a „Verőcze megyei” „Csacsinczi”. Szinnyei közli továbbá a következő összefoglaló véleményt:

A latin és görög irodalomban ritka jártasággal birt, hazánk legnagyobb latin költője s a maga korában európai hírnévű költő volt. Hőskölteményei kisebb becsüek, elegiái azonban, főként pedig epigrammái maradandó becsüek, jóllehet némelyek a buja szerelem féktelen ömledései, mások szabadabb és néha mocskos kifejezésekkel vannak felfűzve; kötetlen beszédben csak kevés munkája maradt reánk.⁴⁰

Szinnyei az 1498 és 1803 közötti időszakból összesen 21, Janus munkáit tartalmazó nyomtatványt sorol fel, s közli, hogy „[t]öbb prózai munkáján kívül, legnagyobb hőskölteménye, mely Magyarország történetét foglalta magában, és magyar grammatikája, elvesztek”. Feltűnő, hogy kikerüli Janus nemzetiségének kérdését, származására nézve csak annyit ír, hogy „szegény nemesi család” sarja volt. Az idézett részlet szó szerinti egyezéseket mutat Teleki Józsefnek a *Közhasznú Esméretek Tárában* megjelent közleményével, annak helyesírásában, szóhasználatában modernizált, rövidített átvétele.

A másik értékelés Domanovszki Endre *A renaissancekori bölcsészet története* című kézikönyvében olvasható. Domanovszki (Zrednai) Vitéz János tevékenységének bemutatását Janus életének és irodalmi működésének rövid összegzésével folytatja, akit a Wallaszkyra támaszkodó Almási Balogh Pálhoz hasonlóan ifjabb Vitéz Jánosnak nevez. Eredeti nevének, származásának problémáját kihagyja, csak olaszországi iskolázatásával kapcsolatosan közöl néhány adatot. Elmarasztaló véleményének ad hangot, amiért a költő nem írt eposzt Hunyadi Jánosról. Mint írja:

erejét kisebb dolgokban és számos epigrammokban elforgácsolta. Ezek élesek ugyan és elmések, de itt-ott a mocskosnak határába is átcsapnak. Ezt bizonyosan Beccadellitől tanulta el, kit kora legnagyobb költőjének tartott. Hazájába visszatérvén [...] magával hozta mindazon könnyelműséget és hiúságot, mely az akkori itáliai műveltséggel egy nyomon járt. Janus Pannoniusra a humanismus egyoldalúlag hatott, elidegenítette őt mind a vallástól, mind hazájától.⁴¹

40 SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 2. köt. (Budapest: Hornyánszky, 1894).

41 DOMANOVSZKI Endre, *A renaissancekori bölcsészet története* (Budapest: Franklin-Társulat, 1890), 63. Az idézett részlethez kapcsolódó jegyzet: „Egy epigrammjában ezt mondja: »Nemo religiosus et poeta est.« Samuel Teleky. Jani Pannonii Poemata 1784. P. I. 22. Mily könnyen hajolt a kétely felé, mutatja a 134. epigramm: »Secula tot corvus, tot vivit secula cornix, Valla obit ante diem; quis putet esse Deos?« U. o. 518. I. Hiúsága kitetszik a 61-ik epigrammból: »Quod legerent omnes, quondam dabat Itala tellus, Nunc e Pannonia carmina missa legit. Magna quidem nobis hæc gloria; sed tibi maior, Nobilis ingenio, patria facta, meo.« U. o. 487. I.”

Két, szinte minden ponton ellentétes vélemény: hazánk legnagyobb költője, maradandóan értékes művek alkotója az egyik szerint a hazától elidegenedett, valódi nagy művek létrehozására képtelen, csak alacsonyabb rendű költészetet művelő szerző a másik szerint. Ez alapján nehezen tudnánk megítélni (ha nem a 21. századból tekintenénk vissza), vajon merre indul el Janus Pannonius életművének sorsa, befogadja vagy kitesztja a kánon? Szinnyi és Domanovszki értékelései jól mutatják, hogy a kanonizáció ekkor még nem ért nyugvóponttra, s mint tudjuk, az írói lexikonban szereplő értékítélet csak később, a 20. században vált normatívvá. De még ekkor is csak azt követően, amikor remekműveinek egyes darabjai, majd később összességük magyarul is elérhető lett. Nem véletlen, hogy az első nagyobb terjedelmű, Főgel József által szerkesztett műfordításkötet, Berczeli Anzelm Károly munkája címéül éppen ezt választották: *Magyar költő magyarul* (Szeged, 1934). Ezt követően Csorba Győző, Jankovits László és mások fordításai, elemzései is fontos mérföldkövei voltak az utóbbi száz év recepciótörténetének. Úgy vélem, a magyarországi neolatin költészet magyar irodalomtörténeti kanonizálásának ez szinte elengedhetetlen eleme; talán csak akkor tud majd valóban beépülni e korpusz közös ismeretanyagunkba, ha olyan műfordításokban válik elérhetővé, amelyeket Szelestei Nagy László készít Gyalogi János verseiből.⁴²

42 SZELESTEI N. László, „Neolatin líra 18. századi magyarországi jezsuitáknál (Gyalogi János)”, in SZELESTEI N. László, *Költészet, prédikációk, hitélet a 18. századi Magyarországon: Tanulmányok*, 11–34, Pázmány irodalmi műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 34 (Budapest: HUN-REN-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2024).

Bessenyei György, a kétnyelvű író

SZILÁGYI Márton

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi tanár

ORCID: 0000-0002-3042-3800

BESSENYEI György, the bilingual writer

Abstract | This study re-examines BESSENYEI György's oeuvre through the lens of bilingualism, challenging the long-standing national paradigm of Hungarian literary historiography, which – since TOLDY Ferenc and BEÖTHY Zsolt – has taken BESSENYEI as the founder of a purely Hungarian-language national literature. Drawing on the rediscovered corpus of BESSENYEI's German writings, the essay argues for viewing him as a consciously bilingual author whose intellectual and literary identity was shaped within the multilingual and cosmopolitan milieu of Maria Theresa's and Joseph II's Vienna. By analysing the context, content, and political orientation of *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung*, the author reconstructs BESSENYEI's engagement with Josephinism, Enlightenment discourse, and contemporary Austrian journalism. The article thus redefines BESSENYEI's place within both Hungarian and Central European intellectual history, urging a renewed comparative approach to his Hungarian and German works.

Keywords | bilingualism, Josephinism, Enlightenment press, Hungarian literary historiography

A magyar irodalomtörténet-írás nemzeti paradigmájának, amely Toldy Ferentől eredeztethető, s aztán az ezt átértelmező és leszűkítő Beöthy Zsolt munkássága nyomán szilárdult meg, van egy központi tétele, amely szerint a 18. század végi nemzeti irodalom Bessenyei György életművével vette a kezdetét.¹ S ez a vélekedés annyira axiómaszerűen rögzült, hogy az író német nyelvű szövegeinek az előkerülése s a kritikai kiadás sorozatába történő beiktatása sem tudta érdemben megváltoztatni.² Pedig a német nyelvű szövegek filológiai feldolgozása, amely már idestova negyedszázada a kutatás rendelkezésére áll, felkínálja a lehetőséget, hogy másként tegyük föl a kérdést: mi történnék akkor, ha Bessenyeiben inkább a kétnyelvű író mintapéldáját látnánk? Mi lenne, ha megpróbálnánk komolyan venni (s nem mellékesnek tekinteni) írói munkásságának német nyelvű részét? Mennyire alapozna ez meg egy másféle Bessenyei-képet? Mindez azért is igen időszerű lenne, mert az utóbbi évtizedek (a kritikai kiadása lezárulása után) nem bővelkedtek a Bessenyei-újraértelmezésekben, s talán éppen itt lehetne újra fölvenni a kutatás megszakadni látszó fonalát.³

Bessenyei azon nagyon kevés magyar író közé tartozik, akinek köztéri szobra van Bécsben. Emlékműve nem messze található a Trautsohn-palotától, a magyar testország egykori székhelyétől, ahol az író hosszú s számára igen fontos éveket töltött. Az épületben ma az osztrák Igazságügyi Minisztérium székel, miután a magyar állam az ötvenes években eladta az épületet Ausztriának.⁴ Mindazonáltal ez az emlékezetpolitikai gesztus (a szoborállítás) szervesen következik abból a hagyományból, amelyet a magyar irodalomtörténet-írás 19. századi szakasza alapozott meg. A kezdeményezés szempontjából Toldy Ferenc a főszereplő, aki nagy összefoglalásaival megalapozta a magyar irodalomtörténet-írás romantikus paradigmáját.⁵ Toldy nem előzmények nélkül jelölte ki a fordulópontot a 18. századi irodalom számára: a korszakhatár kijelölésében számára természetesen mind Pápay Sámuel, mind Paulus Wallaszky munkája, valamint Batsányi János cikke ismert előzményt jelentett.⁶ Wallaszky művének a jelentősége a magyarországi historia litteraria szempontjából is lényeges, hiszen 1808-as, második kiadása mintegy le is zárja ennek a műfajnak a korszakát, miközben új távlatot is nyit; ahogyan Dávidházi Péter megfogalmazza a következmények felől, tehát a magyar irodalomtörténet-írás felől nézve:

1 Ennek a történetét – részletesebb kifejtéssel – lásd SZILÁGYI Márton, „Az eredet dilemmái: Az 1772-es korszakhatár kérdéséhez”, in SZILÁGYI Márton, *A második Prométheusz: Tanulmányok a 18. századi magyar irodalomról*, Historia litteraria 35, 11–28 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2022).

2 A szövegeket lásd BESSENYEI György, *Idegen nyelvű munkák és fordítások 1773–1781*, szerk. KÓKAY György, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991).

3 Bessenyei mindmáig legrészletesebb és legjobban használható biográfiája: GÁLOS Rezső, *Bessenyei György életrajza* (Budapest: Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951).

4 Az épület történetéről lásd bővebben: Michael KRAPF, *Das Palais Trautson, hervorragender Ausdruck profaner Barockkunst in Österreich, wurde als Amtssitz des Bundesministeriums für Justiz wiederhergestellt und für dessen Zwecke eingerichtet* [katalógus] (Wien, 1990).

5 A talán legnagyobb hatású összefoglalásának új kiadása: TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig: Rövid előadásban (1864–1865)*, szerk. SZALAI Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987).

6 Erről részletesebben: SZILÁGYI, „Az eredet...”, 14–17.

eredetmondai funkcióra, genealógiai legitimálásra, narratív identitás kifejtésére csak akkor válhatott igazán alkalmassá az irodalomtörténet, miután elődje a historia litteraria már elbeszélő műfajjá vált, azaz Wallaszky (*Conspectus reipublicae litterariae in Hungaria*, 1785, javítva 1808) és Pápay (*A magyar irodalom története*, 1808) jóvoltából áttért a betűrendes leltározásról a kronológiai elrendezésre, és így készen állt arra, hogy benső összefüggésű történetiséget hordozzon.⁷

Az a mód pedig, ahogyan Wallaszky folyamatos, narratív szerkezetbe foglalta a korábbi historia litterariaikból többé-kevésbé már ismeretes anyagot, újszerű kapcsolódást jelent a magyarországi irodalmi hagyomány tárgyalásához. Ahogyan ezt Tarnai Andor még az akadémiai irodalomtörténetben megfogalmazta:

Könyvének tagolásával a hagyományossá váló irodalomtörténeti periodizáció alapját vetette meg: a mohácsi vészig terjedő első fő rész első szakasza az őskort, vagyis a hunszkita rovásírás kérdését tárgyalja, a második a középkort, a XI–XV. századot, „az irodalom újjászületésével”, azaz a reformációval kezdődő másik nagy periódust pedig 1776 osztja két korszakra.⁸

Tarnai nem mondja ki, de adódik a következtetés: innen Toldy irodalomtörténeti munkái jelentik a következő lépést. Ám ha számontartjuk mindezt, akkor Toldy jelentősége is másban mutatkozik meg. Hiszen választása, hogy a korszakhatárt 1772-ben látta, nem önkényes volt, hanem egy tradíciót folytatott, s ezen belül bizonyult újítónak: egy tisztán irodalmi (irodalomtörténeti) dátumot adott meg az új korszak kezdetének. Míg Wallaszky (és voltaképpen Pápay is) intézménytörténeti dátumot választott.

A Toldyt követő, tőle megalapozott irodalomtörténeti szakirodalom egészében többfázisú reakciót mutatott ennek a konstrukciónak a kezelésében; ha modellezni akarjuk, akkor először a felülvizsgálat nélküli elfogadás, majd a problematikusság felismerése s utána a kárhoztatás figyelhető meg. Pedig érdemes lenne az egészet a történetiség mércéjén szemlélni, s a hihetetlenül tartós hatást nem hibaként felfogni. Toldy ugyanis ezen a ponton nem köztörténeti dátumot választott, pedig van példa, több is, ilyen korszakolásra a magyar irodalomtörténet folyamatában, gondoljunk csak kézenfekvő példaként 1526-ra, a mohácsi csata évszámára, amely még Horváth János számára is produktív korszakhatárnak bizonyult.⁹ Mi több, Toldy igyekezett olyan évszámot kiemelni, amely több irodalmi mű megjelenése miatt (s csak ezért) lett nevezetes.

Ugyanakkor a Toldy-féle hagyományként emlegetett irodalomtörténeti konstrukció több fontos eleme nem vezethető le Toldy írásaihoz. Két lényegi adalék ugyanis itt

7 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 2004), 30. Kiemelések az eredetiben.

8 TARNAI Andor, „A historia litteraria felbomlása”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, *A magyar irodalom története* 2, 566–568 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 567.

9 Gondoljunk csak következő monográfiájának az alcímére és koncepciójára: HORVÁTH János, *A reformáció jegyében: A Mohács utáni félszázad magyar irodalomtörténete* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1957). A koncepcióról s benne a mohácsi csatának a korszakkijelölő jelentőségéről: uo., 5–22.

nem található: az egyik az *Ágis tragédiájának* a korszakkezdő szerepe, a másik pedig a Bessenyeitől induló periódusnak a „felvilágosodás”-sal való azonosítása. Ezt a két mozzanatot ugyanis – a Toldyt kreatívan továbbépítő s persze le is egyszerűsítő – Beöthy Zsolt illesztette a koncepcióhoz, jellemző módon olyan nagy hatású, számos kiadásban megjelent és népszerűsített munkában, amely eredetileg éppúgy egyetemi előadásokként elhangzott szövegek laza füzére volt, mint ahogy Toldy Ferenc megalapozó, 1854-es könyve.¹⁰ Beöthy azt írta *A magyar irodalom kistükre* című munkájáról az előszóban: „E kis könyv azoknak az előadásaimnak vezérfonala, melyeket a millénium alkalmából a budapesti egyetemen tartottam.”¹¹ Azaz geneziséét – s persze vázlatyszerűségét és kidolgozatlanlágát tekintve is – éppúgy egy pedagógiai céltételezés húzódik meg ezen vállalkozás létrejötté mögött, mint Toldy néhány évtizeddel korábbi tankönyve esetében. Beöthy újítása az volt, hogy számára 1772 már csupán egy irodalmi szöveg megjelenésének lesz a dátuma.

A korszakhatár rögzítése mellett Toldy jelentős szemléleti újítása az volt, hogy a nemzeti irodalom kategóriáját azonosnak tekintette a nemzeti nyelven (azaz magyarul) írott művek halmazával. Ez azt is jelentette, hogy a „nemzeti” kategóriáját elválasztotta a túlnyomórészt latin, kisebb részben német nyelvű művektől, s nem is szentelt különösebb figyelmet azoknak az íróknak, akik tevékenységüket nem magyar nyelven fejtették ki. Ez a szűkítés kétségtelenül kezelhetővé tette azt a hatalmas korpuszt, amelyet egy ilyen rendszerezéshez át kellett tekinteni, viszont voltak súlyos következményei: egy többnyelvű írói életmű esetén (s a 18–19. században számos ilyen oeuvre akadt) egymással összefüggő jelenségek kerülhettek igen messze egymástól. A Bessenyei-életmű is erre lehet példa. Különösen úgy, hogy eldönthetetlen: Toldy tudott-e arról, hogy Bessenyei Bécsben több önálló német nyelvű művet is publikált, és szántszándékkal tekintett el ettől könyvének Bessenyei-fejezetében, vagy éppen azért nem említette ezeket a műveket, mert nem is volt róla tudomása. Az előző lehetőség mellett szól az, hogy Toldynak, aki ifjúkorában Kazinczy levelezőtársaként lépett be az irodalomba, majd Kazinczyról egy befejezetlenül hagyott monográfiát is írt,¹² bizonyosan tudnia kellett arról, hogy Bessenyeinek van egy *Der Amerikaner* című, német nyelvű elbeszélése, hiszen ezt éppen a fiatal Kazinczy fordította magyarra.¹³ Akárhogy volt is, az bizonyos, hogy Toldy koncepciójába nem illett volna a németül is önálló műveket publikáló Bessenyei alakja.

10 Ez a legfőbb tanulsága Mezei Márta áttekintésének is, amely Beöthy előtről nem tudta adatolni például az *Ágis tragédiája* kiemelt, korszakfordító szerepét: MEZEI Márta, „Periodizáció és korszaknézet: 1772 értékelésének története”, in *Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József és TARNAI Andor, 143–175 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1974), különösen: 150–160.

11 BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre* (Budapest: Athenaeum, 1896), lapszám nélkül.

12 A fiatal Toldy és Kazinczy kapcsolatáról lásd DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, 233–282. A Kazinczy-monográfia újrakiadása: TOLDY Ferenc, *Kazinczy Ferenc és kora: Életrajzi emlék (1859–1860)*, szerk. SZALAI Anna (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987).

13 A fordítást (*Az amerikai Podotz és Kazimir' kereszttyén vallásra való meg-térése*) lásd a kritikai kiadásban: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály: Fordítások: Kritikai kiadás, 9–33 (Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009).

Ha Toldy koncepcióját az azóta előkerült, bővebb szöveganyag és a kutatás mai állásának megfelelő szemléleti háttér birtokában kíséreljük meg újrafogalmazni, akkor azt mondhatnók, hogy az úgynevezett testőrírók csoportja egy Bessenyei szervezőmunkája révén keletkezett fenomén volt. S ez azt is jelenti, hogy ma sem látjuk másként, mint annak idején Toldy, azaz valóban Bessenyei volt ennek a bécsi irodalmárkörnek a kulcsfigurája. Az pedig, hogy maga a csoport Bessenyei Bécsből való távozásával teljesen megszűnt, illetve az idesorolható írók egy része már akkor felhagyott az irodalom művelésével, amikor elkerültek Bessenyei közeléből, jól mutatja, hogy mennyire az ő személyiségevel volt összekötve ez a csoportként való megmutatkozás. Amit egyébként egy olyan antológia jelenített meg a nyilvánosság előtt, mint az 1777-es *Bessenyei György társasága*, amely egymáshoz írott episztolákból épül föl, s amelynek már a címe is Bessenyei személyét exponálja. Bár források hiányában nem sokat tudunk a kötet létrejöttéről, de már ez a tény is arra mutat, hogy Bessenyei nemcsak a keletkezés centrumának tekinthető, hanem a koncepció és a megvalósítás is tőle is indulhatott ki, bár Bessenyei ekkor már kilépett a gárdából.¹⁴

Bessenyei művelődési programja, amely egy, a nyilvánosság számára is megjelenített irodalmi tevékenységben csúcsonodott ki (s ráadásul nem is csak az ő személyére terjedt ki, hanem egy kisdied közösségre), természetesen nem volt független a testőrség Mária Terézia ösztönözte és kialakította képzési modelljétől. Hiszen Bessenyei, a sárospataki kollégium egykori neveltje, úgy érkezett Bécsbe, hogy a latinon kívül nem rendelkezett más nyelvtudással, s itt (a többi testőrrel együtt) németül, franciául és olaszul kellett tanulnia.¹⁵ De persze itt nemcsak a nyelvi kompetencia fejlesztéséről van szó, hiszen ezek a nyelvek nem kizárólag a kommunikációs képesség fejlesztése szempontjából fontosak, hanem azért is, mert különböző kulturális hatásokat közvetítenek, amelyek az irodalmi művek genezisében is szerepet játszottak (gondoljunk csak Bessenyei fordításaira vagy mindmáig feltáratlan irodalmi előképeinek a körére). Amit Bessenyei megtanult, az erősen befolyásolta irodalmi orientációját – s megfordítva: számos esetben csak az irodalmi szövegei körül kirajzolódó szövegvilágból lehet következtetni a feltételezhető vagy éppen kétségtelenül kimutatható művelődési háttér összetételére. Feltűnő, mennyire kivételes és egyedi jelenség maradt az, hogy ő éppen erre használta föl a Trautsohn-palotában tanultakat, s az ilyesféle tájékozódás mennyire nem volt általános a testőrtársai körében (leszámítván persze azokat, akiket éppen az ő példája és ösztönzése vitt bele az irodalmi tevékenységbe). Bessenyei 1772-es irodalmi debütálása egy egyéni tanulási folyamat végállomása volt ugyan, ám ennek a folyamatnak számos eleme minden gárdista számára elérhető, sőt kötelező volt. Csak éppen ezt nem mindenki úgy élte meg, mint Bessenyei. Abban pedig már a fiatalember tehetsége és elhivatottsága játszott szerepet, hogy ebből a részben közös művelődési programból egy erős és határozott írói identitást tudott kifejleszteni.

14 A szöveganyag kritikai kiadása: LABÁDI Gergely, szerk., *Barátságos mulatozások: Episztolagyűjtemények az 1770–1780-as évekből*, Régi magyar költők tára: XVIII. század 13 (Budapest: Universitas Kiadó, 2012).

15 A testőrök kötelező képzési programjáról és életformájáról bővebben GÁLOS, *Bessenyei...*, 31–39.

Bessenyei György 1765-ben került a bécsi Magyar Testőrségbe, ahol egyébként már két fivére (Boldizsár és Sándor) is szolgált, egészen az alapítástól kezdve (ami arra mutat, hogy a Bécsbe kerülés s a királynő melletti szolgálat családi karrierstratégia is volt, különösen úgy, hogy ez összehangolt szervezést igényelt, Sándor ugyanis Szabolcs, Boldizsár pedig Bereg vármegye ajánlására kerülhetett ide). Hét évvel később, 1772-ben egyszerre négy magyar nyelvű kötetet adott ki Bessenyei, hangsúlyosan és látványosan ekkor mutatkozott meg íróként. Itt egy évekkel korábban, a Bécsbe kerüléssel elkezdődött írói program végpontjáról van szó.¹⁶ Erre mutathat, hogy a *Der Amerikaner* című német elbeszélése, amelyet önálló kiadványként 1774-ben publikált, alighanem 1770-ben készült¹⁷ – azaz német és magyar nyelvű irodalmi próbálkozásai párhuzamosan folytak, s határozott döntés kellett ahhoz, hogy írói debütálása a magyar nyelvű szövegekkel történjék meg. A négy könyv ráadásul különböző műfajok művelőjeként mutatta meg az íróját. Akad itt két dráma (*Hunyadi László tragédiája*, *Ágis tragédiája*),¹⁸ leíró vers (*Eszterházi vigasságok*)¹⁹ s egy Alexander Pope művéből készült szabad átdolgozás, amely leginkább filozófiai költeménynek tekinthető (*Az embernek próbája*).²⁰ Ez a váratlan és látványos publikációs aktivitás Bessenyei erős írói öntudatát mutatta: minden egyes kötet a szerzői név feltüntetésével jelent meg, s az *Ágis tragédiája* előtt egy Mária Teréziának szóló ajánlás is olvasható volt, amely csakis az érintett engedélyével kerülhetett oda, s ez nemcsak Bessenyei kapcsolatrendszerének erősségét bizonyítja, hanem azt is, hogy már testőrként, a könyvek megjelenése előtt többeket (így magát az uralkodót is) beavathatott írói terveibe.²¹ Bessenyei ezek után valószínűleg mindent az íróvá válás itt nyilvánvalóvá tett szándékának rendelt alá. Aligha véletlen, hogy 1773-ban lépett ki a testőrségből, egy évvel azután, amikor négy könyve megjelent: mintha eddigre nyilvánvalóvá lett volna számára, hogy mindazokat a lehetőségeket, amelyek az önművelés és az írói felkészülés szempontjából a gárda biztosított számára, kimerítette, s mintha ekkor már korlátozták volna azok a szolgálati kötelezettségek, amelyeket teljesítenie kellett.²² Bessenyei tehát nyolc évet szolgált testőrként, ami azért nem kevés. A számára ez után feltáruuló karrierlehetőségek közül egyet sem választott, hanem valami egészen újba vágott bele. Érdemes tehát röviden áttekinteni, hova vezethetett egy volt testőrnek az útja, ha letöltötte a tőle elvárt kötelező szolgálati időt. Az egyik lehetőség (a legkézenfekvőbb) természetesen az volt, ha valaki ilyenkor vissza-

16 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 76–77.

17 Ez Gálos Rezső következtetése: GÁLOS, *Bessenyei...*, 47. Maga a szöveg a kritikai kiadásban: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 67–87.

18 A kritikai kiadásban: BESSENYEI György, *Színművek*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 113–165; 293–406.

19 A kritikai kiadásban: BESSENYEI György, *Költemények*, szerk. GERGYE László, Bessenyei György összes művei: Kritikai kiadás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1991), 161–181.

20 A kritikai kiadásban: uo., 225–320.

21 Az ajánlás engedélyezése kapcsán a szakirodalom már régen fölvetette azt a lehetőséget, hogy Bessenyei számára a királynő komornájával, báró Grassnéval folytatott viszony lehetett a legbiztosabb út Mária Terézia megnyerésére. Lásd erről: GÁLOS, *Bessenyei...*, 129; valamint újabban: MÁLYUSZ Elemér, „Bessenyei György műzsjáról, Grass Frigyesnéről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 62–67.

22 Erről lásd Gálos utalását: GÁLOS, *Bessenyei...*, 31.

tért a birtokára, s számára a Bécsben eltöltött idő csupán emlék maradt. Így tett például Bessenyei testvére, Sándor is. A másik út lehetett a gárdában való további szolgálat vállalása, egészen addig, amíg az el nem ért a nyugdíj állapotáig – ezt figyelhetjük meg Bessenyei egyik legtehetségesebb kortársánál, Báróczi Sándornál, aki azonban a kezdeti fordítások után hamar felhagyott az irodalom művelésével. S végül elképzelhető volt az, hogy valaki átlép a hadseregbe: a testőri szolgálat mint előzmény itt azt jelentette, hogy az illető automatikusan tiszti rendfokozatba kerülhetett. Ezt választotta Barcsay Ábrahám is.

Bessenyei új típusú, a világ előtt is felmutatott ambíciójához valami szokatlan és egyedi életforma megteremtése illet a legjobban. Ahhoz, hogy a magyar nyelvű irodalmi műfajok megteremtésének, illetve újraalakításának programját folytatni tudja, Bécsben kellett maradnia – csak hogy ehhez az ő köznemesi státuszának bevételei nem lettek volna elegendőek, még akkor sem, ha már önálló gazdálkodást folytatott volna (nem véletlen, hogy Bécsben a magyar arisztokraták tudtak csak tartós jelenlétre berendezkedni). Az a lehetőség, amely ekkor Bessenyei előtt felvillant, egyéni s nem tipikus állás volt, s Bessenyei – a kortársaktól kivételesen jónak gondolt – kapcsolatrendszerére épült: így lehetett ő a reformátusok udvari ágense. Ez a pozíció megfelelő megélhetést biztosított a huzamosabb bécsi tartózkodáshoz, s így bázist teremtett az iteni irodalmi működéshez is, ám kényes és bizalmas jellege hosszú ideig nem volt fenntartható. A református egyházon belüli belső konfliktusok néhány éven belül oda vezettek, hogy Bessenyeiben megrendült a bizalom, s ő megvált az ágensségtől. Ezt pedig egy olyan lépése követte, amely végképp lehetetlenné tette visszatérését abba a református érdekközösségbe, amelyhez korábban tartozott: 1779-ben a bécsi Karlskirchében katolizált. Az egyébként egyáltalán nem bizonyos, hogy ezt a döntést a sértettséggel és/vagy a későbbi pozíciószerezés reményével kielégítően meg lehet indokolni. Érdeemes ugyanis néhány egyéb szempontot is figyelembe venni. Először is aligha szabad monolit tömbként értelmezni a 18. század utolsó harmadának katolicizmusát, amelyet számos, egymástól különböző lelkeségi mozgalom színesített. Így érdemes számolni a reformkatolicizmussal is: Kókay György tanulmányai már több mint negyedszázada meggyőzően érveltek amellett, hogy Bessenyei számára ezen mozgalom legfőbb európai alakjának, az olasz Lodovico Antonio Muratorinak az életműve fontos tájékozódási pontot jelentett. S ne feledjük: Bessenyei 1779. augusztus 15-én (azaz Nagyboldogasszony napján) annak a salzburgi érseknek, gróf Hieronymus Colloredónak a kezébe tette le a katolikus hitvallást, aki Muratori követője volt.²³ S Bessenyei már 1772-ben, tehát katolizálása előtt hét évvel, református ágenssé választása előtt lefordította P. Jordan Simon Ágoston-rendi szerzetes Prágában tartott prédikációját Jézus Krisztus istenségéről, s ez a könyv – a fordító feltüntetésével – 1773-ban meg is jelent.²⁴ Ha pedig

23 A vonatkozó tanulmányokat lásd KÓKAY György, *Felvilágosodás, kereszténység, nemzeti kultúra*, *Historia litteraria* 8 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2000), 9–53.

24 A szöveg a kritikai kiadásban: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 403–427. Lásd még: Jaroslav KOLÁR és Marcella HUSOVÁ, „Adalék a Szent Tamásról szóló prédikáció Bessenyei-fordításához”, ford. HEÉ Veronika, *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990): 528–538.

párhuzamképpen a korszak felekezetváltásait s ezek egykorú megítélését is bevonjuk a kérdés vizsgálatába, továbbá nyálthatók a következtetések: mert hiszen Bessenyei közeli barátja és író társa, Barcsay Ábrahám is katolizált ugyanebben az évben, noha neki nem voltak olyan konfliktusai a református egyházzal, mint amilyenekkel Bessenyeinek kellett szembenéznie ágensként, s amely konfliktusokkal a szakirodalom egy része kielégítően magyarázni véli a katolizálást. Természetesen nem állítom, hogy a korabeli katolikus megújulási mozgalommal vagy a lelkeségi mozgalmakkal tagolt, 18. század végi katolicizmus belső törésvonalával való számvetés önmagában feltárhatja Bessenyei döntésének lelki mozgatórugóit, ám ettől sem lehet eltekinteni, ha a képet kívánjuk árnyalni.

Bessenyei ezen lépése után a királynőtől kapott segítséget, aki egyrészt már jól ismerhette őt (először az *Ágis tragédiájának* az ajánlását fogadta el, majd minden bizonnyal ő adott megbízást a Szent Tamásról szóló, imént említett prédikációnak a fordítására, amelyet Bessenyei szintén neki ajánlott, természetesen a királynő előzetes engedélyével), másrészt igen támogatta református testőreinek katolikus hitre való áttérését. Bessenyeit így az Udvari Könyvtár (Hofbibliothek) létszám fölötti őrének nevezte ki.

Ez az állás valóban lehetővé tett egy értelmiségi egzisztenciát, s ez jelentősen alakította is Bessenyei pályáját: német nyelvű művei is részben ekkor keletkeztek. Ám a pályának ez a csúcsa nem tartott sokáig. A királynő halála után a trónra lépő fiú, József egy racionalizálást célzó takarékosági intézkedés keretében megszüntette Bessenyei állását is. Ami így nyugdíjként Bessenyei számára járt volna, az nem fedezte a további bécsi tartózkodás költségeit, ezért nem volt más választása: 1782-ben, 17 év után hazatért bihari birtokára. Ezzel le is zárult az a nagy kísérlete, hogy Bécsset a magyar irodalom egyik korabeli centrumává tegye.

Azt is látnunk kell azonban, hogy Bessenyei írói szerepértelmzéséhez szervesen hozzátartozott az is, hogy az őt körülvevő közeghez is kapcsolódni akart a műveivel, s egy kisded életműre való német nyelvű írást is publikált. Feltűnő jelenség, hogy ezek a művei nem magyar szövegeinek a fordításai voltak, hanem önálló alkotások, s keletkezésük az író bécsi időszakához kapcsolódott. S hogy mennyire a nyilvánosság figyelembevételével, ahhoz intézve íródtak, jól mutatja egy textológiai megfigyelés: ezek a szövegek ugyanis mind megjelentek egykorúan, s a kézirtaikat el is vették (míg a kései Bessenyeitől aztán már egyetlen sor sem jelent meg Magyarországon, hanem csak a kézirtatok álltak a kritikai kiadás rendelkezésére). A Bessenyei bécsi tartózkodása idején született, német nyelvű művek kontextusa tehát a Mária Terézia és II. József korabeli Bécs szellemi élete – még ha az egykorú recepcióról nagyon kevés adat áll is a rendelkezésünkre. Ezekről a művekről a későbbi germanisztikai kutatás is teljesen megfeledezett. A II. József alatti időszak bécsi kiadványait áttekintő bibliográfia egyetlen, Bessenyei nevéhez köthető, német nyelvű nyomtatványt sem regisztrált (ebben persze a kiadványok ritkasága is szerepet játszhatott).²⁵ A korszak bécsi prózájával

25 Ferdinand WERNIGG, *Bibliographie österreichischer Drucke während der „erweiterten Preßfreiheit“ (1781–1795)*, Veröffentlichungen aus der Wiener Stadtbibliothek 4 (Wien–München: Jugend und Volk, 1973).

foglalkozó, alapos monográfia pedig – amelynek egyébként a szerzője magyar születésű – Bessenyeinek a nevét sem írta le.²⁶

Kókay György idestova ötven éve publikálta fontos tanulmányait arról, hogy Bessenyei nevéhez köthető az 1781-ben, Bécsben kiadott *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* című periodika.²⁷ Kókayt az vezette a felismeréshez, hogy – az osztrák szakirodalom nyomán²⁸ – felfigyelt a *Realzeitung*-ban a Bessenyei névvel szignált írásra, amelyben a szerző a folyóiratát illető recenzióra reagált.²⁹ Kókay később arról is beszámolt, hogy az Országos Széchényi Könyvtár egy aukción beszerezte Bessenyei folyóiratának egy példányát.³⁰ Kókay kutatási eredményei azonban, amelyek utóbb a kritikai kiadásba is beépültek, nem találtak folytatókra: Bessenyei német nyelvű műveinek a vizsgálata mindmáig inkább a 18. századi magyarországi irodalom komparatív jellegű kutatásának kihasználatlan lehetősége maradt. S ezért a kritikai kiadás koncepciója is felelős: azzal, hogy egy kötetbe kerültek Bessenyei német nyelvű művei s idegen nyelvből készült magyar fordításai, sikerült teljesen elszigetelnie az előzőeket. S ezt még fokozta, hogy a kötet egésze csak magyar nyelvű kommentárokat tartalmazott, s a kötet címe is csak magyarul volt olvasható, tehát a magyarul nem tudó germanisták föl sem figyelhettek arra, hogy van itt egy fontos, elemzésre érdemes, *német nyelvű* életmű a 18. századból. A bécsi könyvtárak nem is tartalmazzák ezt a kötetet. Sajnos, az osztrák és német germanisztika pedig nagyrészt olyanokból áll, akik nem tudnak magyarul. Nem csoda hát, hogy afféle magyar belügy lett a Bessenyei német műveivel való foglalkozás, s ez sem volt túlságosan intenzív. Kókay tanulmányai abból a szempontból is igen lényegesek, hogy a Sonnenfels életművének és a magyar szellemi élet kapcsolatának a kérdését érintő, meglehetősen kevés megalapozott kísérlet egyikének tekinthetők. Különös viszont, hogy a Bessenyei folyóiratát azonosító felismerés sem szolgáltatott elegendő ösztönzést arra, hogy bárki ebbe az irányba folytassa a kutatást. A Sonnenfels lehetséges hatását firtató vizsgálatoknak pedig értelemszerűen maguknak a sonnenfelsi szövegeknek az újraolvasásával kellene kezdődnie. Ez annál is lényeg-

26 Leslie BODI, *Tauwetter in Wien: Zur Prosa der österreichischen Aufklärung 1781–1795*, 2. kiad., Schriftenreihe der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts 6 (Wien-Köln-Weimar: Böhlau, 1995), doi: [10.7767/9783205122197](https://doi.org/10.7767/9783205122197).

27 KÓKAY György, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata: *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* 1781”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 71 (1967): 25–34.

28 Mint például: Kurt STRASSER, *Die Wiener Presse in der josephischen Zeit* (Wien: Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs, 1962), 74–75.

29 Kókay még ugyanebben az évben, egy másik közleményében ki is adta a vonatkozó szöveget; a Bessenyei-levelet közölte, valamint a *Realzeitung* ezt követő reakcióját: KÓKAY György, „Bessenyei György levele a *Realzeitung* szerkesztőjéhez”, *Magyar Könyvszemle* 83 (1967): 164–167. Bessenyeinek a *Realzeitung*-ban olvasható írása benne van a kritikai kiadásban is: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 44–46. Magát a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* első számát érintő kritikát sem itt, sem korábbi cikkeiben nem adta közre Kókay. Ez megtalálható: *Realzeitung*, 1781. jún. 14. (33. szám) és jún. 21. (34. szám). Magyar fordítással együtt közölte: SZILÁGYI Márton, „Sonnenfels és Bessenyei: Két bécsi folyóirat a 18. század második felében”, in SZILÁGYI, *A második Prométheusz*, 57–87, 76–87.

30 KÓKAY György, „Bessenyei folyóiratának eredeti példánya az Országos Széchényi Könyvtárban”, *Magyar Könyvszemle* 91 (1975): 104–105.

gesebb, mert Sonnenfels életművének hatása egyre inkább kulcsfontosságúnak tűnik a Habsburg Birodalom egészének 18. századi szellemi életében;³¹ s talán Bessenyei szövegeihez is új kontextus rendelhető hozzá, ha Sonnenfels folyóiratából közelítünk az ő bécsi lapindítási kísérletéhez.

Sonnenfels *Der Mann ohne Vorurtheil* című folyóirata 1765 és 1767 között jelent meg Bécsben, hetente kétszer.³² A folyóiraton nem szerepelt a szerkesztő neve, csak a kiadóé, Johann Thomas Edlen von Trattneré.³³ Ha Bessenyei folyóiratának jellegzetességeit Sonnenfelséhez mérjük, akkor első pillantásra valóban az eltérések tűnnek föl, ahogyan ezt az eddigi – egyébként nem túl bőséges – szakirodalom rögzítette is. Kókay György úgy vélte: „A cím első fele megegyezik Sonnenfelsnek a hatvanas években, Bécsben kiadott folyóirata címével (*Der Mann ohne Vorurtheil*), de kétségkívül semmi egyéb kapcsolat nem volt köztük.”³⁴ A későbbiekben pedig a Bessenyei-féle folyóirat interpretálásában semmi komolyabb tartalmi kapcsolatot nem szánt a Sonnenfels-folyóiratnak; magának Sonnenfelsnek ugyan némi hatását felfedezni vélte, de egy másik, fontos szövegére utalván, a *Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanzwissenschaft* című művéből idézett. Ezt így vezette be:

Jellemző, hogy az ehhez látszatra hasonló sonnenfelsi elvet, amelyet egyik dialógusában Platon szájába adva így fogalmazott meg: „das allgemeine Glück machet das Glück der Theile aus. Wenn das Ganze glücklich ist: so müssen die Theile auch glücklich seyn,” – mennyire megkülönböztette a helvetiusi felfogástól.³⁵

A Kókay György által hangsúlyozott eltérés – tudniillik a két folyóirat közti kapcsolat tagadása – azonban nem értelmezhető anélkül, hogy ne néznénk szembe a problémával: milyen jellegű kapcsolat hiányát is állítjuk? Tudniillik nem szabad elfeledkeznünk

31 Ennek kapcsán az újabb Sonnenfels-szakirodalom számos fontos felismeréssel szolgál: Hildegard KREMERS, „Quellenkritische Analyse des ökonomischen Denkens von Joseph von Sonnenfels: Vermittlung und Anpassung (bericht über die Dissertation)”, *Das achtzehnte Jahrhundert: Mitteilungen der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts* 1 (1983): 50–53; Helmut REINALTER, szerk., *Joseph von Sonnenfels*, Veröffentlichungen der Kommission für die Geschichte Österreichs 13 (Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1988); Hildegard KREMERS, „Einleitung”, in *Joseph von Sonnenfels: Aufklärung als Sozialpolitik: Ausgewählte Schriften aus den Jahren 1764–1798*, szerk. Hildegard KREMERS, Klassische Studien zur sozialwissenschaftlichen Theorie, Weltanschauungslehre und Wissenschaftsforschung 10, 9–36 (Wien–Köln–Graz: Böhlau, 1994); Grete KLINGENSTEIN, „Professor Sonnenfels darf nicht Reisen: Beobachtungen zu den Anfängen der Wirtschafts-, Sozial- und Politikwissenschaften in Österreich”, in *Soziokultureller Wandel in Verfassungsstaat: Phänomene politischer Transformation*, szerk. Hedwig KOPETZ, Joseph MARKO és Klaus POIER, 2 köt., Studien zu Politik und Verwaltung 90, 2:829–842 (Wien–Graz–Köln–Weimar: Böhlau, 2004).

32 A folyóiratra vonatkozó legfontosabb sajtótörténeti adatokat lásd Marjem SCHLEIEN, „Die moralischen Wochenschriften des Freiherrn Joseph von Sonnenfels” (disszertáció, Wien, 1936; megtalálható: Universitätsbibliothek, Wien; jelzete: D 4.551); Dolf LINDNER, *Der Mann ohne Vorurtheil: Joseph von Sonnenfels 1733–1817* (Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1983), 71.

33 Sonnenfels folyóiratáról lásd bővebben SZILÁGYI, „Sonnenfels és Bessenyei”, 58–67.

34 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 25.

35 Uo., 29. Később is ugyanerre a Sonnenfels-műre utal egy jegyzetben: uo., 33.

néhány fontos körülményről. Bessenyei – mondhatni – ugyanazon a terepen jelezte kapcsolódását Sonnenfels fontos és nagyhatású folyóiratához, ahol az eredetileg is kifejtette a hatását: német nyelvű és Bécsben kiadott periodikával jelentkezett. Megítélesem szerint Bessenyei címválasztása éppen ezt a bonyolult helyzetet tette világossá: hiszen nem egyszerűen megismételte a sonnenfelsi folyóirat címét, hanem hozzátette azt is, hogy a kapcsolódás egy olyan új történeti szituációban („in der neuen Regierung”) történik, amelyre Sonnenfelsnek az 1760-as években működő folyóiratában nem volt módja reagálni. Az uralkodóváltás, azaz II. József trónra lépése jelentette ebben az értelemben azt az új kihívást, amelyre Bessenyei a sonnenfelsi tradíció áramában reagálni kívánt: témaválasztása és a választott témák megközelítése már ehhez igazodott.

Bessenyei az első számot rögtön az alattvalók és királyok közti lehetséges viszony jellemzésével indítja, a hizelgés és az őszinte beszéd kettősségét állítván föl:

Es heiet doch: „die Regenten mögen sich ausgeben wie immer; so wollen sie geschmeichelt werden.” Versuchen wir einmahl dieses umzukehren, und zu sagen: Regenten mögen uns erlauben wie immer die Wahrheit zu reden, wir thun es doch nicht.

[Gyakran mondják: „bármilyenek mutatkoznak is az uralkodók, mindegyik megkívánja, hogy hízelegjenek neki”. Próbáljuk meg megfordítani ezt, és mondjuk így: Még ha meg is engedik nekünk az uralkodók, hogy az igazságot szóljuk, úgysem tesszük meg.]³⁶

A továbbiakban is az tűnik ebben a számban a legfontosabb dilemmának, hogy mi lehet az alapja és a korlátja a hatalomnak, vagyis Bessenyei annak a kérdésnek a gondolati előkészítését végzi el, mi választhatja el a zsarnokot a népek atyjának tekinthető, jó királytól. Ez a megközelítés a folyóirat megjelenésének időpontjában nem volt egyszerű teoretikus kérdés, hiszen az 1780-ban trónra lépő II. József első intézkedéseinek a megítélése adta a legnyilvánvalóbb környezetét. Bessenyei folyóirata saját magát tudatosan az ekkori röpirat-irodalomban – a „Broschurenflut”-nak is nevezett jelenség közegeben³⁷ – látszott pozicionálni, hiszen nyíltan utalt a paszkvilluszerzőkre:

Eine andere, just dieser entgegengesetzte Rage welche sich in Pasquillen ergiest, und selbst den Thron belästiget, schändet noch die Natur.

[Egy másik, ezzel éppen ellentétes düh, mely a paszkvillusokból árad ki és magát a trónt is kikezdi, a természetet gyalázza meg.]³⁸

36 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Erster Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 197–207, 197. A magyar fordítás: „Az előítélet nélküli ember az új kormányzat alatt”, ford. R. SZILÁGYI Éva, in *uo.*, 316–400, 316.

37 Ernst WANGERMANN, *Die Waffen der Publizität: Zum Funktionswandel der politischen Literatur unter Joseph II.*, Schriftenreihe des Instituts für Österreichskunde: Österreich Archiv (Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik–Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2004).

38 BESSENYEI, „Der Mann...: Erster Auftritt”, 198. A magyar fordítás: *uo.*, 317.

Bessenyei elhatárolódása a paszkvillusoktól igen határozott állásfoglalás. Nemcsak azért, mert alapvetően az uralkodó intézkedéseinek észszerűségét és jogosságát hangsúlyozta, szemben a II. Józsefet különböző szempontból erősen bíráló röpiratokkal, hanem azért is, mert ezen közben magának a monarchiának a létjogosultságát sem vonta kétségbe. A legnyilvánvalóbban ez a harmadik szám nagy fiktív dialógusában jelenik meg, ahol is Diogenes kérdésére („Warum lebte das Volk in Athen ohne Fürsten gesund?“ [Hogy élhetett mégis az athéni nép uralkodók nélkül egészségesen?]) Plato így fejt ki az egyeduralom eredendő magasabbrendűségének tételét:

Nein, nicht gesund. Athen hätte weder so viel Blut vergossen, noch so viel Ungerechtigkeiten ausgeübt, wenn immer fort Fürsten darinnen geherrscht hätten. Kein schreckbaheres Ungeheuer findet sich nicht in der Natur als ein freyes Volk, wenn es in eine Wuth verfällt, und wann ist es ohne Wuth in der Freyheit?

[Nem élt egészségesen. Athén nem ontott volna annyi vért, s nem gyakorolt volna oly sok igazságtalanságot, ha mindvégig fejedelmek uralkodtak volna rajta. Nincs rettenetesebb szörny, mint a szabad nép, ha kitör belőle a düh, és mikor van düh nélkül, ha szabad?]³⁹

Az antikvitás történetét kódként felhasználó dialógusban az egyik szólamot képviselő szereplő, Plato ráadásul mindezt éppen a többség uralmaként értelmezett demokrácia klasszikus példájával, Athén történetével szemlélteti, s ezzel szemben Diogenes is csupán saját, személyes függetlenségét állítja szembe, a szabadság és szegénység önként vállalt, privát, társadalmon kívüli létformájának felvillantásával, ám ezt az ő szólama sem avatja az egyeduralom, a monarchia elleni érvvé.

A második számban Bessenyei szembeállítja a vallást és a hitet az egyházzal, s az utóbbi korlátozását nem tekinti vallásellenes cselekedetnek – miközben saját magát katolikusként, de nem Róma szolgájaként határozza meg. Az itt megfogalmazott nézetek egyértelműen a jozefinista valláspolitikai intézkedések támogatását jelentik – az bizonyos, hogy Bessenyei érveket talál II. József 1781. március 26-ai, a „placetum regium” elvét érvényesítő rendeletéhez, amikor például így fogalmaz:

Die Verordnung ist doch etwas unerhörtes, sagt man. Die Sache aber, welche darinnen verordnet wird, ist etwas sehr Altes. Kein König in Europa, welcher dem Römischen Stuhl jemahls die freye Macht zugestanden hätte, ohne seinen Willen alles zu unternehmen, was er will. Diese Rechte haben die Regenten allemal behauptet. Der Unterschied ist jetzt, daß der Monarch durch Verordnungen diejenige Staatsrechte kund gemacht hat, welche insgeheim immer fest beobachtet und fortgesetzt wurden.

[A rendelkezés, mondják, mégiscsak hallatlan. De a dolog, amely felől rendelkeznek, igen régi. Nem volt Európában király, aki elismerte volna a római Szentszéknek azt a jo-

39 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Dritter Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 223–239, 236. A magyar fordítás: uo., 344.

gát, hogy az ő bejegyzése nélkül mindenben érvényesítse akaratát. Ezeket a jogokat az uralkodók mindig is fenntartották maguknak. A különbség ezúttal az, hogy a rendelkezésekben az uralkodó nyilvánvalóvá tette az államnak ama jogait, amelyeket csöndben mindig is érvényesítettek és fenntartottak.]⁴⁰

Megjegyzendő, hogy ez az állásfoglalás voltaképpen a magyarországi viszonyokhoz szól hozzá, bármennyire is általános a megfogalmazás, hiszen ez a II. József-féle rendelet ekkor csak Magyarország szempontjából jelentett újdonságot, hiszen itt egy, az örökös tartományokban 1767. március 21-e óta érvényben lévő rendelet Magyarországra történő kiterjesztéséről volt szó. Ezzel azonban Bessenyei bizonyosan II. József 1781-es rendeleteinek egyik legvitatottabbja mellett foglal egyértelműen állást – bár mivel nem tudjuk meghatározni az egyes számok megjelenésének időpontját,⁴¹ nehéz eldönteni, Bessenyei válogatott-e a figyelemre és védelemre méltótt rendeletek között, vagy ennek inkább csak egyszerű kronológiai oka lehet.

Bessenyei társadalomfilozófiai állásfoglalása tehát alapvetően monarchikusnak és jozefinistának mutatkozik, s ezen belül tesz fel aztán egyéb, morális és történeti kérdéseket. Ezért is erősen kérdéses, igaza lehet-e Kókay Györgynek, amikor egy ilyen karakterű folyóirat tartalma alapján tételez fel valamiféle üldöztetést, netán megtorlást Bessenyeivel kapcsolatban, mondván:

Bár még csak kevés ismerettel rendelkezünk a folyóirat hivatalos fogadtatását és visszhangját illetően, de tartalmából is joggal feltételezhetjük, hogy szerepe lehetett Bessenyei Bécsből való távozásában és írói visszavonulásában, amely egy évvel később, 1782-ben következett be.⁴²

A kritikai kiadás jegyzeteiben Kókay arra is felhívja a figyelmet, hogy Bessenyei „élesen elítéli a zsarnok uralkodót, aki átlépi a természetes igazság és méltányosság határát”.⁴³ Később pedig úgy fogalmaz: „Még a felvilágosult abszolutizmust is alapjaiban bírálja, amikor elvitatja az uralkodótól azt a jogot, hogy alattvalóit akaratuk ellenére boldogítsa. Ugyanakkor, mint láttuk, bizonyos kérdésekben – különösen a jozefinista egyházpolitika terén – egyet tud érteni II. Józseffel.”⁴⁴ Ezekkel az értékelésekkel kapcsolatban azonban érdemes néhány pontosítást tenni, ami egyébként azért is szükséges, mert Kókay végül is itt nem adja meg azokat a szöveghelyeket, amelyekre kijelentéseit alapozza. Először is aligha lehet eltekinteni attól, hogy Bessenyei számára –

40 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Zweyter Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 210–222, 214. A magyar fordítás: uo., 328.

41 Ezt hangsúlyozza a kritikai kiadás is: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 35. Egy kivétel azért akad: az első szám megjelenését be tudjuk határolni, hiszen a róla szóló recenzió 1781. július 14-én jelent meg a *Realzeitung*-ban, tehát nyilván már ezelőtt meg kellett jelennie.

42 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 26.

43 BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 41.

44 Uo., 42–43.

ahogyan a 18. századi magyarországi politikai gondolkodás számára is⁴⁵ – a király és zsarnok alakja nem volt azonos, az utóbbi az előbbi elfajulásaként tételeződött, híven az arisztotelészi, mátrixszerűen formalizált uralomtipológiai felfogáshoz. A folyóirat egészének koncepciója pedig nem hagy kétséget afelől, hogy Bessenyei számára II. József – aki egyébként konkrétan igen ritkán említődik a lap hasábjain – nem lépte át ezt a határt; a zsarnokellenesség tehát inkább olyan logikai előfeltevés, amelyben egy alapvetően monarchikus társadalmi struktúrában gondolkozó felfogás is nyugodhat. Másodszor: a felvilágosult abszolutizmus esetleges bírálata kapcsán aligha felejtethjük el, hogy Bessenyei legfőjebb a jozefinista időszak lelegeje intézkedéseinek ismeretében minősíthetett bármit is – s ha a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* számkra ismeretes hét számát 1781 második felére datáljuk, akkor nemcsak a rendeletek viszonylag szűk körével kell számolnunk (amelyek között például nincs ott a szerzetesrendi abolíció vagy a nyelvrendelet), hanem az erre adott társadalmi és politikai válaszok is kevésbé élesek még. Aligha rendelkezhetett ekkor bárki azzal a belátással, hogy II. József akarata ellenére boldogítaná alattvalóit – ez legfőjebb a későbbi évek tapasztalataiból lett volna leszűrhető. Nincs tehát akkora ellentét Bessenyei szemléletében, mint amekkorát Kókay megjegyzése sugallna: Bessenyei aligha a „felvilágosult abszolutizmust” bírálja „alapjaiban”, miközben „bizonyos kérdésekben” egyetért vele, hanem ismét egy gondolati opciót fogalmaz meg, amelyet azonban aligha tekinthetett érvényesnek saját konkrét politikai környezetére. A folyóirat egyébként is általános elvek megfogalmazására törekedett, s ez a tendencia az első számtól fokozatosan teljesedett ki az utolsóig, hogy aztán a hatodik számban már egy külön, címmel ellátott értekezés is megjelenjen a világ boldogságáról s ennek civilizációs feltételeiről (*Versuch über das Glück der Welt zwischen A. und B. in Briefen abgefaßt: oder Beweis, daß die Künste und Wissenschaft den Menschen glücklicher machen, als der blosse Stand der Natur* [Tanulmány a világ boldogságáról. A. és B. levelei annak bizonyítására, hogy a művészetek és tudomány az embereket boldogabbá tesz, mint a természeti állapot]).⁴⁶ Mindez persze nem jelenti azt, hogy a folyóirat fejtegetései – vagy legalább azok egy része – ne lett volna olvasható egy konkrét politikai szituációra adott reflexióként; ebből a szempontból egyébként igen fontos lenne, hogy Bessenyei folyóiratát a II. József-i időszak elejének politikai publikációi közégybe helyezve is majdan értékelje az irodalomtörténeti kutatás.

Kétségbevonhatatlan Bessenyei lapjának jozefinista irányultsága – s ezen az sem változtat, ha a referenciák átnyúlnak az angol és a francia felvilágosodás bizonyos alapműveire is (nem az első számban, hanem egy későbbiben), hiszen egy helyütt, egy gondolatmeneten belül valóban találunk hivatkozást Rousseau-ra, Locke-ra, Montesquieu-re és Helvetiusra.⁴⁷ Ám ez a névsor sem téveszthet meg bennünket: a szöveg-

45 Ezt a jozefinus időszak magyar költészetét vizsgálva bemutatta: CSETRI Lajos, „A magyar nemzettudat változatai és változásai a jozefinus évtized költészetében”, in *Magyarságkutatás 1995–96*, szerk. DIÓSZEGI László, *A Magyarságkutatás könyvtára* 20, 11–25 (Budapest: Teleki László Alapítvány, 1996).

46 BESSENYEI György, „Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung: Sechster Auftritt”, in BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 267–303.

47 BESSENYEI, „Der Mann...: Dritter Auftritt”, 237–239.

szerű és tartalmi idézetek ugyanis mind egy olyan gondolatmenethez szolgáltatnak érveket, amely az ember antropológiai értelmű szabadságfogalmát kívánja körüljárni. Viszont az, hogy ez mennyire a természeti vadság állapotának és a civilizációnak a dichotómiájában van elgondolva, azt a hatodik szám már emlegetett, nagy terjedelmű dialogikus okfejtése teszi világossá, azaz a gondolatmenet téjé nem társadalomfilozófiai jellegű, s nincs ilyenformán társadalmi rendszerekhez és az uralom típusaihoz. Azaz Bessenyei felfogása ezen a téren aligha engedi meg azt, hogy itt valamiféle radikális korkritika megfogalmazására csodálkozzunk rá. Kókay György megállapításának persze van igazsága („Ebben ugyanis politikai és filozófiai nézeteinek a hivatalos osztrák államelmélettől való további elszakadását és az angol-francia polgári államelmék elmélyülését figyelhetjük meg.”),⁴⁸ ám ehhez célszerű azt is hozzátennünk: Bessenyei mindezt egy jozefinista álláspont kifejtésének keretében teszi meg. Talán éppen ez az a pont, ahol érdemes visszakapcsolódnunk egy pillanatra Sonnenfelsre mint előképre: Bessenyei ugyanis ennyiben valóban azt gondolja tovább, amit Sonnenfels is képviselt. Némileg persze radikalizálja is az álláspontját – nem azzal azonban, hogy a II. József-i időszak alatt a monarchia ellen foglalna állást. Ezt a kiindulópontot, amelyet Sonnenfels a *Der Mann ohne Vorurtheil*ban voltaképpen annyira axiómának tekint, hogy reflektálni se nagyon kíván rá, Bessenyei is alapnak tekinti, noha nála már mindez vizsgálódás tárgya is, igazodván a két folyóirat megszületésének eltérő történelmi körülményeihez. Bessenyei ilyenformán erőteljesebben és következetesebben politikai filozófiai reflexiókra használja ki a Sonnenfels folyóirata megteremtette lehetőségeket, miközben tematikailag jóval szűkebbre vonja gondolatmenete hatókörét, s ezzel együtt esztétikai hatáspotenciálját is.

Bessenyeinek ez a gesztusa teheti értelmezhetővé, hogy az író miért is választott olyan folyóiratcímet, amely egyértelműen Sonnenfelsre utalt vissza: aligha arról van szó, hogy ezzel „álcazni” kívánta volna a saját művét, ahogyan ezt Kókay György vélte.⁴⁹ Ez már csak azért sem lett volna célszerű, hiszen maga Sonnenfels ekkor még aktív résztvevője volt a bécsi szellemi életnek, ráadásul az álcázás vagy rejtőzés szándékának eléggé ellentmond az is, hogy Bessenyei készséggel és önként fölfedte kilétét a *Realzeitung*ban az első szám megjelenése után. A magyarázat inkább abban keresendő, hogy Bessenyei itt egy olyan hagyományhoz (jelesül: Sonnenfelshez) való kapcsolódást jelezhetett, amely számára komoly jelentőséggel bírt.⁵⁰

Bessenyei nem csupán az első, hanem kifejezetten az egyetlen olyan, Bécsben élő és munkálkodó irodalmár volt, aki tevékenységének keretében a testőrséget használta föl. Mert ugyan később is voltak erős tehetségű írók a testőrök között – gondoljunk csak a fiatal Kisfaludy Sándorra, akiből később nemzedéke egyik legfontosabb költője vált –, ám ezeknél az alkotóknál világosan elvált egymástól a gárdistalét és az írói működés.

48 KÓKAY, „Bessenyei György ismeretlen folyóirata...”, 26.

49 Ezt a kritikai kiadás jegyzeteiben fogalmazta meg így: BESSENYEI, *Idegen nyelvű munkák...*, 39.

50 Sonnenfels hatásához lásd még: SZILÁGYI Márton, „Sonnenfels und Genersich”, in *Die Zips: Eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert: Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*, szerk. István FAZEKAS, Karl W. SCHWARZ és Csaba SZABÓ, Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien 5, 97–109 (Wien, 2013).

Ennyiben tehát nem csoda, hogy már Toldy Ferenc is a „testőrírók” jelenlétéhez és teljesítményéhez kötött pediódus elbeszélését Bessenyei személyisége köré rendezve írta le. Valóban Bessenyeinek köszönhető, hogy a gárdapalota irodalmi intézménnyé tudott válni, még ha csak rövid ideig is. S ez az időszak Bessenyei egész pályáján is csak átmeneti volt. Hiszen a gárdától való megválása után, s különösen 1781-ben, amikor egy személyes, német nyelvű folyóiratát kiadta, Bessenyei jelentős pályafordulatot hajtott végre: a korábbi, az anyanyelvű irodalom érdekében kifejtett munkálkodást felváltotta az a törekvés, hogy a korabeli Bécs szellemi életében közvetlenül is részt vegyen német nyelvű íróként. Sajnos, alig bukkantak föl eddig olyan források, amelyekből megítélhető lenne, mennyire sikeresen vagy éppen visszhang nélkül. Mindenesetre ez a kísérlet is csak rövid ideig tartott. Miután Bessenyei Bécsset kényszerűen elhagyta, és hazatért, többé nem írt németül, tisztán a nemzeti nyelvű irodalom művelőjévé vált – még akkor is, ha ettől kezdve egyetlen sora sem jelenhetett meg, hanem kizárólag kéziratban maradt, s így a jövőnek szánt írásokat alkotott. Német nyelvű műveinek mégis óriási jelentőség tulajdonítható (noha ezt még a magyar irodalomtörténeti kutatás sem tudatosította): Bessenyei ezzel bilinguis szerzővé vált, s írói teljesítményének német nyelvű része nem a magyar művek fordítása vagy újrafogalmazása volt, hanem egy egészen más kontextusban, a Mária Terézia és II. József korabeli Bécs szellemi közegében értelmezhető és értelmezendő.⁵¹ Megítélésem szerint a közeljövő Bessenyei-kutatásának (ha lesz ilyen egyáltalán) ez lenne az egyik legfontosabb feladata: a német nyelvű és magyar nyelvű életmű belső összefüggésrendszerét feltérképezni, valamint a német művek irodalomtörténeti kontextualizálását elvégezni, a kétnyelvűség és a térségi patrizmus különböző lehetőségeinek figyelembevételével.

51 Ennek kapcsán fontos előtanulmány: NÉMEDI Lajos, „György Bessenyei in Wien (1765–1782)”, in *Maria Theresia als Königin von Ungarn*, szerk. Gerda MRAZ, *Jahrbuch für österreichische Kulturgeschichte* 10, 373–385 (Eisenstadt: Institut für österreichische Kulturgeschichte, 1984); FRIED István, „Die ungarische Literatur im Zeitalter der Königin Maria Theresia”, in FRIED István, *Ostmitteleuropäische Studien: Ungarisch-slawisch-österreichische literarische Beziehungen*, 77–80 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1994).

A biblikus cseh nyelvű Neubarth-naptárak műveltségszerkezeti regiszterei

PAPP Ingrid

ELTE HTK Irodalomtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0000-0002-0470-1360

Configurations of knowledge in the NEUBARTH calendars printed in Biblical Czech (1670–1700)

Abstract | This study presents the calendars printed in Biblical Czech between 1670 and 1700 in the Kingdom of Hungary, which were produced by Christoph NEUBARTH and his son Johann. The secret to the success of the NEUBARTH calendars in Hungary was that due to their Silesian roots, the calendar makers faced the same natural, economic, and military difficulties in their daily lives as their Hungarian counterparts living in the same empire. Therefore, their calendars featured events that had the greatest resonance, such as ideas about the end of the world, or sources related to the Ottomans.

The calendar published in 1670 stands out in the secular source material dealing with these topics. The calendar compiler lists and describes at length all the authors who dealt with the expectation of the end of the world, as well as their views. However, the officially accepted views of Lutheran theology clearly provided the ideological framework for the calendar. The main point of reference for NEUBARTH's views on the apocalypse in this theological literature is Konrad DIETERICH's collection of sermons entitled *Analysis evangeliorum dominicalium*. In addition, he used numerous early modern authors, such as the Lutheran theologian Philipp NICOLAI's *Commentariorum de regno Christi, vaticiniis prophetis et apostolicis accomodatorum libri* and Johann WOLF's voluminous but difficult-to-navigate idiosyncratic magnum opus that explains his views on the end of the world in 1670.

The calendars published between 1670 and 1700 contain numerous interesting examples that were part of the historical consciousness and knowledge of early modern users. The calendars presented here demonstrate that an overview of early modern popular genres in Latin, Hungarian, German, and Slavic languages would also be important for researchers studying this period, as it could lead us to further noteworthy insights.

Keywords | calendars, Biblical Czech language, Christoph NEUBARTH, the early modern Kingdom of Hungary, popular genres

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

Jelen tanulmányban – korábbi közleményünkkel azonos módszertan és kérdezőírányok alkalmazásával – folytatjuk a kora újkori Magyar Királyságban nyomtatásban megjelentetett biblikus cseh nyelvű naptárak feldolgozását.¹ 1670 után az összes ezen a nyelven kiadott naptár Christoph Neubarth és fia, Johann kiadói tevékenysége nyomán keletkezett.² Az első, példányból ismert zsolnai naptár az 1670. évre készült (9. sz.).³ 1663-ban Lőcsén újraindult a naptárak kiadása.⁴ A lőcsei naptárak közül az 1673-asból és az 1675-ösből ismerünk példányt (10–11. sz.).⁵ Az RMNy összeállítói úgy vélekednek, hogy az 1675–1699 közötti években valószínűleg szünetelt a lőcsei naptárak kiadása. Az RMNy által jelenleg feldolgozott időkörből a zsolnai naptárak közül ma az 1680–1682., 1684. és 1686. évit vehetjük kézbe (12–16. sz.).⁶ Ezek közül az 1680-ra szóló erősen sérült állapotban található a brnói Morva Állami Könyvtárban, a példányból az első füzet három levele van meg. Könyvészetünk leírta még az 1692-re szóló zsolnai és az 1700-ra szóló lőcsei naptárat (17–18. sz.).⁷ Hangsúlyozni kell, hogy az 1685 utáni időszakra vonatkozó, korszerű könyvészeti összeállítással még nem rendelkezünk.

Az 1670. évhez kötődő világvége-váradalmak

A zsolnai nyomdából több, teljes példányban fennmaradt Neubarth-naptárat ismerünk. Az elsőt 1670-re adták ki (9. sz.).⁸ A naptártáblákat a 17. században megszokott naptárakhoz hasonló beosztás jellemzi. Az önálló címlappal kezdődő prognosztikon viszont olyan témával foglalkozik, amely a korábban átnézett biblikus cseh nyelvű nyomtatványokhoz képest újdonsággal szolgál: azzal, hogy vajon 1670-ben valóban lesz-e világvége. A szerző elmondja, hogy az szolgáltatta az okot ennek a témának a kifejtésére, hogy sokan különleges és figyelemre méltó évnak tartják az 1670. évet, és úgy gondolják, hogy valami rendkívüli dolog fog történni, és talán a világ is elmúlik. Ezt a gondolatot az előkelő vesztfáliai teológus, D. Philip Nicolai könyvéhez kapcsolja, aki a *Szentírás* Krisztus királyságáról szóló szavai alapján bizonyította, hogy a jövődőlés az 1670. évre vonatkozik. A naptárszerző tételesen elutasítja, hogy ez lenne az az év, amikor el kell jönnie a világvégének. Több okot sorakoztat fel álláspontja mellett.

1 Az 1638–1669 között megjelent biblikus cseh nyelvű naptárakról lásd PAPP Ingrid, „A 17. századi biblikus cseh nyelvű naptárak műveltségszerkezeti regiszterei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 127 (2023): 711–730, doi: [10.56232/itk.2023.6.03](https://doi.org/10.56232/itk.2023.6.03). A jelen tanulmányban a naptárkiadványok számozását az előzőekben feldolgozott tételektől kezdve folytatjuk.

2 Christoph Neubarth (1607–1681) sziléziai asztrológus naptárjai 39 éven keresztül jelentek meg Görlitzben. A 17. század második felében ő, majd fia, Johann kalendáriumait adták ki leggyakrabban Magyarországon a naptárkiadványok szokásos más nyelvein is.

3 RMNy 3624A.

4 Feltételezett lőcsei kiadások: RMNy 3101 (1664-re), 3168 (1665-re), 3218 (1666-ra), 3298 (1667-re), 3363 (1668-ra), 3456 (1669-re), 3558 (1670-re), 3658 (1671-re), 3738 (1672-re), 3916 (1674-re).

5 RMNy 3832, 3970.

6 RMNy 4287, 4331, 4391, 4506, 4624.

7 RMK II, 1724g, 2005.

8 RMNy 3624A.

Az első, hogy Krisztus születésének ideje a teológusok között is vitás kérdés, mert kiderült, hogy az 527-ben élt Dionysius Exiguus római prépost, aki elsőként számította ki az éveket Krisztus születése után, egy, két vagy ki tudhatja, hány évet hozzáadott. Kepler és Kálvin írásaikban és leveleikben sokat foglalkoznak ezzel a témával. Azonban a hiba továbbra is egy vagy két év, tehát ha most 1670-et írunk, akkor előfordulhat, hogy valójában 1671 vagy 1672 van. Ezen kívül Nicolai számításai alapján sok fontos dolognak teljesülnie kellett volna a jóslat beteljesedése előtt, de még nem teljesült. Neubarth azzal folytatja a gondolatmenetet, hogy helyesli egy meg nem nevezett teológus álláspontját: amikor hasonló jóslatok hangoznak el, amelyek Ezékiel vagy Dániel próféciáiból és különösképpen Szent János *Jelenéseiből* erednek, azok Isten ellen valók. A végítélet napjának tudása a naptár összeállítója szerint az emberi megismerésen túl van. Arról, hogy hány ilyen jóslat volt, amely a végidőt megjövendölte, és végül a neveltség tárgya lett, Dieterit. *Anal. Ev. par. I. pag. 18. beszél.* A naptár készítője csak néhányat említ ezek közül. 1533-ban történt, hogy Lochau prédikátora, Michael Stifelius prédikációja során azt állította, hogy a végidő még ugyanabban az évben fog elérkezni, mégpedig Szent Lukács napján, a 10. hónapot követően, a 42. héten, hétfőn délelőtt. Meggyőződését a következő két kinyilatkoztatásra alapozta: „VIDebVnt In qVeM pVpVgerVnt. Item: IesVs NazarenVs ReX JVDaeorVM”. Mindkettő az 1532-es számot rejti. Amikor eljött az idő, hallgatóival bement a templomba, és várta a véget. Stifelius prédikációt tartott a szegény jobbágyoknak. A prédikáció végén nagy vihar és mennydörgés támadt. A szegény és egyszerű emberek azt gondolták, hogy csakugyan elérkezett a világvége, de röviddel ezután kitisztult az ég, és látták, hogy megtévesztette őket a prédikátoruk. Stifelius végül egy prófétai hellyel pontosította álláspontját, azt állítva, hogy a világvége biztosan el fog érkezni késlekedés nélkül.⁹ Az 1588-as évnél írja Johan. Wolfius *Lect. Memor. Cent. 16*, hogy egy kolostorban találtak egy különös jövendölést a római birodalomról, amelyben azt találták, hogy 1643-ban következik be a világvége, mivel az égen két bolygó és két égitest összekapcsolódik, ami annak a jele, hogy a természet betöltötte a futását, és az utolsó nap várható. A tanult matematikus, Cyprianus Leovitius azt tartotta, hogy 1583-ban lesz a világvége, mert ugyanolyan lesz a bolygók állása, mint Jézus Krisztus születésekor. Ugyanezt az elképzelést vallotta Regiomontanus, aki 1583–1588 közé jósolta a világvégét, és számos művet adott ki ennek alátámasztására.¹⁰ Ez alatt az idő alatt viszont semmi különös nem történt, főleg nem lett vége a világnak – teszi hozzá a naptárkészítő. Pavel Nagelius megjövendölte, hogy Krisztus 1620-ban új reformációt hajt végre a hívő nemzetek között 1624-ig. Ezt követi egy új, vágyott kor, és ezután következik be az elmenetel az örök hazába. Sokan az 1613-as évre mutogattak a IVDICIVM szó miatt, hiszen ez az összege. A császári matematikus, Nicolaus Raimanus (!) 1596-ban kiadott egy traktátust, amely szerint 1606 és 1673 között lesz valamikor a világvége – e gondolattal kapcsolatban készült Hogelius

9 „Mert e látomás bizonyos időre szól, de vége felé siet és meg nem csal; ha késik is, bizzál benne; mert eljön, el fog jőni, nem marad el!” Hab 2,3.

10 Erről lásd SZOLDOS Endre, „A Regiomontanus-jóslat és utóélete”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 125 (2021): 37–53.

Evangéliumi Nabuchodonozorja. Nicolaus Wincklerus orvos sokakkal együtt úgy vélekedett, hogy 1656-ban lesz a világvége, mert Krisztus születésétől ugyanannyi idő telik el akkor, mint a világ teremtésétől a vízözönig. Sok asztrológus 1654-et jósolta a világ végének a nagy napfogyatkozás miatt. Mit mondhatnánk 1666-ról, teszi fel a kérdést a naptárkészítő.¹¹ A kabalahívők úgy gondolták, hogy nagy változásokat és világvéget hoz az egymás után következő három hatos. Végül azzal zárja gondolatmenetét a naptár összeállítója, hogy sokan hisznek Nicolai 1670-es, Hogelius 1673-as, mások 1675-ös vagy 1680-as és Joh. Neperus Scotus 1700-as világvégéjében, de egyedül az Isten az, aki eldöntheti, hogy mikor lesz vége mindennek.

A hazai biblikus cseh nyelvű kalendáriumirodalom teljes körű áttekintése során a naptár kapcsán kerültünk először abba a helyzetbe, hogy rendszeres áttekintést kelljen készítenünk a kor világvége-váradalmi mögött meghúzódó megfontolásokról. Érdemes Neubarth hivatkozásai mögé néznünk, forrásaival szembesülnünk, hiszen ezek nyilvánvalóan a 17. századi Magyar Királyság egyéb populáris műfajaival és egyéb vulgáris nyelvű közműveltségével, köztudomásával is összeköttetést teremtenek. Nem szólva arról, hogy maguknak a hazai kiadású, bármely nyelvű kalendáriumoknak a szakirodalma sem végezte még el a szükséges mértékben az orientáló alapkutatásokat e területen.

Az 1670-es évhez kötődő világvége-váradalmak elindítója, amint az a kalendáriumból is kitűnik, Philipp Nicolai (1556–1608), a hol Hessenben, hol Vesztfáliában, élete végén pedig Hamburgban működő lutheránus teológus volt. *Commentariorum de regno Christi, vaticiniis propheticis et apostolicis accomodatorum libri* című művének először Majna-Frankfurtban, 1597-ben megjelent második könyve¹² volt az a mű, amely a kiliasztikus váradalmakat határozott állásfoglalással az 1670. évhez kapcsolta. A munkát később németre is lefordították, és az 1660-as években természetesen ismét megjelent az érdeklődés iránta. Nicolai számítása a *Jelenések könyve* 14. részéből indult ki. Az evangéliumot hirdető angyal itt az Úr ítélete órájának eljövételéről beszél, a borsajtóból áradó vér pedig 1600 futamatnyira (*stadium*) terjed. Nicolai ezt nem távolság-, hanem időszámításként értelmezi, az ítélethirdetés óráját pedig nem földi, hanem mennyei óraként, s minthogy az Úrnak egy nap annyi, mint ezer esztendő (2Pét 3,8), ez az óra 41,5 földi évnek felel meg. E két értékhez hozzáadja még Krisztus életkorát igehirdetésének kezdetekor. Így jön ki eredményül 1670, természetesen megengedve, hogy az Úr ítélete és szándéka szerint az idő megrövidüljön vagy akár meghosszabbodjék.

A kalendárium azonban cáfolja e számítás helyességét. A Neubarth-naptárak számára nyilvánvalóan a lutheránus teológia hivatalosként elfogadott nézeti jelentették az ideológiai kereteket, s ezeknek Nicolai végül nem vált a részévé. A teológiai irodalomból az apokaliptikus váradalmakkal kapcsolatos nézetek fő orientációs pontja sokkal inkább Konrad Dieterich (Conradus Dietericus, 1575–1639) prédikációgyűjteménye volt Neubarth számára. Dieterich kivételesen intenzív és hosszan tartó németorszá-

11 Georg Kraus erdélyi krónikájában részletesen kifejti mind az 1654-es, mind pedig az 1666-os évvel kapcsolatos korabeli elképzeléseket: Georg KRAUS, *Erdélyi krónika 1608–1665*, ford., tan., szerk. VOGEL Sándor (Budapest: Ömagyar Kultúra Baráti Társaság, 1994), 227.

12 VD16 ZV 28250.

gi, valamint ugyancsak fontos magyarországi hatását már világosan jelezte a korábbi szakirodalom, mindenekelőtt az arisztotelianus és a rámista nézetek szinkretizmusával megalkotott logikai és retorikai kompendiumainak a felső-magyarországi kiadásait és a hazai iskolákban való használatát regisztrálva.¹³ Az is kézenfekvő, hogy a lutheranizmushoz ragaszkodó, ezért a marburgi egyetem kálvinista átalakítása („második reformációja”) idején Giessenbe távozó tudós a mindinkább a felekezeti elhatárolódással jellemezhető lutheránus egyházi és iskolai intézményrendszer számára jelentett támpontot, s minthogy pályája csúcspontjára érve, 1614-től kezdve tekintélyes ulmi szuperintendensként működött, számítani lehetett arra, hogy a hazai lutheránus műveltségi anyag rendszeres feltárásának köszönhetően előbb-utóbb vallási műveinek magyarországi hatása is kimutatható lesz. A Neubarth-naptár hivatkozásában szereplő műve révén most ez a horizont nyílik meg. Dieterich ugyanis az evangélikus felekezeti gyülekezetek és prédikátoraik számára az egész 17. században az egyik legfontosabb prédikációgyűjteményt szerezte, amely az egyházi év vasárnapjainak és főünnepeinek rendjében haladva a standard posztilláskönyv feladatát teljesítette. Az *Analysis evangeliorum dominicalium* kiadásai évtizedeken át követték egymást a Német-római Birodalom minden valamirevaló lutheránus szellemi központjában, a legkülönbözőbb formátumú és tipográfiájú kiadványokban, jóval a szerző halálát követően is. Neubarth hivatkozása nyomán abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egyértelműen meg tudjuk mondani, az ő kezében melyik kiadás volt a világvégét illető váradalmak áttekintése közben. A prédikációs-kötet ilyen tárgyú gondolatmenete ugyanis a szóba jöhető kiadások közül egyedül az 1657-ben Majna-Frankfurtban, a szász választófejedelem privilégiumával, lipcsei kiadók finanszírozásában megjelent, negyedretű, kéthasábos edícióban található a 18. lapon.¹⁴ A kiadvány hivatalos támogatása jutott kifejezésre abban is, hogy a valamelyest már ugyancsak ismert magyarországi hatással bíró wittenbergi ortodox teológus, Johann Hülsemann¹⁵ (1602–1661) írt hozzá bevezetőt. A világvége időpontját tárgyaló, kérdéses szöveghely az első rész (*pars prima*), vagyis az egyházi év elején, az advent második vasárnapjára szóló prédikációban található, amelynek textusául a korabeli lutheránus perikópa szerint *Lukács evangéliumának* a világvége előjeleit megnevező szövegrészlete szolgált (21,25–36). Ha van az egyházi évnek olyan ünnepe, amelyen az idevágó nézetek előadása nemcsak lehetséges, hanem inkább elkerülhetetlen – ez az a pont. A terjedelmes prédikációs-zöveg – ahogyan az a magyar olvasó számára például Pázmány prédikációs-kötete nyomán lehet ismerős – több tényleges, vasárnapi elmondásra alkalmas prédikáció megtartásához elegendő anyagot ölel fel.¹⁶ Mégpedig abban a prédikációs szerkezetben, amelynek lutheránus körben való

13 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 44–45, 85, 122, 160, 203.

14 VD17 39:134917V.

15 KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 280, 284, 298–300, 329–330.

16 PÁZMÁNY Péter, „A keresztyén prédikátorokhoz intés”, in *Retorikák a barokk korból*, szerk., tan. BRITSKEY István, ford. JÁNOS István és mások, Csokonai Universitas könyvtár: Források: Régi kortársaink 10, 275–281 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2003).

meghonosításáért Dieterich és Hülsemann egyaránt sokat tett: a hyperiusi eredetű,¹⁷ közvetlenül talán a radikális angol teológusoktól ellesett¹⁸ (bár a 17. század második felében Németországban közvetlenül, mégpedig spirituális hozadékával együtt is recipiált¹⁹), a dogmatikai sarokpontokat a hasznok (*ususok*) kifejtésével kiteljesítő, majd applikációvá fordító tagolásban. Nem feladatunk itt még ennek az egyetlen prédikációnak a részletes tartalmi kivonatolása sem. A Neubarth által felidézett szöveg hely a közlegő végítélet előjeleinek, az égben, a tengerben és a szárazföldön megmutatkozó ismertetőjegyeinek áttekintése után következik, amelyek közül itt csak a magyar szakirodalomban már szóba került egyetlen megfigyelésre utalunk. Dieterich a természet előregedésének egyik látványos bizonyítékaként említi Melanchthon fizikai összefoglalója nyomán azt az adatot, hogy Ptolemaiosz ideje óta a Nap 9976 német mérfölddel közelebb került a földhöz.²⁰ Az ehhez hasonló csillagászati és földi jelenségek nyomán egyesek a végítélet időpontjának pontos előrejelzésével is megpróbálkoztak:

Fuerunt qui certum et definitum interitus mundi tempus e calculationibus et computationibus quibusdam colligere sunt conati, quorum a censu mathematici nonnulli extitere, qui magnum quendam annum constituerunt, post quem, omnia ad sua redditura sunt principia, adque tunc finem mundi venturum.

Itt hosszú felsorolás kezdődik tudósok és más gondolkodók neveivel és a hozzájuk kötődő, a világvége időpontjára tett megállapításaikkal. E felsorolásban szerepel Michael Stifelius lochauti lelképásztor, „mathematicus non incelebris, interituri mundi diei Luciae, horam 8. An. 1533. ridicule designavit.” Voltak, akik az „aDVentUs DoMInI” kifejezés számértékű betűiből prognosztizáltak, de a végeredmény nem az, amit várnánk, hanem bonyolult kivonási műveletek eredményeként az 1645-ös év jön ki belőle. Mások Cyprianus Leovitiusszal az 1583-as évet jelölték meg, Regiomontanusszal az 1588-asat, a skót Johannes Napeiriusszal az 1688-asat (ha az *Apokalipszis* alapján számolunk) vagy az 1700-asat (ha *Dániel könyve* alapján), Nageliusszal az 1635-öset vagy 1666-osat. Mások más megfontolások alapján az 1656-ös meg 1675-ös évekre következtettek. Az ilyesfajta, kabbalisztikus vagy más megfontolásokat érvényesítő, képzelgő profétákra a német nyelvben Dieterich szerint saját terminus is van: ők a Zahl Propheten.

Az évszamos profétákról Dieterich által adott összefoglaló és Neubarth adatai között nem kevés eltérés mutatkozik. A Nagelius jóslatában szereplő évszám eltér, a John Napieréhez (1550–1617) kapcsoltak közül Neubarthnál csak az egyik van meg. A Neubarth által megadott latin jelmondatok egyike sem szerepel Dieterichnél, s viszont, az általa adott, kézenfekvő szintagmára Dieterich nem utal. Stifelius történetét Neu-

17 KECSKEMÉTI Gábor, „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 367–398.

18 KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihalandott...”, 322–329.

19 KECSKEMÉTI Gábor, „A kora újkorai magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai”, *Studia Litteraria (Debrecen)* 52, 3–4. sz. (2013): 12–19, doi: [10.37415/studia/2013/52/4181](https://doi.org/10.37415/studia/2013/52/4181).

20 KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 125–126.

barth jóval részletezőbben adja elő, mint Dieterich, aki csupán a felsülés tényét rögzíti, körülményeit nem részletezi, a napját pedig Szent Lúciára teszi (december 13.), ami nem egyezik meg a Neubarth által említett Szent Lukács napjával (október 18.). Dieterich nem említi Raimanus és Wincklerus nevét, mint Neubarth, noha az utóbbi számításának módját és 1656-os eredményét kifejti, azzal a nem jelentéktelen eltéréssel, hogy a teremtéstől a vízözönig tartó évek számát nem Krisztus születésének, hanem mennybemenetelének az évszámához kell hozzáadnunk, hogy ehhez az eredményhez jussunk. Mindezek a különbségek félreérthetlenné teszik, hogy Dieterich nem lehetett Neubarth kizárólagos forrása.

Csakugyan, Neubarth utalásai legalább további két, alkalmasint három forrását azonosíthatóvá teszik. Az a Nicolaus Raimanus, akinek 1596. évi röpiratát említi, nem más, mint Nicolaus Reimarus Ursus (1551–1599), s a röpirat egyértelműen azonosítható a *Chronologische, Gewisse und unwiderlegliche Beweisung* címkezdetű irattal, amelynek (ma ismert) első kiadása 1606-ban jött ki Nürnbergben.²¹ Reimarus a világtörténelem hatezer éves keretére vonatkozó, régi meggyőződésből indult ki, majd kiszámította, hogy 1596-ig 5923 év telt már el. Ezek szerint legfeljebb 77 év lehet még hátra, s ezt az időt – ugyancsak régtől fogva vallott nézet szerint – az Úristen tetszése szerint megrövidítheti az emberi bűnök miatt. Így teljesen pontos Neubarth parafrázisa, amely szerint a Reimarus által jószolt időpont 1606 és 1673 közé kell hogy essék. Erről azonban nem feltétlenül Reimarus eredeti szövegéből tudott, hanem Zacharias Hogelius általa hivatkozott *Evangéliumi Nabuchodonozorjából*. Az erfurti Zacharias Hogel (1611–1676) *Antipseudirenicon Apocalypticum, Das ist, Der Edle Evangelische Nebucadnetzar, des Volcks Gottes* című könyve 1646-ban jelent meg Stettinben.²² Ugyancsak a végítélet időpontját számolgotó, a korábbi próféciákat mind mérlegelő, hatalmas terjedelmű munka, amelyben például Nicolai számításaival is önálló fejezet foglalkozik, s amelynek részletes bemutatása itt nem lehet a feladatunk.

Neubarth a jóslatokkal kapcsolatban hivatkozott utolsó forrása 1643-ra vonatkozó jóslatot tartalmaz. A Johann Wolfra (1537–1600) tett hivatkozás helyes. A fordítói, történelmi, sőt teológiai munkásságot is kifejtő jogász szerző hatalmas, ámde alig áttekinthető főművében szinte reménytelen volt, végül mégis sikerre vezetett az idézett helyre rábukkanni. Az enciklopédikus teljességű, meglehetősen idioszinkretikus mű tartalmát aligha lehet találóbban jellemezni teljes címiratának idézésénél: *Lectionum memorabilium et reconditarum centenarii XVI: Habet hic lector doctorum ecclesiae, vatum, politicorum, philosophorum, historicum, aliorumque sapientum et eruditorum pia, gravia, mira, arcana, et stupenda; iucunda simul et utilia, dicta, scripta, atque facta; vaticinia item vota, omnia, mysteria, hieroglyphica, miracula, visiones, antiquitates, monumenta, testimonia, exempla virtutum, vitiorum, abusuum; typos insuper, picturas, atque imagines: Sed et ipsius coeli ac naturae horrenda signa, ostenta, monstra, atque portenta: His interiuncti sunt quoque omnes sacri prophanique ordines*. Neubarth idézete az 1600-ban a dél-németországi Lauingenben

21 VD17 23:258241G; VD17 23:235201M.

22 VD17 23:634231L; VD17 3:316390T.

megjelent kötet második részének (*Tomus posterior*)²³ 1015–1017. lapjáról került elő. Itt közli egy ismeretlen provenienciájú jóslat szövegét a következő címmel: *Vaticinium de Romano Imperio, repertum in quodam Monasterio N. A víz- és tűzmeghatározottságú hármas égi együttállások földi sorsra tett hatásának ismertetése során kerül elő a baljóslatú 1643. évi konstelláció. Ebben az évben „accidet etiam conjunctio superiorum planetarum, Saturni et Iovis, una cum duobus luminaribus, Sole atque Luna, in Punctis Cardinalibus coeli. Quod indicium est, totam naturam suam absolvisse cursum, nihilque aliud, nisi diem novissimum expectandum esse.” A világ egyébként 1583 és 1603 között fordul át a vizesből a tüzes égi együttállásba, ami nyilván egy hosszabb, fenyegető periódus beköszöntét jelzi, s ennek során már 1584-ben és 1603-ban is figyelemre méltó bolygóegyüttállások következnek be. Egyedül az nem megerősíthető, hogy Wolf az 1588-as évnél ismertetné ezt az 1643-ra várt világvégét, de műve éppen nem lineáris rendű, hanem a 16. században szabadon csapongó, épp ezért áttekinthetetlen beosztású kötet, amelyben a jóslat közlése 1583-as és 1584-es dátummal megjelölt események közé illeszkedik.*

A világvége témáját megszokott módon az évszakok általános jellemzése, a hold- és napfogyatkozás, a háborúról és a betegségről szóló rész és végül a vásárok jegyzéke követi az 1670. évi kalendáriumban. A háborúról szóló részt Suetoniusra hivatkozva vezeti be Neubarth, aki leírta Caliguláról, hogy uralkodása idején gyakran kívánta, hogy nagy háború vagy betegség legyen, hogy azt mondhassák, hogy mindez az ő uralkodása alatt történt.²⁴ Az exemplummá vált cselekményelem nyilvánvalóan a kora újkori Caligula-képnek abba a vonulatába illeszkedik, amely még gyakrabban Caligula egy másik, ugyancsak Suetoniustól feljegyzett vágyával szemléltette a hatalmi önkény természetét.²⁵ A naptár szerzője hozzáteszi, hogy az 1670-es évben nincs szükség olyasvalakire, aki Caligulához hasonlóan háborút és betegséget kívánna, mert a keresztény uralkodók anélkül is részesei lesznek ezeknek. Megjegyzi, hogy a német háborúk idején uralkodó királyokról, fejedelmekről és urakról is sokat fog beszélni az utókor. Várható, hogy az 1670-es évben valamelyik török vezér Felső-Magyarországot és Erdélyt fogja támadni, ezért érdemes ismerni a következő mondást: „Tum tua res agitur, Paries cum proximus ardet”.²⁶ A háborúról szóló részt azzal zárja, hogy 1670 is bővelkedni fog háborúkban, de az 1671-es és 1672-es évek nagy eseményekben még gazdagabbak lesznek, ezért Istenre kell hagyatkoznunk és a következőket mondanunk: „Nulla salus

23 VD16 W 4211.

24 A Neubarth utalásának megfelelő szöveghely: „Queri etiam palam de condicione temporum suorum solebat, quod nullis calamitatibus publicis insignirentur; Augusti principatum clade Variana, Tiberi ruina spectaculorum apud Fidenas memorabilem factum, suo oblivionem imminere prosperitate rerum; atque identidem exercituum caedes, famem, pestilentiam, incendia, hiatum aliquem terrae optabat.” SÜETONIUS, *Caligula* 31.

25 KECSKEMÉTI Gábor, szerk., *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, tan. KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka (Budapest: MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988), 132, 401.

26 „...nam tua res agitur, paries cum proximus ardet”; „rád is tartozik az, ha a szomszédod fala lángol”: HORATIUS, *Epistulae* 1, 18, 84 (ford. Urbán Eszter). Természetesen a kora újkor minden iskolása tudni tartozott, hogy a vergiliusi eposz menekülési jelenetében a trójai Ucalegon az a szomszéd, akinek a háza már lángol (*Aeneis* 2, 311–312).

bello, pacem te poscimus omnes.”²⁷ A Neubarth-naptárakban dominánsan jelen van a háborúk témája, hiszen 1699-ig, az oszmánok kiűzéséig a török–magyar viszony alapvetően meghatározta Magyarország helyzetét.

A betegségekről szóló részletesen elmondja, hogy az év tizenkét hónapjában milyen betegség várható, és végül gondolatmenete abban teljesedik ki, hogy figyelmezteti olvasóit, keresztényként felkészülve kell várniuk a halált, mondván: „Vivo tibi moriorque Tibi, Tibi, Christe, resurgam. Unum possideam, Te, pie Christe, sat est.”

Ezután a naptár összeállítója az 1670. évben várható terméshozamok mérlegelésébe fog, aminek során ismét igen izgalmas forrásokat használ fel, Magyarországon mai tudásunk szerint elsőként.

Orientalis források a 17. századi magyarországi közműveltségben

Neubarth az 1670-es évre a csillagok állása szerint közepes termést jósol. Arra kéri az Istent, hogy áldja meg ezt a keveset, és engedje békében és egészségben élvezni a kenyeret, hiszen az minden földi dolognál értékeesebb. Két exemplumot is felidéz az éhezés kínjainak érzékeltetésére. Az első szerint a legmagasabb rangú bagdadi kalifának fájdalmasan kellett megtapasztalnia az éhséget, amikor Haal tatár Chamnál volt fogságban. A tatár ismerte foglya erős vágyát az arany iránt, ezért élelem helyett arannyal megtöltött edényt szolgáltak fel neki. Étvágyát az arannyal nem tudta enyhíteni, ezért még nagyobb éhség tört rá, majd éhen halt. A történet ősforrása Grigor Aknertszi (Akantsz, Akneri Gergely) 13. századi örmény történetíró a közel-keleti mongol hódításokat bemutató, *A nyilazó nemzet története* című munkája (cap. 11). E műnek ismeretesek ugyan korai újkori európai kéziratok, de a szöveg befogadásának, az exemplum előfordulásainak és a kalendárium közvetlen forrásának kérdései további beható vizsgálattal volnának tisztázhatók. Ugyanez a történet mindenestre megtalálható az 1681-re készített magyar nyelvű lőcsei Neubarth-naptár a földi termésről és termékenységről szóló részében.²⁸

A második exemplumot Neubarth Oleariustól származtatja, aki leírta, hogy mit hallott egy olyan arabtól, aki járatos volt a sivatagban:

Egy alkalommal elvétettem a helyes utat a sivatagban, minden élelmem elfogyott és az éhség emésztette a lelkemet. Hirtelen megláttam az út szélén feküdni egy embert a táskájával együtt. Ki lehetett nálam nagyobb örömben? Sosem felejttem el azt a nagy örömet, ami abból származott, hogy azt gondoltam, ott legalább egy darab száraz kenyér van. De amikor a táskát kiürítettem, nem találtam mást, csak gyöngyöket. Ekkor kiújult bennem az első fájdalom, és a halálfélelem körülölelt. Azt gondoltam magamban: Ó, kedves Istenem, a gyöngyök drágák és kellemes dolgok, de mit érnek az éhes szájnak a sivatagban.

²⁷ VERGILIUS, *Aeneis* 11, 362.

²⁸ RMK I, 1267.

Ez a rész Istenhez szóló fohással és azzal a kéréssel zárul, hogy adjon az Isten az 1670-es évekre békét Izraelnek. Végül mindezt a vásárok jegyzéke követi.

Az imént idézett Olearius-hivatkozás feltétlenül érdemes arra, hogy egy hosszabb értelmezés erejéig megtorpanjunk mellette, mielőtt a következő naptárkiadvány ismeretetébe fognánk. Adam Olearius (Ölschläger, 1599–1671) német tudós a holstein–gottorpi udvar könyvtárosa és matematikusa volt, aki az iráni sahhoz küldött követség (1635–1639) titkáráként utazott keletre, s az erről az útról írott német nyelvű úti beszámolójával vált nevezetessé (kiadásai 1646-tól), amelyet hamarosan francia, angol és holland fordításban is kiadtak. Neubarth azonban nem ebből, hanem a következő, szintén világhírű jutott vállalkozásából idéz: Olearius *Persianischer Rosenthal* címmel németre fordította a 13. századi perzsa költő, Szádi *Gulisztán* (1258) című versbetétes anekdotagyűjteményét (Schleswig, 1654),²⁹ az Európában ismeretessé vált első perzsa művet. A kalendáriumban idézett történet e gyűjtemény a meglegedettség előnyeiről szóló 3. könyvének 17. darabja, amelyet Neubarth – a kalendáriumokban általunk megfigyelt szokásos adaptációs eljárásoktól radikálisan különböző módon – a német szöveg pontos fordításaként adott.³⁰ A naptár közlését tehát abban az értelemben pontosítanunk kell, hogy a sivatagjáró arab beszámolóját nem Olearius hallgatta végig és jegyezte le, hanem maga Szádi (legalábbis a *Rózsáskert* fiktív beszédhelyzete szerint). És ez olyan tény, amelynek a jelentőségét nehéz túlbecsülni.

A kutatás jelen állása szerint a legkorábbi magyar nyelvű Szádi-fordításrészlet 1790-ben látott napvilágot, s ezen kívül a 18. században már csak egyetlen további említéssel (1794), míg az 1820-as évek második és az 1830-as évek első feléből három további részlet megjelenése regisztrálható.³¹ Az öt szöveg közül kettő a *Busztánból* (1257), három a *Gulisztánból* való, s kivétel nélkül csupán rövid részletek, szemelvények magyarítását jelentik, vagyis nagyjából éppen akkora részekét, mint amekkora a cseh nyelvű kalendárium Szádi-idézete. Pontos forrásaik, filológiai származtatásuk kérdését a hazai szakirodalom mostanáig kifejezetten elkerülte, ezért erről csupán annyi ál-

29 VD17 23:282436H.

30 „Ich habe von einem Araber/ welche in gemein hin und wieder durch die Wildnissen zu reisen pflegen/ dieses erzehlen hören: Als ich/ sagte er/ einmals in der Wüsten der rech[t]en Weges verfehlete/ und aus Mangel des Proviantis mir die Rechnung machen kunte/ mich auch allgemach darin ergab/ dass der Hunger meinen Geist auffressen würde/ si[e]he/ da sahe ich ohngefähr einen Wadsack eines Wandermannes liegen/ wer war froher als ich? ich werde nimmer vergessen die grosse Frewde/ die mir darob entstunde/ dann ich vermeinete/ dass ich etwa ein Stück hart Brod darin finden würde/ aber als ich den Sack ausslehrete/ fand ich nichts als lauter Perlen/ da begunte mein voriger Schmerz und die Furcht des Todes mich wieder zubefallen. Ich gedachte: Ach lieber GOTT/ Perlen seynd zwar ein köstlich und angenehm Ding/ aber was nützen sie einem dürstigen Munde/ wenn ein Mann in der Wüsten [...]?” (Az első kiadás 77. lapján.) Az összevetésből is és a névhivatkozásból is egészen nyilvánvaló, hogy a kalendáriumszerző németből dolgozott, noha a mű teljes latin fordítása, Georgius Gentius (1618–1687) műve, 1651 óta szintén elérhető volt bilingvis, perzsa–latin kiadásban (*Rosarium politicum sive Amoenum sortis humanae theatrum*, Amszterdam; a történet itt: 257–259, az utolsóként idézett, a történetet gnómiusan értelmező mondat – a perzsa eredetének megfelelően – már versben).

31 A magyar fordítások adatai és beható értelmezésük, amelyre az alábbiakban e vonatkozások kifejtésében támaszkodunk: TORMA Katalin, „Sa’di korai hazai recepciója: Fordítások magyar folyóiratokban a 18. század végén és a 19. század elején”, *Irodalomtörténet* 93 (2012): 489–520.

lítható, hogy e magyar Szádi-törmelékek pontosan ugyanúgy, közvetítő nyelv (vagy nyelvek) használatával jöhettek létre, mint Neubarthé a német közvetítő nyelv alapján. A legkorábbiak a 18. századvég két nevezetes magyarországi folyóiratában, az egyenként is bő szakirodalommal bíró *Orpheusban* és *Urániában* láttak napvilágot, s így az azok által kezdeményezett kulturális és irodalmi programok kiteljesítéséhez, vagyis a felvilágosodott racionalizmus és a szentimentalizmus eszmeköréhez kapcsolhatók. Az előbbi eszmekörben való szereplést igen jól magyarázzák a 18. század közepétől fogva Magyarországot is elérő olyan eszmei hatások, amelyek a keleti (vagy latin-amerikai, óceániai, egyáltalán: a nem európai) kulturális kontextusok beható ismertetésével a keresztény ideológia és értékrend megingatásában, relativizálásában, evidenciaként való megkérdőjelezésében játszottak szerepet (elegendő Voltaire műveire vagy Montesquieu *Perzsa leveleire* gondolni), vagy éppenséggel a természeti népek romlatlan erkölceit idealizálták (Rousseau). Valóban: az *Orpheus* Szádi-szövege például a vallási toleranciára való figyelmeztetésként, a tételes vallások helyett a mély belső meggyőződés megigazulást biztosító szerepének kiemelésére szolgál. De a másik eszmekörnek talán még jelentősebb utóhatása lett: a kuriozitás, az idegenségérzet révén a keleti közeghez eleve kapcsolódó affektivitás rövidesen a romantika orientalizmusában teljesedett ki, s a három későbbi magyar nyelvű Szádi-szemelvény arról tanúskodik, hogy már a népszerű, szórakoztató társasági folyóiratok hasábjaira is utat talált.

A 17. század magyarországi Szádi-olvasóiról eddig csupán annyit tudtunk, hogy Buda visszafoglalása után Marsigli a kiegészített mecsetiskola romjai között Szádi-kéziratokat is talált, túlnyomóan *Gulisztán*-másolatokat és -kommentárokat.³² Abban igazán semmi meglepő nincs, hogy az oszmán-török kultúra legészakibb pontjáiig is eljutott annak az alapvető perzsa műnek a hatása, amely évszázadokon át a legmélyebben rányomta a bélyegét erre az irodalmiságra. De arról, hogy a kereszténynek megmaradt Magyar Királyságban Szádi művét bármilyen formában ismerték volna, most került elő az első adat,³³ s ez az adat az észak-magyarországi biblikus cseh nyelvű kultúrához kapcsolódik. Mégpedig nem is az elit irodalmi kultúrához, hanem a populáris kultúrjavak köréhez: a kalendáriumolvasó széles közönség befogadására szánt és arra alkalmasnak tartott, népszerű olvasnivalók közegéhez.

Külön figyelemre érdemes, hogy a magyarországi cseh nyelvű kalendárium szövegében a *Gulisztánnak* mind a többnyire anekdotikus-epizodikus prózai alapszövege, mind a vele váltakozó, az erkölcsi tanulságokat emelkedettebb, aforizmatikus formában levonó versbetétje jelen van.³⁴ A fordítás ugyan mindvégig próza, akárcsak az alapjául szolgáló német szöveg, de utolsó mondatában már a gnómikus perzsa betétvers fordítása. (Más történetek esetén a perzsa versbetéteket Olearius német verssé dolgozta át, de korántsem minden esetben tett így.) A 18. század végi hazai recepció is magyar nyelvű

32 Uo., 491, 10. jegyzet.

33 Szörényi László megnevezett egy 1777-es nagyszombati, latin nyelvű tankönyvet, amely Gentius latin Szádját idézi: SZÖRÉNYI László, „Kármán és Sza’dí”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 76 (1972): 626.

34 Szádi műveinek irodalmi jellemzéséhez magyarul: TELEGDI Zsigmond, „Szaadi és a Gulisztán”, *Helikon* 5 (1959): 308–316.

vű prózaszöveget állít elő mind a *Busztán* didaktikus, moralizáló, verses értekezéseiből, mind a *Gulisztán* versbetéteiből; a verses részeket verssé formáló legkorábbi fordítási próba 1829-es, s messze több puszta esetlegességnél, hogy Vörösmarty Mihály munkája, aki ugyanakkor Szádi szövegének radikális tartalmi transzformációját is elvégzi.

Pedig a morális és etikai értelmezés munkájára hivatott versbetétek, sőt maguknak a prózaszövegeknek a ritmikus-rímes prozódiai sajátosságai az európai recepcióban esztétikai jelentőséggel is bírnak, Szádi népszerűségének fontos összetevőjét adják. Ezzel az irodalmi formának és kifejezésmódnak ahhoz a sajátosságához érkezünk el, amely – az orientális tartalom közvetítésére egyenértékűen alkalmas, egzotikus, szokatlan, kizökkentő hatású, új viszonyulási és kötődési lehetőségekre rámutató szölamvezetési módként – a Szádiéhoz hasonló keleti szépirodalom legnagyobb mértékben megtermékenyítő európai hatását eredményezte. Az 1810-es években Goethe számára már egyértelműen érzékelhető volt az az új esztétikum, amely a perzsa és arab szövegek irodalmi formájának imitációjában érvényesíthető. Ez az esztétikum a *West-östlicher Divan* (1819) forradalmi, a német, sőt az egész európai költészetet újra-konfiguráló hatásának³⁵ meghatározó összetevője. Goethe alapvető fontosságú ihletői között – mindjárt Háfiz után – ott van Szádi, mégpedig Oleariusnak ugyanabban a német fordításában, amelyet Neubarth is szóról szóra követett, s amelynek Goethe a saját gyűjteményéhez írt kommentárjában rövid fejezetet is szentelt.³⁶

A kaleidoszkóp üvegcserepei: Műveltségelemek a századvég naptáraiban

Több, teljes példányban fennmaradt, a lőcsei nyomdában kiadott, Christoph Neubarth-féle naptárat ismerünk. Az első ilyen kalendáriumot 1673-ra készítették (10. sz.).³⁷ Nem bővelkedik exemplumokban. Felépítése az előzőhöz hasonló, a naptártáblákat önálló címlappal rendelkező prognosztikon követi. Ezt az évszakok általános jellemzése, a nap- és holdfogyatkozás időpontjának az ismertetése, a háborúról és békéről, a betegségekről, a termésről és néhány házi szabályról szóló rész alkotja, további két rész a Hold különböző fázisaiban várható időjárási jelenségeket beszéli el, ezt követi a vásárok jegyzéke, majd a naptárat a kronológia zárja. *A háborúról és békéről* című részben a bolygók kedvezőtlen együttállásáról írt a naptárkészítő, amely véres harcokhoz, betegségekhez, nagyurak halálához és kedvezőtlen változásokhoz vezet a királyságokban, a fejedelemségekben és az uradalmakban. Mindezeket a történéseket az emberi bűnökkel magyarázza, a bűnöket kísérő büntetés ekkor már évszázados értelmezési kereté-

35 Eric ORMSBY, „Introduction”, in Johann Wolfgang GOETHE, *West-Eastern Divan*, ford., szerk. Eric ORMSBY, XIII–XLII (London: Gingko, 2019), doi: [10.2307/j.ctvpj7hmf.3](https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7hmf.3).

36 Johann Wolfgang GOETHE, *West-östlicher Divan* (Stuttgart: Cotta, 1819), 499–500; Johann Wolfgang GOETHE, „Notes and Essays for a Better Understanding of the West-Eastern Divan”, ford., szerk. Eric ORMSBY, in GOETHE, *West-Eastern Divan*, 345–509, 482.

37 RMNy 3832.

nek megfelelően.³⁸ Azért hozzászeli azt az aranymondást, amely minden prognózis a potencialitásból a faktualitásba való, kétes bizonyosságú átlépésének állandó feltétele: „Signa monent, et verba docent, et facta probabunt. Si non in melius vitam convertimus, actum est!” A naptár végén található a magyar történelem törzssanyagát összefoglaló kronológia, amely a 367–1671 közötti időszakot beszéli el, és Nádasy Ferenc, Zrínyi Péter és Frangepán Ferenc kivégzésével zárul.

A következő, ma kézbe vehető lőcsei Neubarth-naptár az 1675. évre készült (11. sz.).³⁹ Felépítése teljesen megegyezik az előzőleg bemutatott naptárával. Csak annyiban tér el tőle, hogy a prognosztikont asztrológiaként nevezi meg a naptárkészítő. A naptár végén található kronológiai rész csekély mértékben kiegészült: a magyar történelem 367–1673 közötti időszakára terjed ki. A történelmi összefoglaló I. Lipót és Tiroli Kludia Felicitász házasságkötésének időpontjával és eseményével zárul.

Az ezt követő, példányból is ismert zsolnai Neubarth-naptárat 1681-re adták ki (13. sz.).⁴⁰ Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. Felépítése az előző naptárhoz hasonló. A hold- és napfogyatkozásokról szóló részben elmondja a naptárkészítő, hogy két holdfogyatkozás és két napfogyatkozás lesz az évben, és ebből egy holdfogyatkozás lesz látható, ami az alávetettek veszélyes felkelését, árulását, hitszegését hozza és nehéz tengeri háborút. Hosszan részletezi a háborúval kapcsolatos részben mindazokat a bolygóegyüttállásokat, amelyek az 1681-es évre háborús összecsapásokat jeleznek. Ilyen együttállás okozza például egy háborús konfliktus megnövekedett esélyét Alsó-Szászországban. Ugyanezt a gondolatmenetet folytatja a betegségekről és a mezőgazdaságról szóló részben. Az 1681-es év számos betegséggel jár, ami a halál előfutára. Ehhez szorosan kapcsolódóan elmondja, hogy a tél hideg és csapadékos lesz. Az ötös együttállásban a Szaturnusz is részt vesz, ami kellemetlen, havas, hideg és szeles időt hoz. Azzal folytatja, hogy erre az együttállásra Kepler azt szokta mondani: „Quincunx habet vim oppositionalem”,⁴¹ azaz olyan hatalmas, mint az oppozíciója. A naptárat végül a kronológiai rész zárja, ami a magyar történelem 367–1679 közötti időszakát mondja el, s zárásában Pálfi Tamás bécsi püspök és magyar kancellár haláláról és a Magyarországon 1679 végétől 1680 elejéig zajló pestisjárványról tájékoztat.

Ezt követi az 1682-re kiadott, számos exemplumot tartalmazó zsolnai naptár (14. sz.).⁴² A címlapján ennek is megjelölték, hogy Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. Az eddigi naptáraktól eltérően a készítője felhívja az olvasó figyelmét az egyes területeket és országokat jelképező szimbólumokra, így a római császárságot jelképező babérkoszorúra, a svéd föld oroszlánjára, a cseh és az osztrák föld fehér oroszlánjára, a Franciaországot, Hispániát és Angliát jelképező, kék színű kerti liliumra.

38 ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, tan. BENDA Kálmán, Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta: A Magyar Nemzeti Múzeum kiadványa 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991).

39 RMNy 3970.

40 RMNy 4331.

41 Ez a fordulat megvan például Nicolaus Zorawsky krakkói asztrológus naptárában: *Crackawer Schreib-Calender Auff das Jahr nach Christi Geburt MDCXCI*.

42 RMNy 4391.

A naptár prognosztikon részében a nyár általános jellemzését a naptárkészítő egy történet elmesélésével vezeti be: egy jókedvű udvaronc megpillantotta V. Károly császár szimbólumát egy falon ezekkel a szavakkal leírva: plus ultra,⁴³ s egy rákot akasztott melléje. Ezzel a szimbólummal a császár azt akarta kifejezni, hogy szerencséje nagyobb és több, mint a közembereké. Az udvaronc pedig arra gondolt, hogy ez a szerencse mégsem lehet nagyobb, mint a rák állása. Az égi zodiákuson van ugyanis egy olyan jelenség, amely 36 csillaggal van egybekötve, és szintén ráknak nevezik. Ennek dominanciája alatt, vagyis nyár derekán emelkedik a Nap a legmagasabbra. (Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy ez a leghelyesebb értelmezés. Ha az udvaronc valóban tréfálkozni óhajtott, alkalmasint a „rákháton járás” irányába kívánta fordítani a lemma jelentését, vagyis a „plus citra” jelentéssel felruházni. Már ha egy udvaronc viselkedésébe beleférhet egy ilyen, nem is annyira ártatlan tréfálkozás...)

Ezt követi az 1680-as, 1681-es üstököséről és az üstökösök természetéről szóló rövid összefoglaló. Ez az üstökös⁴⁴ 1680 novemberében tűnt fel hajnali három órakor, és 1681 februárjáig volt látható. Neubarth szerint egy ismert teológus 1618-ban prédikációt tartott az üstökösökről. Nem gondoljuk, hogy ezt az utalást pontos megfejtéssel kísérhettük: az 1618. évi üstökösről nyilván rengeteg prédikációt tartottak, bár nyilván kevesebbet, mint a nevezetes 1572. évi nováról.⁴⁵ A lutheránus teológusok közül mindenesetre megnevezünk egyet, aki olyan érdeklődést mutatott az 1618-as üstökös iránt, hogy szöveget írt róla egy párlapos alkalmi nyomtatványhoz, amelyet fametszetes illusztrációval is elláttak. A Tübingenben végzett és ugyanott ordinált Elias Ehinger (1573–1653) német nyelvű *Iudicium astrologicum*át⁴⁶ az augsburgi Szent Anna-gimnázium professzoraként és könyvtárosaként írta, hosszú életpályáját ezután már döntően tanári posztokon töltötte, e város katolikus megszállása után végül Regensburgban. Augsburgi tisztségében a grécista Hieronymus Wolf (1516–1580) utóda volt, pályája – akárcsak Wolfé⁴⁷ – a Tübingen és Augsburg közötti koordináció példája. Ugyanakkor, míg elődjét mindenekelőtt filológiai és – a tübingeni Crusiushoz hasonlóan – a görög kultúra iránti érdeklődés ve-

43 V. Károly „plus ultra” lemmája a kora újkori emblematika (s egyben birodalmi ideológéma) jól ismert eleme, s exemplumettként előfordul a magyarországi prédikációirodalomban is: Arthur HENKEL és Albrecht SCHÖNE, *Emblemata: Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts: Taschenausgabe* (Stuttgart etc.: Metzler, 1996), 1198–1199; NEMESKÜRTY István, *Bornemisza Péter, az ember és az író, Irodalomtörténeti könyvtár 4* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 101, 449, 464; BORZSÁK István, *Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960), 323–324, 330–333; KECSKEMÉTI, *Magyar nyelvű halotti...*, 348, 471. A lemma megtalálható Jakub Stephanides 1633-ban Kateřina Předmírká tiszteletére megtartott prédikációjában is, amelyet 1639-ben jelentettek meg a Sivý családban történt halálesetekhez kapcsolódó prédikációk gyűjteményében: RMNy 1803 (2); vö. PAPP Ingrid, *Biblikus cseh nyelvű gyászbeszéd a 17. századi Magyarországon: A nyomtatott korpusz bemutatása és irodalomtörténeti vizsgálata*, *Historia litteraria 34* (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2018), 105–106.

44 FARKAS Gábor Farkas és mások, szerk., „Üstököst látni”: *Az 1680. évi üstökös művelődés- és tudománytörténeti emlékei*, *Lichniae ex Bibliotheca Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Jaffa Kiadó, 2017).

45 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet...*, 127.

46 VD17 23:257296Y; VD17 75:699849B.

47 KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladt...”, 172–173, 187–188.

zérte, Ehinger a jelek szerint az asztronómia iránt érzett vonzalmat. Igen sok nevezetes üstökös említ a történelemből, de nem tőle származik Neubarth adata, amely szerint 1618-ig 306 üstökös írtak össze, amelyek után mindig valami rossz következett. De az üstökösök hatása Neubarth szerint nem vonatkozik az egész földre. Vonatkozhat annak egy részére, ahogy az 1618-as a német földre, amely számára háborút hozott. Az 1652-es üstökös a lengyel koronának és Dániának háborút, a svédeknek vitézséget és szerencsét jelentett. Az 1661-es üstökös a keresztényeknek szerencsétlenséget, a törököknek a területeik megnövekedését hozta. Az 1664-es és az 1665-ös üstökös a franciák és a törökök szerencsését, a hollandok és a lengyelek szerencsétlenségét jelezte előre. A naptár összeállítója szerint az 1680-as is igazi *prodromus*, előhírnök, hiszen Franciaországban láthatók az *intentiones* és az erők, Magyarországon a békétlenség, Brandenburgban a katonai toborzás, Moszkvában a *praetensiones*, Svédországban az *alterationes*, a lengyelek között a *mutatio* jelei. Ezt a gondolatmenetet folytatja a holdfogyatkozásról szóló részben, ahol kifejti, hogy az 1682. évben két holdfogyatkozásra lehet számítani, azonban csak egyet lehet majd látni, február 21-én, ami felkelést, fegyverkezést és árulást hordoz.

Ehhez a témához szorosan kapcsolódva kezd beszélni a háborúról és a békéről. Elbeszéli, hogy a hajdani Róma városában a legmagasabb és legmértősebb helyen, a Capitolium közepén állt egy oszlop és rajta a pogány Mars isten, aki kezében csengőt tartott. Körülötte azoknak az országoknak az istenei álltak címeres íjjal a kezükben, akiket a rómaiak leigáztak. Amikor valamelyik ország fel akart lázadni a rómaiak ellen, akkor Mars isten csengetett, az illető országnak vagy nemzetnek az istene pedig megfordult. Így tudták meg a rómaiak, hol lázadnak ellenük, és rögtön katonaságot vezényeltek ki, és büntetéssel sújtották a provinciát. Azzal folytatja, hogy mindez a jövőre vonatkozó pogány isteni jel volt, azonban a keresztények nem tekinthetnek ilyen jelekre, hanem inkább Isten szavára kell figyelniük.

A Neubarth által felidézett exemplum nyilvánvalóan a *Salvatio Romae* legendájára támaszkodik. Semmiképpen sem feladatunk, hogy összefoglaljuk az antik hagyomány bizonyos elemei alapján, de feltehetően már a kora középkorban összeállított (korábban sok esetben Beda Venerabilis nevéhez kapcsolt és korát tekintve valóban akár eddig a korai időpontig visszanyúló) szöveg történetét, beleértve azokat a kombinációkat is, ahogyan azt a Vesta-szüzek kultúrtörténeti értelmezésével kapcsolták össze, eredetében pedig a római ősvallás egyes elemeit azonosították. Szintén nem lehet most elemzés tárgya az a krisztianizáló adaptáció, amely szerint a szoborcsoport elpusztulása Krisztus megszületésének időpontjában következett volna be.⁴⁸ Ami feltétlenül a naptárhely értelmezéséhez tartozna, ahhoz viszont alap kutatások hiányában jelenleg nem tudunk érdemi információval szolgálni: a legenda magyarországi recepció folyamata, ismeretének közvetlen szövegszerű forrásai, elterjedtségének mértéke mind kérdéseket vet fel, és feltétlenül további vizsgálatokat indokolnak.

Október 30-án a Szaturnusz, a Jupiter és a tüzes hármasság nagyon közel fognak ahhoz a helyhez együttlenni, ahol 1680-ban az üstökös feltűnt, és mindezt még a tüzes Mars

48 Minderről: H. S. VERSNEL, „The Ancient Roman Origin of the *Salvatio Romae* Legend”, *Talanta* 4 (1972): 46–62.

megjelenése is követni fogja. Ez az együttállás húszévente történik meg, és nagy dolgokat visz véghez az időjárással, a földdel és az emberekkel, amiről a matematikus Andreas Argolus in suis Ephemeridibus így írt: „Cum celebretur Coniunctio superiorum, Saturni et Jovis in Trigono igneo; Antiquorum consensu, mutationes magnae contingent et generales Constitutiones ac de facili Dominiorum magnorum mutationes.” Az előző tanulmányunkban már bemutatott matematikus és asztronómus, Argoli ezt az 1683-as év eklipsziseiről szóló összefoglalójában írja.⁴⁹ Egyelőre nem tudunk magyarázattal szolgálni arra, hogyan történhetett, hogy Argoli 1683-ra vonatkozó adatát és szövegét Neubarth az 1682-es évre vonatkozó előrejelzésként használta fel. (Lehet, hogy nem is kell túlgondolni a dolgot: egyszerű szerzői félreértés, a több évtizedre szóló Argoli-kézikönyv rossz helyen való felnyitása máris előidézhetette a tévedést.) Neubarth szerint az együttállás ideje alatt különös üstökösök és akár egy új csillag is megjelenhet, ahogyan Kepler a *Discursus* című művében írt róla 1623-ban. Ennek hatására nagy változások fognak bekövetkezni az egyházban, a világban és a politikában, s végül otthon és a házasságokban.

Ezt követi a betegségekről szóló rész, amelyben Neubarth elbeszéli, hogy egyszer a velenceiek megajándékozták I. Ferdinándot egy üvegből készült várral vagy kastéllyal, de amikor ezt látni kívánta az uralkodó valamely fejedelmekkel együtt, akkor jelentették neki, hogy a vár összetört. Az uralkodó azonban nem haragudott meg, és a következőket mondta: csak üveg volt, és az emberi test ugyanilyen. Ahogyan az üveg széttörik, úgy az emberi test is a betegségek hatására szétesik. Ezzel az exemplummal olyan művelődési hatások körébe jutottunk, amelyeket nemigen lehet megmagyarázni katolikus források feltételezése nélkül. Ferdinánd üvegvárának története minden bizonnyal a jezsuita Hendrik Engelgrave (1610–1670) emblémát elmélkedésgyűjteményében, a *Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita* című, népszerű, sok kiadást megért kötetben futotta be legnagyobb hatású kora újkori karrierjét. Az első kiadás (Antwerpen, 1648) 458. lapjáról idézzük: amikor

Imperator Ferdinandus, cum eximium Venetorum donum, vitream, scilicet, arcem, seu castellum, honoris gratia principibus quibusdam viris, quae ad eum ipsius salutandi causa advenerant, iussisset ostendi, ac timide admodum responderent familiares, effractum fuisse. Quid hic exspectatis? lenissime hoc solum effatus est: vitreum erat; quasi diceret nihil mirandum, ne indignandum, fuisse confractum.

Az exemplumot Engelgrave az 51. emblémát magyarázó fejezetben használta fel, amely a *Máté evangéliumában* szereplő „főember”-nek („princeps unus”) a leánya halálát bejelentő mondatát értelmezi: „Filia mea modo defuncta est.” Már az embléma is tükröt, pontosabban az életet és a halált tükröző tükröket mutat, s a fejezet egésze végig az üveggel, üvegtárgyakkal példálózik a törékeny emberi élet sérülékenységének szemléltetésére és az ezzel kapcsolatos intelmek megfogalmazására. Azt, hogy az emberi élet még az üvegnél is törékenyebb, közvetlenül Ferdinánd története után a sztoikus filozó-

49 Lásd például *Ephemeridese* az 1671–1700 közötti időre szóló számításokat tartalmazó harmadik kötetben (Padova, 1648), a 363. oldalon.

fus, Anaxagorasz Valerius Maximus nyomán népszerűvé vált esete példázza, aki a Ferdinánd kijelentéséhez hasonló közönyösséggel állapította meg fia halálhírének vételekor: „sciebam esse mortalem”. Engelgrave megadja Ferdinánd történetének forrását is, az ugyancsak jezsuita Lelio Bisciola (1540–1629) könyvére utalva, amelyben (*Horarum subsecivarum tomus*, első kiadása: 1611), pontosan a mondott helyen (az 1. könyv 22. fejezetében) az fellelhető, s Engelgrave csak csekély nyelvi parafrázeálással módosított rajta. Bisciola 17. századi hatása azonban nem mérhető össze Engelgrave emblémáskönyvével, ezért Neubarth forrásaként egyértelműen az utóbbira gyanakszunk.

A naptárban ezután következik a természéről szóló rész, amelyben egy teológusról beszél, aki a következőket mondta: akinek olyan szüksége van az Isten szeretetére, mint az itteni kenyérre, annak nagy gazdagsága van a földön. Ehhez a naptár összeállítója hozzáteszi, hogy egész évben változókéony időjárás lesz, ezért csak remélni lehet a jó termést. E gondolatmenethez szorosan kapcsolódva ismerteti az év holdnegyedeit és a hozzájuk tartozó időjárást. Végül a naptárat a krónika rész zárja, amelyben elbeszéli a magyar történelem törzsanyagát 367-től 1681 februárjáig, a nagy üstökös jelenletéig.

A következő zsolnai Neubarth-naptárat 1684-re készítették (15. sz.).⁵⁰ A nyomtatvány fennmaradt példánya erősen rongált állapotú. Az előző naptárhoz hasonlóan Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült. A címlap hátlapján az 1684-es év fontos eseményei olvashatók, ilyen például, hogy ebben az évben két nap- és két holdfogyatkozás lesz. Ezt követi a naptárjelek magyarázata, a hónapok naptártáblái, az égi jegyek, néhány név magyarázata és a tudósítás, mikor és milyen jegyben jó valamibe belekezdeni. Ez után a kalendárium prognosztikon része az évszakok jellemzésével folytatódik, ami az ősz leírásánál megszakad. Töredékesen maradt fenn még a piacok jegyzéke és a krónika.

Az ezt követő zsolnai Neubarth-naptár 1686-ra szól (16. sz.).⁵¹ Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország horizontjára készült ez is. Ebben az évben csak két holdfogyatkozás lesz, amelyből egyet fogunk látni. A kiadvány naptártáblái mellé rövid történetek vannak besúrva, amelyek az olvasó figyelmét próbálják felhívni a várható eseményekre.⁵² A naptártáblákat *A 12 égi jegy, a planéták és aspektusuk jelentése, Azon területek jegyzéke, amelyekről most a kalendárium beszél, hogy melyik csillagjegy alatt fekszenek, Magyarázata néhány névnek, amelyekkel a kalendáriumban szóban forgó országok jelöltetnek és Tudósítás és hasznos tanítás arról, hogy mikor és milyen jegyben jó valamibe belekezdeni* című részek követik. Az égövi jegyek fametszetes ábrázolása mellett található tanácsok szövege szó szerint megegyezik az előző naptár ezen részével. Ezt követi a naptár prognosztikon része, amely az évszakok általános jellemzésével kezdődik. A fogyatkozásokkal foglalkozó rész szerint, Argoli számításainak megfelelően az 1686-os évben két holdfogyatkozás lesz, de nem lesz napfogyatkozás. A holdfogyatkozások közül is csak egyet lehet majd észrevenni. Az elsőt, június 6-án csak az ellenkező föld-

50 RMNy 4506.

51 RMNy 4624.

52 A naptártáblák mellett üresen hagyott oldalakon az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött egyik példányban a mindennapi étellel kapcsolatos, kézírásos magyar nyelvű bejegyzések találhatók.

tekén élő amerikaiak fogják érzékelni. A második november 29–30-a éjszakáján fog bekövetkezni, és minden rossznak az előjele lesz. Ellentétek fognak támadni világiak és egyháziak, magas és alacsony rendű nők között. A gyerekek nagy számban halnak majd meg, és a szülő nőkre is rossz hatással lesz. A következő, háborúról és békéről szóló részt Neubarth Mauritius herceg történetével vezette be, aki a flandriai Neoportusnál mezei csatát vívott, s az a hír járta, hogy el is esett. Ezzel szemben nagy győzelmet aratott, száznegyven zászlóaljnyi ellenséget fogott el. Hágába visszatérve a győzelmet köszöntők között volt egy tanult ember, aki köszöntés gyanánt egy cédulára írt anagrammát adott át a következőkkel: *Mauritius – Mars vivit*, azaz hogy a háború istene, Mars megelevenedett. A hercegnek annyira tetszett a köszöntés, hogy szavaiért aranylánccal ajándékozta meg. Mauritius Nassaui Móríc orániai herceggel azonos, története az 1600. évi, Nieuportnál (Nieuwpoort) vívott csatájához kapcsolódik. Tömeges feldolgozása közül most olyan forrást idézünk, amelynek ismeretét a fentiekben már feltételeztük Neubarthnál. Engelgrave 13. emblémája – *Máté evangéliumának* 10. fejezetéhez kapcsolódva – a jutalom erkölcsi és teológiai vonatkozásait elemzi, mindenekelőtt azt, hogy a felelősen elvégzett és sikeresen teljesített munkához kell kapcsolódnia. Itt (az idézett első kiadás 120. lapján) olvasható: „Sparserat fama Mauritium ad Neoportum occubuisse, ubi Hagam comitis reversus, fuit qui sic illum compellavit: Mauritius anag. Mars vivit, et confestim inventorem aureo torque sibi devinxit.” A szélteben ismert exemplum olyan gyakorisággal fordul elő a 17. század irodalmában, hogy a Neubarth által látott közvetlen forrását meg sem kíséreltük azonosítani. Csupán azért idézünk még egy második előfordulást is, hogy nyomatékosítsuk: ismét a katolikus kontemplációs irodalom vehető elsősorban gyanúba. Ennek legfelkapottabb korabeli szerzői közé tartozott Nádasi János magyar jezsuita is,⁵³ akinek *Vita et mores praedestinatorum*ában (általunk látott kiadása: Bécs, 1681, 292) szintén megvan a szűzsé: „Nova est Mauritii liberalitas pro exiguo anagrammate. Fama ore vulgi dixerat Mauritium ad Neoportum occubuisse. Hagam Comitis reverso Mauritio anagramma obtulit quispiam: Mauritius. Mars vivit. Adeo grata ei fuit ea res, licet exilis, ut aureum torquem tulerit pro praemio.”

A naptárkészítő az év erős égi aspektusai alapján azt jósolja, hogy sok helyen tapasztalják majd meg az eleven Marsot, azaz sok országban fog háború zajlani. A többi égi aspektus mindezt még felerősíti. A Mars bolygó mellett megtalálható a Szaturnusz is, ami maga is szerencsétlenséget hoz. Az év összes olyan együttállását felsorolja, amely ellentétet, háborút, vérontást és gyilkolást jósol, ilyen időszak lesz a novemberi, amikor furcsa hírek kezdenek terjedni a háborúról és a vérontásról, így például a Mérleg jegy alatt fekvő országokban, mint például Elzászban, Strassburgban és Erdélyben. Majd hozzászól: „exitus acta et facta probabit”. A naptár összeállítója azt a tanácsot adja, hogy ha valakinek kedve van háborúzni, akkor a kedvét fordítsa a török ellen. Ha a keresztények nem hagyják abba az egymás közötti harcot, akkor a törökök fogják ennek a hasznát látni, és megölnék mindenkit. A *betegségről* című rész bevezetéséül elmondja, hogy akadnak olyan országok, ahol nem élnek farkasok, mint Engelland (Anglia), és vannak olyan

53 Tüskés Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997).

szigetek, ahol semmilyen mérgező élőlény nincs, ilyen Kandia.⁵⁴ Azonban olyan helyről, ahol az emberek ne halnának meg, hallgat minden író. Ha lenne is ilyen (ahogyan egy írországi szigetről beszélük, ami csak költemény), a mi vidékünkéről ezt nem lehet elmondani. Ebben az évben sok ember fog meghalni mindenféle rendből, rangból és nemből.

Ezt követi a terméstről szóló rész, amelyben Neubarth elbeszéli „Falckrabé Fridrich z Reynu” történetét. Frigyes pfalzi palotagróf három fejedelmet fogott el, akik pusztították a termését. A heidelbergi kastélyába vitte őket, és jeles megvendéglést készített elő. Sok gazdag élelem volt ott, de kenyér nem. Megkérdezték, hogy kellene így enniük, hogyha nincs kenyér. Azt a választ kapták, hogy hamarabb kellett volna gondolkodniuk azon, hogy a termést megkímélik. Így egész évben börtönben kellett ülniük, és az arcátlanságukért igen drágán megfizettek. Neubarth exemplumának számba vehető forrásai közül talán Melanchthon tűnne a legkézenfekvőbbnek, hiszen ha nála megjelenne, akkor protestáns oldalon közműveltségi alapként tekinthetnénk rá a 16–17. század egészében. Melanchthon összes műveinek 19. századi kiadói azonban csupán egy Melanchthon-kurzus egyik diákjának kéziratos jegyzetéből jelentették meg a történetet, s e kéziratnak ők voltak első sajtó alá rendezői.⁵⁵ Megtaláltuk viszont az exemplumot olyan helyen is, amelyet gyakorlatilag egyenértékű hatásúnak kell tartanunk azzal, mintha magától Melanchthontól feljegyezve terjedt volna el. Paul Eber (1511–1569) nap-tári évfordulókat rögzítő, rendkívül népszerű *Calendarium historicum*a a három fejedellemmel vívott csata napja, vagyis július 1-je eseményei között foglalta össze „Fridericus Comes Palatinus Rheni” történetét. Innét kitűnik, hogy a dolog 1462-ben esett meg, a mainzi érsekség investitúraharcához kapcsolódva, s így természetesen már teljes biztonsággal azonosíthatjuk Fridericust I. (Győzedelmes) Frigyes pfalzi választófejedellemmel (1451–1476), csatája helyét Seckenheimmal, foglyait pedig Károly badeni gróffal, János metzi püspökkel és Ulrik württembergi gróffal. E központi helyzetű forrástól

54 Arról, hogy Angliában nincsenek farkasok, mégpedig egyesek szerint azért, mert „az föld természeti nem szenedheti”, Szepsi Csombor Márton úti beszámolója is megemlékezik, de előadja a közismert másik változatot is, amely szerint korábban éltek ott farkasok, ám a juhtenyésztés érdekeire tekintettel kiirtották őket. Forrásaihoz és a természetrajzi adat más 17. századi magyarországi említéseihöz (például Frölich *Medullájában*) lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: SZEPSI CSOMBOR MÁRTON, *Összes művei*, szerk. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN és KULCSÁR PÉTER, tan. KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Régi magyar prózai emlékek 1* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), <http://mek.oszk.hu/05700/05731>, 204, 516. A nemzetközi irodalomból érdekes: KARL JOSEPH HÖLTGEN, „Why Are There No Wolves in England? Philip Camerarius and a German Version of Sidney’s Table Talk”, *Anglia: Zeitschrift für englische Philologie* 99 (1981): 60–82, doi: [10.1515/angl.1981.1981.99.60](https://doi.org/10.1515/angl.1981.1981.99.60) Írországról (Hybernia) hasonlóképpen állítja Szepsi Csombor, hogy ott nem élhet meg kígyó vagy más mérges állat, erről Sebastian Münster *Cosmographiájának* vagy Gerhard Mercator *Atlasának* adatát örökítheti. Dánia mellett elhajózva egyébként egy olyan szigetet is említ, az Amerium nevűt, amelyen az egér nem élhet meg: „ha valahonnan bé vizikis szörnyű halállal, mihelt az földre le teszük, meg hal.” Ehhez a közléshez Mercatort vagy Georg Braun *Civitates orbis terrarumát* használhatta forrásul; SZEPSI CSOMBOR, *Összes művei*, 181–182, 493. A Neubarth-kalendárium Candiáról (Kréta) szóló adatát könnyebb megmagyarázni, minthogy annak antik forrása is van: Plinius *Naturalis historia*ja szerint Krétán nem él farkas, róka, medve, sőt semmiféle ártalmas élőlény egy bizonyos pók-fajta kivételével. (8, 228: „In Olympo Macedoniae monte non sunt lupi nec in Creta insula; ibi quidem nec vulpes ursive atque omnino nullum maleficum animal praeter phalangium.”)

55 CR 20, 538, LXXIV. sz.

előre- és visszafelé is elindulhatunk a hatástörténetben. Az igen széles körben idézett történetet Reinhard Bakius (1587–1641) egyenesen zsolnármagyarázataiban (*Commentarius exegetico-practicus*) használta fel, Eber nyomán; művének 1664-ben jelent meg első, posztumusz kiadása.⁵⁶ Jóval nagyobb hatású közvetítője volt Frigyes az igazságos hadakozás alapelvei, a civil lakosság megkímélése melletti kiállításának Sethus Calvisius (1556–1615) rendkívül népszerű *Opus chronologicuma*, amelynek kiadásai 1605 után a lutheránus könyvpiac standard darabjai lettek. S Calvisius feltűntette forrását is, egy olyan szöveghelyet, amelyet még nem említettünk, pedig könnyen lehet, hogy az események minden későbbi elbeszélésének ez az őse. Nauclerus, azaz Johann Naukler (1425 k.–1510) sváb történetíró *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii*ja (kiadásai 1516-tól) lehetett a forrás Melanchthon és Eber számára is, mégpedig jól értesült forrás, hiszen a tübingeni egyetem első rektorának, a württembergi örgrófság vezető humanistájának közvetlen rálátása volt mind a saját korában történt eseményekre, mind az udvar hivatalos narratívájára.

Frigyes történetének tanulsága Neubarth szerint, hogy tisztelnünk kell a kenyeret, Isten drága ajándékát. Ha nedves és viharos nyár lesz – amitől a kalendárium összeállítója tartott –, akkor nincs termékeny és bőséges termés. Végül arra kérte az Istent, hogy fordítson mindent jobbra. Ezt a részt követi a vásárok jegyzéke és a 367–1685 közötti krónika. Az 1685-ös évben a naptár három eseményt említ: Szelepcsényi György esztergomi püspök halálát, Érsekújvár 22 évig tartó török uralom alóli felszabadulását és az 1685. augusztus 26-án Zsolna elővárosát sújtó tűzvészt.⁵⁷

A következő zsolnai Neubarth-kalendáriumot 1692-re készítették.⁵⁸ Az egyetlen fennmaradt, sérült példány a turócszentmártoni könyvtárban található. Az előzőektől eltérően nem tartalmaz naptárrészt, csak prognosztikont. A címlapon megjelölve található, hogy Szilézia, Magyarország, Morvaország és Csehország területére készült. Csak néhány oldal maradt fenn az évszakok jellemzésével és a napfogyatkozással foglalkozó részekből. Teljes egészében fennmaradt viszont az E ívfűzet, amelyben megtalálható a vásárok jegyzéke. A kalendárium ezzel a résszel zárult.

A vizsgálatunk időszakában legutolsóként, Lőcsén kinyomtatott Neubarth-naptárat 1700-ra készítették (14. sz.).⁵⁹ A címlap hátoldalán, az általános történeti részben kiemelésre kerül I. József osztrák főherceg német-római császárrá és magyar királlyá való koronázása. Az eddig bemutatott naptárakkal szemben a naptártáblák alatt található az adott hónapra vonatkozó tanácsok. Az önálló címlappal rendelkező prognosztikont az évszakok általános jellemzése, a nap- és holdfogyatkozás időpontjának az ismertetése, a háborúról és békéről, a betegségekről, majd a termés mennyiségéről szóló

56 VD17 3:607446U; VD17 7:712516P.

57 Más korabeli magyarországi tüzesetekről biblikus cseh nyelven: PAPP Ingrid, „Felső-magyarországi német és szláv nemzeti ideológiák egy 17. századi biblikus cseh nyelvű alkalmi prédikációban”, in *Irodalomtörténet, tudománytörténet, eszmetörténet: Tanulmányok Tarnai Andor halálának 25. évfordulójára*, szerk. PAPP Ingrid, ReKonf: Reciti konferenciakötetek 7, 109–134 (Budapest: reciti, 2020), <https://www.reciti.hu/2020/6029>.

58 RMK II, 1724g.

59 RMK II, 2005.

rész, a vásárok jegyzéke, azután pedig a kronológia adja, amely a 371. év és 1699. február 24-e közötti magyar történelem törzanyagát adja közre. Végül a naptárat a postai útvonalak településeinek a felsorolása zárja.

Összegzés

Összegzésül elmondható, hogy a 17. század második harmadának trencsényi naptárkiadásai több évtizeden keresztül az alsó- és felső-magyarországi városokban élő multietnikus közösségek igényeit elégítették ki. Az exuláns nyomda helyzetének meggyengülését követően, a század utolsó harmadában a lőcsei nyomda újraindította a naptárak kiadását, és párhuzamosan jelentek meg mind Zsolnán, mind pedig Lőcsén, ami a multietnikus közösség kalendáriumok iránt fennálló igényét is mutatja. Korábban mindkét nyomda Frölich-naptárakat adott ki, később egy-egy évre különböző típusú naptárakat nyomtattak, végül, a jelen tanulmányban tárgyalt időszakban mindkét nyomda a Neubarth-naptárak mellett döntött.

A magyarországi Neubarth-kalendáriumok sikerének titka, hogy a naptárkészítők sziléziai beágyazottságuk révén ugyanazokkal a természeti, gazdasági és hadi nehézségekkel szembesültek mindennapjaik során, mint az ugyanabban a birodalomban élő magyarországi társaik, emellett naptáraikba a legnagyobb visszhangot kiváltó további események is bekerültek, mint például az üstökösök vagy a világvége-elképzelések. A korszakból származó egodokumentumokban vagy historiográfiai művekben csak szórványosan említik, hogy a természeti csapások Isten büntető szándékának jelei: „az üstökösök háborút, az árvizek hadak járását, az égen látható szokatlan esti csillag trónviszályt, a napfogyatkozás szerencsétlenséget jelez”.⁶⁰ Mind a világvégével, mind az üstökösökkel foglalkozó, hosszú kalendáriumi szövegrészek érdemben bővítik azt a forrásbázisunkat, amelynek alapján e meggyőződések, hiedelmek és elterjedtségük felől ítélni tudunk, különösen akkor, ha közvetlen forrásuk a korszak friss teológiai irodalmából kerül ki, olyan művekből, amelyeket ezután a hazai köztudatra vonatkozó referenciaként is figyelembe vehetünk. A kora újkori asztrológiai jövendöléseknek ugyanis korántsem csak Argoli vagy Kepler, vagyis a tudományos irodalom a hivatkozási alapja, hanem – mint esetünkben láttuk – az evangélikus felekezet prédikációs és kegyességi irodalmának a hatása is számottevő, sőt átütő.

A 17. században Szilézia a Cseh Királyság része volt, amely V. Frigyes Fehér-hegyen elszenvedett vereségét követően Csehországgal és Morvaországgal közösen kellett elszenvedje az intoleráns Habsburg hatalom katolizáló törekvéseit. A Habsburg Birodalom részeként és a Magyar Királyság szomszédjaként Sziléziának fel kellett ismernie, hogy az oszmán-török fenyegetés valós veszély. Az Oszmán Birodalom terjeszkedésével egész Európában, így a cseh korona országaiban is egyre nagyobb figyelem irányult a törökökkel összefüggő híradásokra és történetekre. Christoph Neubarth gyermekként élte meg a harmincéves háború kitörését, amely hazáját, Sziléziát közvetlenül

60 KRAUS, *Erdélyi krónika...*, 49.

érintette. Felnőttkorát a háború árnyékában élte, amire a naptáraiban is található utalások. Az 1648-ban megkötött vesztfáliai béke csak időlegesen teremtett békét. A török fenyegetés miatt a Neubarth-naptárak oldalain dominánsan jelen van az oszmán téma és a magyar rendek és a Habsburg udvar ezzel szorosan összefüggő konfliktusa. Mind Magyarországon, mind pedig a Habsburg Birodalom más országaiban komoly kétségeket váltott ki a Habsburg uralkodóval szembeszegülő magyar főurak törökökkel szembeni stratégiája. Az európai és a szomszédos országok hatékonyabb fellépést sürgettek a török ellen, azonban az uralkodó és a rendek közötti ellentétek gátolták ennek a megvalósulását, sőt nyílt felkelésbe, a Wesselényi-összeesküvésbe torkollottak.

A fennmaradt naptárakban nagy bőséggel található világi forrásanyag az ókori szerzőktől egészen a kortársakig. Neubarth gyakran a háború és az ezzel összefüggő témák (éhezés, betegség, halál) szemléltetésére idéz forrásokat. Már az 1670-re kiadott naptárban utalást tett a német háborúk idején uralkodó királyokra, fejedelmekre és urakra. E naptár háborúról szóló része Caligula járványok és háborúk iránti vágyakozását idézte fel. A naptárkészítő szerint nem lesz itt szükség a hozzá hasonló önkényurakra, hiszen a keresztény uralkodóknak anélkül is osztályrészük lesz mind a betegségek, mind a háború. A gondolatmenetét folytató horatiusi idézet és vergiliusi allúzió arra hívta fel olvasóközönsége figyelmét, hogy a szomszédban zajló események mellett nem lehet érdektelenül elmenni, hiszen közvetetten érintik a szomszédos országok lakosságát is. Az 1681-es évre készített naptárban egy további, a római háborúk idejét megjelenítő forrás, a *Salvatio Romae* legendája is előkerül. A naptár összeállítója szerint Mars hadisten csengetése pogány jelzés volt, míg a keresztények nem tekinthetnek ilyenekre, hanem Isten szavára kell figyelniük.

A háborús időszakokban fontos kérdés volt a lakosság élelemmel és ivóvízzel való ellátása. Mind a középkori, mind a kora újkori szerzők megörökítették az uralkodók és a köznép nélkülözéseit, s természetesen a *promptuarium*-irodalom *alimentum* (élelem) és hasonló címszavaiból is több, e témához kapcsolódó történet jutott ismertségre.⁶¹ A háborús időszakot jól ismerő naptárkészítő sem mehetett el az éhezés kérdése mellett. A pfalzi választófejedelemről elmondott, 15. századi eredetű története közkedvelt volt a protestantizmus épületes irodalmában. De ugyanehhez a tematikához kapcsolódik Neubarth mindkét, keletről származó exempluma is, amelyek épületes tartalmánál viszont most jóval érdekesebbnek tűnnek a forrásaik: az egyiké, amely még további vizsgálatokra vár, s a másiké, amelyet a perzsa költő, Szádi versbetétes anekdotagyűjteményének német fordításából vett át. Az utóbbi forráskapcsolat egyelőre unikálisnak tűnik a Magyar Királyság összes nyelveinek 17. századi irodalmában. A háború témájához kapcsolódó, betegségről szóló rész idézi fel Ferdinánd üvegvárának történetét is, amelynek tanulsága a párhuzam az üveg és az emberi test törékenysége között. E történet forrásainak mérlegelése viszont újabb kulturális összetevő, a katolikus elmélkedő irodalom közelébe vezet, mégpedig azzal a külön tanulsággal, hogy a metaforikus nyelvhasználatot erősen indukáló, akár jezsuita szerzőjű emblémás elmélkedések terjedő divatját is figyelembe kell vennünk.

61 PAPP, *Biblikus cseh nyelvű...*, 90.

Bartók István: „Tőlünk telhetőleg művelni és gazdagítani”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1530–1580 között

Irodalomtudomány és kritika

Budapest: Universitas Kiadó, 2023, 580 l.

FAZAKAS Gergely Tamás

Debreceni Egyetem BTK, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, intézetigazgató, egyetemi docens
ORCID: 0009-0003-1653-4648

Bartók István hetvenedik születésnapjára

Az Irodalomtudomány és kritika című sorozat darabjai nem kronológiai rendben készülnek, ezért a kiadványok szakmai olvasói – a korszakkal foglalkozó oktatók, kutatók – között évtizedek óta érzékelhető némi izgatottság abban a tekintetben, hogy egy-egy szakaszt mikor tölti be az adott, várva várt monográfia. Az egyes középkori, kora újkori kritikátörténeti periódusokat a hatkötetes akadémiai irodalomtörténet („Spenót”) korszakolása alapján már a sorozat indulásakor kijelölte a sorozat szerkesztője, annak ugyan harmadik kötetét publikáló, de az elvi alapokat már a kezdetekkor megfogalmazó, idén száz éve született Tarnai Andor (1925–1994).¹ A későbbi monográfusok ehhez a periodizációhoz igazodnak, amely voltaképpen még ma is elfogadhatónak látszik. A sorozat legújabb, 2023-ban megjelent darabját az a Bartók István jegyzi, aki már két korábbi, a Tarnai-mércének tökéletesen megfelelő monográfiával járult hozzá az Irodalomtudomány és kritikához (valamint annak Klasszikusok alsorozatához), alaposan feldolgozva Sylvester János életművét, illetve a „magyarul szólás” kérdésével foglalkozó reflexiók történetét az 1630–1700 közötti időszakban.² A most recenzeált munka immár a Tarnai-monográfia által felölelt intervallum záró dátumát követően hiányzó fél évszázadot, az 1530–1580 közötti időszakot fedi le, a korábbiakhoz hasonló szakmai minőségben.

Tarnai kötetén túl Bartók másik alapvető kiindulópontja a 16–18. századi magyarországi irodalomelméleti kézikönyvek 1971-ben megjelent áttekintése: az idén szintén megemlékezésre

1 TARNAI ANDOR, „A magyar nyelvet írni kezdik”: Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984), doi: [10.1556/9789634540991](https://doi.org/10.1556/9789634540991). – A kéziratot a szerző jóval korábban, 1976 tavaszán zárta le. Lásd uo., 8.

2 BARTÓK ISTVÁN, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”: Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Irodalomtudomány és kritika: Klasszikusok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007); BARTÓK ISTVÁN, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó – Universitas Kiadó, 1998).

méltó, hiszen éppen százhusz esztendeje született Bán Imre (1905–1990) munkája.³ Míg ő e könyvében a retorikai és poétikai kompendiumokra koncentrált, szegényesnek ítelve a felhozatalt, addig Bartóknak az előbbieken túl a grammatikai és logikai praeceptumokat is feldolgozó, valamint a más műfajú írásokban fellelhető kritikátörténeti reflexiók elemzésével kiegészített legújabb monográfiája jóval árnyaltabbnak láttatja ezt az összetett témakört.

Tarnai és Bán feldolgozásait követően, az 1990-es évektől kezdve Bartók tanulmányai, említett kritikátörténeti könyve és Sylvester-monográfiája, valamint mások (a mostani kötet lektora, Imre Mihály, továbbá Kecskeméti Gábor praeceptumokra irányuló) retorikatörténeti vizsgálatai inspirálták jelentős mértékben az újabb kutatásokat. A felvetett kérdések megválaszolását, illetve metodikáját folytatva egyre több ilyen érdeklődésű – valamint forrásfeltáró és szintetizáló – tanulmány, szövegkiadás és kötet jelenik meg. A publikációk száma megnövekedésének, a szintézisbe bevonandó részeredmények gyarapodásának is következménye, hogy Bartók 2023-as monográfiája nagyjából kétszer olyan hosszú, mint az 1998-as. Annak ellenére, hogy míg a korábbi kötet hetven, addig az újabb könyv csupán ötven esztendő magyarországi irodalomelmélet-történetét tekintette át. Sőt, a frissen feldolgozott korszakban még nem jelent meg magyar nyelvű imádság- és prédikációelmélet, és általában is jóval kevesebb önálló, különösen hazai kiadású kompendium volt forgalomban, mint a következő időszakokban, különösen a 17. század második harmadától kezdve. A korábbi kötetben az akkor még erősebben hiányzó alapkutatások kevésbé tették lehetővé, hogy a különböző műfajú munkák praelimináriáiból és főszövegeiből kiszedegetett, a szövegalkotásra vonatkozó elszórt reflexiókat (a stílusra és a fordításra vonatkozó megjegyzések kivételével) olyan mértékben lehessen egyberostálni, mint a mostani monográfiában, a 16. század középső évtizedeiről szólva.

Bartók a trivium tudományfelosztása alapján tárgyalja önálló egységekben a korszak grammatikai és poétikai irodalmát (3. fejezet), az egyházi és világi retorikai szövegeket (4. fejezet), valamint a logikai munkákat (5. fejezet). Egyrészt a külföldi szerzőségű, de nálunk is ismert, esetleg hazai kiadásban szintén megjelent praeceptumok anyagát tekinti át, másrészt a magyarországi szerzőjű kompendiumok itthoni vagy külföldi kiadásait (mindezekből kevesebb van, mint a későbbi korszakokban). Harmadrészt pedig a kritikátörténeti szempontból figyelembe veendő elszórt megjegyzések és reflexiók, valamint a különféle fordításokban kimunkált grammatikai, logikai, retorikai és poétikai vonatkozású terminus technicusok, kifejezések összegyűjtése és értelmezése Bartók célja. Mindezeket ajánlásokból és előszavakból, illetve számos más szövegtípusból szedegeti össze, korántsem csupán a szakirodalomra hagyatkozva, hanem jelentős részben saját kutatással: külföldi, illetve hazai kiadású, számos későbbi edíción belül magyar kiegészítésekkel ellátott helyesírási kézikönyvekből, glosszákból, szójegyzékekből, szótártöredékekből, oktatási segédkönyvekből, ábécés katekizmusokból, bibliafordításokból stb. (Lásd például 208–235, valamint a *Függelék*ben közölt alapos és szemléletes táblázatokban a latin fogalmak különféle 16. századi fordításkísérleteit.)

Bartók a 16. századi magyarországi grammatikai, poétikai, retorikai irodalmat a kortárs humanista (illetve időben korábbi: középkori) európai kontextus bemutatását követően tekinti át, ám e korszakolásokhoz, műfaji jellegű elkülönítésekhez nemcsak az elfogadottabb felosztásokat

3 BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971).

használja, hanem időnként utal a nemzetközi szakirodalomban vitatott kérdésekre is. (Például 136–139.) Az említett három tudományterület szoros összefüggését Bartók egyebek mellett az angol Thomas Linacre – Molnár Gergely kiadásában, Johann Sager nyomán kérdés-feleletek formájában átdolgozva, lerövidítve megjelent – *De emendata structura* (Kolozsvár, 1566) című művének részletesebb áttekintésével, azon belül pedig a zeugma alakzatának példájával mutatja meg. Linacre grammatikája egyébként a spekulatív, filozofikus nyelvszemléletet képviseli, a korszak többi összefoglalása, hiszen oktatási funkciójuk volt, mind leíró jellegű. (170–185.)

Bartók nemcsak a kötet céljainak kijelölésekor, a *Bevezetésben* utal arra, hanem az egyes fejezetekben is többször megismétli, hogy a különféle típusú (összefüggő vagy szórta) forrásokból a „nyelvhasználatra vonatkozó gondolkodást”, „a kritikátörténeti érdekű megállapításokat” igyekszik kihüvelyezni, „az irodalmi gondolkodás történetét” vizsgálva. (246; 248; 249.) A példaként idézett szöveghelyeket magában foglaló 3. 5. 3. 1. fejezetben Dévai Bíró Mátyás magyar nyelven írt, először talán 1538-ban, Krakkóban megjelent *Orthographia Ungaricájából* emeli ki az olvasni tudás fontosságát mint az anyanyelvű *Szentírás* tanulmányozásának feltételét hangsúlyozó megjegyzéseket, az olvasástanulás tempójára utaló gondolatokat és ennek kortárs német párhuzamait, valamint a magyar nyelvű könyvek és a szentírásolvasás összefüggését. Mindezt azon a hosszú alfejezeten belül teszi, amelyben a vernakuláris nyelv helyes és szabatos használatáról, olvasásáról és leírásáról, ezek iskolai tanulásáról, gyakorlati hasznairól, valamint az anyanyelvű bibliaolvasásnak az Isten szava megértését szolgáló céljáról szóló 16. századi magyarországi reflexiók szisztematikus összegyűjtését és értelmezését végzi el, részint a szakirodalom, részint saját kutatás alapján, gondos figyelemmel a németországi mintákra is. (235–279.)

A kötet legfontosabb szempontjainak számbavételét követően érdemes áttekinteni az egyes fejezeteket. Az 1. részben a szerző a vizsgált korszak egyik lehetséges – pontosabban, mint Bartók bizonyítja: nagy valószínűséggel csupán a korábbi kutatásban vélelmezett – 15. századi előzményéről beszél. Igaz, itt valójában nem e kritikátörténeti előidőszak vizsgálata lényeges, hanem a 18–19–20. század, amennyiben Bartók a modern szakirodalom e periódusban keletkezett hibáit leplezi le, igen meggyőzően: erősen megkérdőjelezve egy állítólagos Sigismondo Lippi 1490-es magyar grammatikája korábbi feltételezését. (23–33.)

A kötet 2. fejezete (*Újabb adalékok a Sylvester-kutathoz*) egyrészt azokra a historiográfiái, filológiai kérdésekre irányítja a figyelmet, amelyekkel a 2006-os kritikai kiadása (*Grammatica Hungarolatina*), illetve a 2007-ben megjelent Sylvester-monográfiája óta újonnan foglalkozott a szerző.⁴ (Például Budai Ézsaiás 19. század eleji kutatásai, amelyeket Borzsák István nem minden szempontból aknázott ki.) Másrészt Bartók azokat a szakirodalmi eredményeket összegzi, amelyek az utóbbi másfél évtizedben fogalmazódtak meg vagy láttak napvilágot a szerzőnek, valamint néhány más kutatónak (Bitskey István, Ács Pál, Kiss Farkas Gábor, Lőrinczi Réka stb.) köszönhetően Sylvester grammatikájával, illetve *Újtestamentum*-fordításával kapcsolatban. Bartók a tágabb értelemben vett kritikátörténeti vonatkozásokra koncentrálna: a népnyelv és a latin viszonyával foglalkozó reflexiókra, fordítástörténeti kérdésekre, illetve a szaknyelvi terminológia formálódására (főképpen a botanikával és az orvoslással kapcsolatos szókinccsre), s ez utóbbiaknak

4 Iohannes SYLVESTER, *Grammatica Hungarolatina*, szerk. tan., BARTÓK István, Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, Series nova 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Argumentum Kiadó, 2006); BARTÓK, „Nem egyéb, hanem magyar poézis”.

az Erasmus-féle bibliakiadás és bibliakommentárok befolyásolta alakulására. A 2. fejezet vonatkozásában meg kell jegyeznünk azonban, hogy ha indokolt is a kutatástörténet kritikai vizsgálata, s erre alapozva akár bizonyos filológiai kérdések újrafogalmazása vagy árnyalása, a mintegy 80 lapos könyvrészletnek kevesebb mint a fele foglalkozik szorosabban a 16. századdal. (Ideértve az *Újszövetség*-fordítás második, 1574-ben megjelent bécsi kiadásához fűzött fontos megjegyzéseket, a kiadó, Kaspar Stainhofer ajánlásának eddigi legalaposabb értelmezését. Továbbá Bartók a korábbi szakirodalomhoz képest pontosabban exponálja az a bizonytalanságot, hogy Sylvester az óhitű – katolikus – vagy az újhitű – protestáns – irányzathoz húzott volna inkább. [93–98.]) A fejezet további 45 lapján a szerző a *Grammatica Hungarolatina* és az *Újszövetség*-fordítás kései utóéletét tárgyalja, azzal az egyébként jogos indokkal, hogy „Sylvester munkássága [...] saját korában jóformán hatástalan volt, bő két évszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy elkezdjék felismerni jelentőségét”. (35.) Sylvester grammatikáját Bartók az anyanyelvű oktatás 18. század végi, 19. század eleji megerősödésének összefüggésében helyezi el, részben debreceni (református és piarista) források alapján, részben pedig a Kazinczy-féle 1808-as újrakiadás (és annak 1807-es próbanyomatványa) történetét rekonstruálva. Az 1541-es kiadású bibliafordítást pedig a historia litteraria 18. századi művelőinek (Bél Mátyás, Bod Péter, Benkő József, Szarka János, Ribinyi János és mások) megjegyzéseit kigyűjtve és elemezve. Noha Bartók ennek a kései korszaknak az áttekintésekor is elsősorban a kritikátörténeti jellegű reflexiókra figyel, világossá téve, hogy a könyvben vizsgált kérdéseknek később is volt relevanciája, azonban e hatástörténeti fejezet helyenként talán túlzott részletessége, a 18–19. századi recepció ilyen terjedelmű és mélységű áttekintése kevésbé indokolt – és némiképpen elvonhatja az olvasói figyelmet – egy olyan kritikátörténeti feldolgozásban, különösen a monográfia elején, amely a 16. századról szól.

Könnyebben indokolható viszont a Sylvester *Grammatica Hungarolatina*jára vonatkozó egyik későbbi fejezet szükségessége, amelyben Bartók a magyarországi kiadású grammatikai és helyesírási kézikönyveket tárgyalja. (247–252.) Itt a szerző a magyar nyelvtani terminológia formálódására koncentrál, Sylvester és Dévai Bíró Mátyás azonos időszakban, az 1530-as évek második felében készülő munkáit vizsgálva, és immár, helyesen, nem részletezi Sylvester 18–19. századi recepcióját. Bartók a kötetben egyébként még másutt is ír Sylvester kritikátörténeti érvényű gondolatairól, bizonyítékként annak, hogy a korábbi szövegkiadása és monográfiája után sem lanyhult érdeklődése a jeles szerző iránt. Ezek közül talán legérdekesebb az a szempont, amely szerint antik előzményei lehetnek Sylvester ismert megjegyzésének, amely az *Újtestamentum*-fordítás előszavában a „naponkid való szólás” (tehát a közbeszéd), illetve az „ínekek, kivált képpen az virág ínekek” (tehát a költészet) között ismer fel hasonlóságot a képes beszéd tekintetében. Bartók – Trencsényi-Waldapfel Imre nyomán – azt elemzi, ahogyan Cicero a *De Oratore*-ban (III. 38.), a *translatio terminusát* magyarázva, az egyszerű emberek tropologikus nyelvhasználatáról ír, illetve ezt veti össze a Sylvesterével. (112–115.) Az a tanulsága Bartók e fejezetének, hogy mindenképpen érdemes figyelembe venni a kora újkori európai, magyarországi kritikátörténetet is akkor, amikor például Friedrich Nietzsche (részben szintén a fenti, általa is idézett cicerói szöveghelyből – „még a falusiak is a szőlő szemeiről beszélnek” – kiinduló) felismerésének, a későbbi nyelvszemléletre nagy hatást gyakorló állításának – „nem létezik a nyelv nem-retorikus »természetessége« [...] a nyelv maga szintisztán retorikai fogások ered-

ménye” – előzményeit keressük.⁵ Bartók nyomán tovább lehetne gyűjtögetni e cicerói nyelvfelfogás nyomait az európai, így a magyarországi szöveganyagban, összehasonlítva az effajta megnyilvánulásokat.

Bartók a kötet legterjedelmesebb, 3. fejezetében veszi számba a nyelvhasználatra vonatkozó 16. századi megfontolásokat. (119–279.) Egyrészt azokat a szent nyelvek tanulmányozásához szükséges görög és latin grammatikáknak (héber nyelvű hazai nyomtatvány nem volt a korszakban, csak rövid szövegek), illetve poétikáknak a kritikátörténeti szempontból értelmezhető megjegyzéseit, amely munkák egy része ugyan külföldön jelent meg, de itthon is ismert volt. A fejezet másrészt azokkal a – friss európai humanista nyelvoktatást és nyelvszemléletet közvetítő – munkákkal foglalkozik, amelyeket Magyarországon is kiadtak, vagy akár hazai szerkesztésűek voltak. A grammatikai könyvek áttekintése azért is alapos Bartóknál, mert ezek a munkák nem egyszerűen nyelvtani kérdéseket vizsgálnak, hanem sokat elmondanak szerzőik, forrásaik nyelvszemléletéről (és gyakran irodalomszemléletéről is). A grammatikaszerzők egy része ráadásul poétikai, illetve nagyrészt verstani kérdéseket is szokott tárgyalni a prozódiai fejezetben. A magyar kritikátörténetben ezt elsőként Johann Honter végzi el a számos kiadást megért (1530-tól kezdve krakkói, majd 1535-től brassói) latin grammatikájában, amelyet Bartók a könyv forrásaival összehasonlítva elemez. (185–199.) Honter munkáját a monográfia nemcsak a narratív szövegben, hanem a függelékben közölt egyik táblázatban is alaposan egybeveti Károlyi Péter 1567-es kolozsvári, Bán Imre egy 1970-es tanulmányában és a már említett 1971-es kismonográfiájában is vizsgált,⁶ elsőként immár nem grammatikafejezetként, hanem önállóan megjelent, magyarországi példaanyaggal is dolgozó prozódiai kézikönyvével. Utóbbi forrásait áttekintve Bartók nemcsak összegzi, hanem ki is egészíti Bán Imre eredményeit, illetve látványos táblázatokban mutatja meg néhány poétikai fogalom és műfaj definíciói közötti azonosságokat és eltéréseket.

A külföldi és hazai publikációk között nincsen eltérés abban a tekintetben, hogy a vizsgált korszakban a felsoroltak voltak azok a munkák, amelyekben elsődlegesen helyet kaptak a nyelvi jelenségekre vonatkozó leírások, valamint a nyelv- és irodalomszemléletről szóló megjegyzések. Ez utóbbiakról a következő időszakban, a 17. századtól kezdődően egyre nagyobb mértékben a retorikákban fognak szólni a szerzők. A fejezet egyik legfontosabb rendszerező eleme, hogy Molnár Gergely kolozsvári grammatikakiadásait – amelyet Bartók meggyőző módon iskolai „tankönyvprogram”-ként mutat be – tárgyalva válnak jól láthatóvá a külföldi szerzőségű, de korszakunkban már szintén hazai kiadású (a Donatus nyomán készült Leonhard Culmann-féle, a Philip Melanchthoné vagy a Linacre-é), illetve a magyarországi szerkesztésű (Molnáré, Honteré) grammatikák szoros összefüggései, valamint eltérései. Utóbbi, vagyis a kü-

5 Friedrich NIETZSCHE, „Retorika”, ford. FARKAS Zsolt, in *Az irodalom elméletei IV.*, szerk. THOMKA Beáta, 5–49 (Pécs: Jelenkor Kiadó, 1997), 21, 42. – A szerző retorikai gondolkodásának egyik legjelentősebb elemzője szerint: „a trópusokat Nietzsche nem esztétikailag fogta fel, ékítményként, de nem is szemantikailag, olyan figuratív jelentésként, amely a szó szerinti, tulajdonképpeni megnevezéséből származik. Éppen ennek fordítottjáról van szó. A trópus nem származékos, margiális vagy aberráns formája a nyelvnek, hanem *par excellence* nyelvi paradigma.” Paul DE MAN, „A trópusok retorikája (Nietzsche)”, in Paul DE MAN, *Az olvasás allegóriái: Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben*, ford. FOGARASI György, 124–141 (Budapest: Magvető, 2006), 126–127.

6 BÁN Imre, „Károlyi Péter poétikája”, *Irodalomtörténeti Közlemények*, 74 (1970): 560–565; BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*

lönbségek elsősorban a népnyelvi (német, magyar) példaanyagra, a latinnal párhuzamos vernakuláris terminológiára vonatkoznak, ugyanis ezek nálunk a 16. század középső harmadában még – a németországi és angliai mintákhoz képest – kevésbé hangsúlyosak, viszont a későbbi kiadásokban lassan erősödik a használatuk.

Míg a monográfia előbb bemutatott, grammatikai fejezete önálló magyar nyelvű munkákat is számba tudott venni a korszakból, a 4. rész (281–416), amely a retorikai irodalomra vonatkozó 16. századi fogalmakkal, gondolatmenetekkel foglalkozik, nem tárgyalhat anyanyelvű világi és egyházi retorikákat, mert ilyeneket majd csak évtizedekkel később írtak, ahogyan azt maga Bartók tekintette át a 17. század hasonló jelenségeivel foglalkozó 1998-as monográfiájában. Éppen ezért ez a fejezet kizárólag a latin (bizonyos esetekben részben görög) nyelvű, külföldi vagy hazai kiadású, de magyar vonatkozású – példányból ismert vagy ismeretlen – kézikönyveket igyekszik számba venni. A kritikátörténetileg értelmezhető, elszórt megjegyzések viszont nemcsak latin, hanem magyar nyelvű forrásokban is megtalálhatók, ezeket Bartók gondosan összegyűjtötte. A világi retorikai ismeretek – amelyeket mintegy negyven lapon dolgoz fel a szerző – legfontosabb témái: az Erasmus nyomán formálódó parömiológiai és episztolográfiai kérdések (utóbbi esetében különösen nagy hatásúak Zsámboky János ars epistolandijai), a ciceronianizmus, a terminusok használata, a latin, illetve anyanyelvű eloquentia. Az egyházi retorikák vonatkozásában pedig Bartók, mintegy száz lapon keresztül, elsősorban a prédikáció és az imádság típusaira, szövegalkotási módszereire, a beszéd elkészítési folyamatából különösen a dispositióra és az elocutióra, továbbá az érvelésmódra, valamint az anyanyelvűség kérdésre és a beszéd közönséghez alkalmaztatásának problémájára reflektáló magyar és latin nyelvű forrászövegeket mutat be és elemez. Mind a protestáns, mind a katolikus oldallal foglalkozik (kiemelten Dévai Bíró Mátyással, Melius Juhász Péterrel és Bornemisza Péterrel, illetve Telegdi Miklóssal), kitérve a felekezeti hasonlóságokra és különbségekre is. Az elméleti szövegek helyett tehát a különféle műfajú munkák (prédikációk, imádságok, hitvallások, katekizmusok, vitairatok, valamint az e műfajú kötetek ajánlásai és előszavai) adják e fejezet fő forrásbázisát, hiszen ezekben az irodalmi gondolkodás történetére vonatkozó, szövegelméleti szempontból is releváns reflexiókra bukkanhatott a figyelmes kutató.

Ebben a tekintetben ismerhető fel Bartók 1998-as (a 17. század második-harmadik harmadát elemző), illetve a most recenzeált (a 16. század középső évtizedeit vizsgáló) monográfiája közötti legnagyobb különbség, amely a teljes kritikátörténeti sorozat vonatkozásában is fontos szempont. Mégpedig az, hogy milyen mértékben hasonló vagy tér el egymástól a két korszakot tárgyaló kötetek forráshasználata. Ugyanis az új monográfiával vált látványossá, ahogyan a magyar nyelvű ábécék, katekizmusok, olvasókönyvek, prédikációs kötetek, *Miatyánk*-magyarázatok – a 16. század kritikátörténetét kutatva alaposabban vizsgálандó műfajok – a következő időszak feltárása során fokozatosan háttérbe szorulhattak, hiszen egyre több magyarországi (latin, de aztán anyanyelvű) világi vagy egyházi retorikai kompendiumot lehetett számba venni és elemezni.

Bartók a logikával foglalkozó korabeli praeceptumokat is bemutatja az 5. fejezetben: elsősorban Melanchthon, illetve Jodocus Willichius kézikönyveinek magyarországi hatását vizsgálva Molnár Gergely kolozsvári tankönyvprogramja keretében. Mivel a grammatikai, illetve retorikai irodalomhoz képest a korszakban kevesebb logikai tematikájú mű jelent meg, illetve az

arisztotelianus–rámista vita még nem bontakozott ki olyan mértékben, mint majd a 17. században, ezért e rész terjedelme jóval rövidebb (417–434), mint a korábbiak.

A szerző a grammatika, retorika és logika tárgyalása során mindig felvázolja a praeceptumirodalom tágabb kontextusát, illetve az olvasót segítve nemcsak a bevezetésekben és az összegzésekben, hanem nyitó summákkal és záró összefoglalásokkal az egyes fejezetek elején és végén is előzékenyen utal előre-hátra a kötetben. De nemcsak e monográfiája, hanem a jelenleg még csak készülő könyve majdani olvasójának munkáját is több tekintetben megkönnyíti Bartók. Mégpedig azzal, hogy egy nemrég megjelent, koncipiáló tanulmányában már jelezte: a következő, az 1580–1630 közötti kritikátörténeti időszakot áttekintő kötetében hasonló szerkezetet tervez, mint ahogyan a most recenzeált könyvét felépítette. Szándéka szerint a vizsgálandó korszakban újonnan elkészült praeceptumok számbavétele, elemzése mellett tovább fogja követni a korábbi, 1580 előtti időszakból továbbélő, latin nyelvű, külföldi és hazai szerzőségű grammatikák,⁷ valamint retorikák, homiletikák, poétikák, logikák és egyéb kompendiumok, tankönyvek kiadás-történetét, az általuk közvetített nyelvi, retorikai gondolkodás, illetve a vonatkozó szakterminológia változásait.⁸

Míg az 1580-ig tartó korszakot tárgyaló, most recenzeált monográfia szolgál a készülő kötet (1580–1630) időbeli előzményeként, addig Bartóknak a fentebb már hivatkozott, 1998-as könyve annak folytatásaként (1630–1700) értelmezhető. A feldolgozandó korszakot (1580–1630) tekintve pedig egy harmadik munka jelent támpontot: Kecskeméti Gábor könyve a magyarországi kritikátörténet azonos periódusával foglalkozik, s 2007-ben szintén az Irodalomtudomány és kritikában (annak Tanulmányok alsorozatában) jelent meg.⁹ Ez a kötet kitüntetetten a retorikai és a homiletikai irodalomra (kézikönyvekre és más forrásokra is) fókuszál, annak németországi protestáns kontextusának egy részét szintén megmutatva, és csak érintőlegesen utal grammatikai, logikai, poétikai kérdésekre. Maradt tehát még bőven feltárandó terület Bartók következő monográfiájának is, a két kötet együtt, egymást kiegészítve várhatóan e fontos magyarországi kritikátörténeti korszak közel teljességét lesz képes megmutatni.

Bartók most megjelent, illetve készülő könyvének kronológiai egymásra következője szempontjából tulajdonképpen másodlagos, de módszertani vonatkozásban megfontolandó az a kérdés, hogy egy kritikátörténeti szempontból értelmezhető kora újkori kiadványt ahhoz a korszakhoz érdemes-e sorolni, amelynek *elején* jelent meg, vagy inkább az előzőhöz, amelynek éppen a *végén* íródott. Ilyen például Laskai Csókás Péter latin nyelvű, a korszak legtöbb imádságformálási megjegyzését tartalmazó *Miatyánk-értelmezése (Speculum exilii et indigentiae nostrae)*, amely

7 Például Culmann, Melanchthon – újdonságként Petrus Ramus – munkái, illetve Molnár Gergely tankönyvkiadásai, Szikszai Fabricius Balázsnak az előző korszakban még csak kéziratos *Nomenclaturája* stb.

8 Lásd BARTÓK István, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között: Programtanulmány egy tervezett monográfiához”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 782–799, 784–785, doi: [10.56232/ItK.2022.6.04](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.6.04). Lásd még a monográfiát előkészítő további tanulmányok közül például: BARTÓK István „»Az jó követés [...] igen hasznos«: Szövegalkotási szempontok megfogalmazásai 16–17. századi irodalmunkban”, in *Balázs 75: Tanulmányok Balázs Mihály 75. születésnapjára*, szerk. BÉLA Bálint, LATZKOVITS Miklós és MAJOROS Viktória, 115–124 (Budapest: Reciti Kiadó, 2024).

9 KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007).

ugyan 1581-ben látott napvilágot Brassóban, mégis a most recenzeált, tehát 1580-nal lezáruló monográfiájában tárgyalja Bartók részletesen (369–373; 380–381; 385; 398–401; 409–416), s nem a következő, a 16–17. század fordulója körüli évtizedeket áttekintő, majdani könyvében. Nyilvánvalóan igaz Bartók megállapítása: „[b]izonyosra vehetjük, hogy a közel ezer lapnyi munka nem egy év alatt készült el”, amivel azt indokolja, hogy „tárgyalása az előző korszakhoz tartozik”.¹⁰ Ám ha Bartók számára egyéb kora újkori praeceptumok, illetve más forrásokban elszórt, kritikátörténeti szempontú megjegyzések esetében éppen azok hatástörténete tekintendő fontosnak,¹¹ akkor a módszertani következetesség miatt talán szerencsésebb lett volna, ha nem a keletkezés (máskülönben amúgy sem rekonstruálható) folyamatát, hanem a megjelenést követő (legalább részben feldolgozható) recepció időszakát állítja Laskai könyve esetében is a középpontba. (Ahogyan például tette ezt Félegyházi Tamás ötször kiadott katekizmusáról szólva, amelynek első edíciója 1579-ben jelent meg Debrecenben, a munkának az elocutio kérdéseire vonatkozó, visszafogottságra sarkalló megjegyzéseit mégis a készülő monográfiában fogja taglalni Bartók, ahogy az egyik előtanulmányából kiderül.¹² Mostani kötetében Félegyházi e katekizmusát más téma feldolgozása során azért szintén hivatkozza: röviden összefoglalja az imádságszerkezeti részekre és a pronuntiatióra vonatkozó megjegyzéseket. [377; 384; 412.]

Bartók megoldása (vagyis Laskai 1581-es megjegyzéseinek tárgyalása a mostani kötetben) természetesen szintén indokolható, illetve az efféle, módszertani rész kérdések mérlegelésének lehet haszna a mostani és a készülő kötet olvasói számára, tanulsága a további kritikátörténeti feltárások szempontjából. Az újabb kutatási eredmények alapján pedig szintén fontosnak tűnik az Irodalomtudomány és kritika sorozat első kötetétől kezdve felmerülő elméleti, kritikátörténeti szempontú, a vizsgálandó műfajokra, a figyelembe veendő nemzetközi kontextusra vagy éppen a korszakolásra vonatkozó kérdések újrafeltétele, illetve átdolgozása. Ahogyan azt Bartók is megteszi az előző, 1630–1700 közötti időszakot tárgyaló 1998-as könyvének,¹³ illetve mostani kötetének (13–21) előszavaiban, bevezetéseiben és a főszövegben is több helyen. Hiszen az előző Bartók-monográfia óta eltelt negyedszázad alatt a saját és mások tapasztalatai alapján is legalább részben talán másként fogalmazhatók meg ezek, vagy éppen módosult a pontosítási, finomítási igény, s még inkább: gazdagodtak a válaszlehetőségek. Érdemes lehet tehát a következő, Bartók munkájaként most készülő kötet elején, illetve egyes részelemzésekben is majd megismételni, némileg másképpen megfogalmazni vagy újragondolni azokat a felvetéseket, esetleg óvatos kétségeket vagy megerősítő érveket, amelyek legalább 1984 óta jelen vannak a magyarországi (középkori és kora újkori témájú) kritikátörténeti kutatásokban.

Bartók monográfiája azonban nem csak Tarnai negyven évvel ezelőtt megfogalmazott s jelentős részben máig érvényes szempontjainak finom kidolgozása miatt illeszkedik a sorozatba, s válik annak kiemelkedő darabjává. A kötet metaforikus címe is látványosan mutatja meg a szériához tartozás megkérdőjelezhetetlenségét, amennyiben a Tarnaiéhoz, illetve a sorozat azóta megjelent, többi kötetéhez hasonló módon igen találó, korszakspecifikus, az adott periódus

10 BARTÓK, „Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1580–1630 között...”, 788.

11 Lásd például a fentebb már tárgyalt Sylvester-fejezetet (35–117), valamint a recepció esetleges hiányára felhívó, figyelmes megjegyzéseit, például Sylvester grammatikái, illetve Dévai Bíró helyesírási kézikönyvei ortográfiai hatásának elmaradására. (252.)

12 BARTÓK, „Az jó követés...», 120–121.

13 BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 13–20.

magyarországi kritikátörténeti gondolkodását jól jellemző, már-már szinekdochéként értelmezhető idézetet talál.¹⁴ A Bornemisza Péter 1558-as *Magyar Életrájának* latin nyelvű utószavából származó citátum, úgy vélem, egyúttal a monográfia szerzőjének mentalitásáról tanúskodik, s talán az *ars poeticájaként* is értelmezhető: „tőlünk telhetőleg művelni [excolere] és gazdagítani [locupletare].”¹⁵ A mondat a szakmai felelősség felvállalásával együtt fejezi ki a precíz filológiai munka alázatát: a kutató és tanár mindent megtett azért, hogy a magyar kritikátörténet – s egyúttal a magyar humán tudományosság – invenciózus és szorgalmas tevékenységének köszönhetően gyarapodjon. E jelentékeny gazdagodás elismeréseképpen nem kerülhetett volna méltóbb helyre a 2024 szeptemberében Debrecenben átadott Klaniczay-díj, mint e monográfia szerzőjének, és egyben a sorozat következő, már készülő, a szakmában újra izgatottan várt darabja alkotójának, Bartók Istvánnak a kezébe. Legyen ez a megérdemelt dicsőség az önmagát és szakmai munkálkodását rendszerint a minutio formai toposzával és derús öniróniával megjelöltő szerző hetvenedik születésnapján – amiként a Bornemisza-idézet eleje mondja – „[m]inden józan ítéletű ember előtt ismeretes”!

14 A sorozat e címadásának hagyományáról lásd KECSKEMÉTI, „*A böcsületre kihaldott...*”, 9–10. Ahogyan e szöveghelyen is szerepel: Bartók invenciója, a trópusorba illeszthető címötlete 2001-es: BARTÓK István, „»Írás magyar nyelven«: Bornemisza Péter programnyilatkozatának kritikátörténeti jelentősége”, in *Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 70. születésnapjára*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, 7–8 (Budapest: Rebakucs, 2001), 7–8. Az idézetet már 1998-as monográfiájának előszavában is leírta: BARTÓK, „*Sokkal magyarab-búl...*”, 13.

15 Ritoókné Szalay Ágnes fordítása; a címben közölt kifejezés kontextusát lásd Bartók könyvének mottójaként. (5.) A fontos idézetet elemzi is Bartók a monográfiájában, időben és térben alaposan contextualizálva azt. (254–267.)

Bartók István: Emberek-e a nők vagy sem? Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok

Budapest: Balassi Kiadó, 2024, 272 l.

MERCS István

Zrínyi Ilona Gimnázium, Nyíregyháza, irodalomtörténész

ORCID: 0009-0002-0162-0474

Mikor 1336. április 26-án Petrarca öccsével és társaival Avignon közelében hegynek eredt, hogy a világirodalom első regisztrált turistájaként megmássza az azóta lekopaszított, közel 2000 méter magas Mont Ventoux-t, még nem gondolta, hogy egy azóta is sokrétűen kibontható, allegorikus értelmezést felkínáló élmény részese lesz. A táj, a természet, az Isten alkotta világ szépségéért hegyre kaptató testvérpár különbözőképp élte meg útjukat. A költő öccse egyenest a csúcson felé tört, nem engedte, hogy tekintetét és figyelmét elvonja más, míg Petrarca meg-megállt, csámborgott, nézelődött, rácsodálkozott.

Ha Bartók István lassan öt évtizednyi munkásságára vetjük tekintetünk, akkor első ránézésre a célt, választott feladatait, vizsgált témáit szem elől nem tévesztő kutató képe mutatkozik meg előttünk. Az általa kutatott témák és alkotók egy jól körülhatárolható csoportba tartoznak. Első ránézésre. Messziről. Ám, ha közelebb hajolunk Bartók István személyiségéhez, érdeklődési területeihez és kutatói tevékenységéhez, akkor más tárul szemünk elé. A régi magyar irodalom kutatói közt korántsem ritka, hogy az élet eltérő területein jártasok. Számosan vannak. Ilyen polihisztor arcéle rajzolódik szemünk előtt, ha Bartók Istvánra pillantunk, közelről. Annak a Bartók Istvánnak az arcéle, aki a '80-as években a Pannónia Filmstúdió dramaturgjaként alkotott, s többek közt a Dargay Attila rendezte *Az erdő kapitánya* című nagy sikerű animációs mesefilmnek a munkatársa volt. De azért itt se, ekkor se céltévesztetten csámborgott, nem lett hűtlen a régi magyar irodalomhoz, hisz hatékony szerepe volt Heltai Gáspár fabuláinak meg-rajzfilmesítésében is. Annak a Bartók Istvánnak az arcéle, aki nagy rajongója a *C. S. I.* sorozatoknak. Persze itt se, ekkor se céltévesztetten csámborg, nem lett hűtlen szeretett témájához, hisz mindez Bóta László közhellyé vált megállapítását igazolja csupán, miszerint a régi magyar irodalom kutatása és a nyomozói munka lényegében azonos logikára vezethető vissza.

Szóval Bartók István sajátos ötvöze a Mont Ventoux-i hegymászó testvérpárnak: célra tart, miközben időről időre letér a szorosan vett útról, csámborg. S ez kutatói munkásságában is megfigyelhető. Három nagy léptékű monográfiában tárta fel a kora újkor irodalmi gondolkodását, irodalomszemléletét, egy továbbiban a Mária-kultuszt tekintette át. Ilyen fajsúlyú monografikus munkák megírásához elengedhetetlen a célra tartó, fegyelmezett kutatói program. Ugyanakkor a szerző nem ritkán tekint oldalra, fentre, lentre, olykor még hátra is. Hagyja,

hogycsábítsák más témák, más feladatok. Bartók István *Emberek-e a nők vagy sem? Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* című kötete ilyen kitekintések során keletkezett dolgozatok gyűjteménye.

Az irodalomtörténészek számára a csábításokat a meghirdetett konferenciák témafelvetései, avagy egy-egy személyhez szóló felkérés jelenti. Ilyen csábításnak e sorok írója is kitétte Bartók Istvánt, s ő igazi humanistaként ennek – természetesen – nem állt ellen. Még 2011-ben, a szatmári béke 300. évfordulójára szerveztem konferenciát a Károlyi Sándor és Pálffy János közti békétárgyalásoknak helyszínéül szolgáló vajai Vay Ádám kastélyban. Kuruckodtunk. Ami ugyebár csábító. Ekkor született Bartók István tollából az a most ismertetni kívánt kötetbe is felvett dolgozat, amely a 18. századi jezsuita, Csete István latin nyelvű prédikációin, illetve azokat magyarra átültető rendtársa, Gyalogi János munkásságán keresztül érzékelteti, milyen finom, de erőteljes retorikával álltak ki a Habsburgok hűséges alattvalóinak tartott rend tagjai a magyar szentekről szóló prédikációikban a magyar rendi alkotmány mellett, a bécsi központosító törekvések ellen.

A tanulmánykötet címe igen karcos a 2020-as évek magyar valóságának perspektívájából. Ám a szerző csupán az olvasói elvárásokkal játszik, s a közélet botránnyos hanghordozása helyett az elmélyült olvasás példáját mutatja, programját adja. A címadó tanulmány illusztrálja, hogy a retorika és a polémia világa épp úgy működött régen, mint ma. A világnézeti attitűd épp úgy képes volt átkeretezni és átértelmezni egy megszólalást akkor, akárcsak a mai magyar rögválóság korában. Az önmagában egyéni ízlés kérdése lenne, hogy Valens Acidalius pamfletje – melyben allegorikusan egy exegetikai vitához kíván hozzászólni – mennyiben fér bele a provokatív humor kategóriájába, avagy esetleg átlépve a határt már sértő megnyilvánulásként értékelendő. A megszólalás gunyorossága képes megmutatni a téma paradox mivoltát, ugyanakkor fegyvert ad az ellenkező oldalon állók kezébe azáltal, hogy a *sensus allegoricus*t leszorítva a szó szerinti értelmezésre helyezi a súlypontot, s kiindulásként a megszólaló tiszteletlen, sőt lekezelő stílusáról beszél. Nem ritkán erre hivatkozva, mint itt is, a válaszoló maga válik kíméletlenül vulgáris bántalmazóvá, s hirdeti, hogy az eredeti megszólalás jogosítja fel erre. Ez épp úgy elviszi a fókusz a tárgyalni kívánt problémáról, mint elvitte Swift híres *Szerény javaslat*a vagy Arany János *Nagyidai cigányok*ja esetében, avagy a kortárs politikai viták fontos kérdéseiben. Az átlagbefogadó nem bogozza szét a szálakat. Jobb esetben némi előismeret birtokában, általában viszont inkább intuitíven, nem ritkán előítéllettel közelít a vitához. Bartók István viszont ezen tanulmányában s a kötet több dolgozatában példamutatóan akkurátus módon szálazza szét az összegubancolódott vitagombolyagokat, biztos érzékkel tapintja ki ezek súlypontjait, deríti fel a különböző stratégiák érvkészletét, tárja fel a polemikus kérdések eltérő aspektusait. Bár a szerző dolgozataiban meggyőzően fogalmaz meg fontos és haszonnal járó eredményeket, de mindezeket szerényen megfontolásra érdemes felvetésként tárja elénk.

A kötet tanulmányait a szerző hat fejezetbe illeszti, melyek közül öt fejezetcím egy-egy egy-szavas fogalom csupán. Ritkaság, hogy egy-egy fogalommal valaki ennyire le tudja fedni saját tevékenységének területeit. Bartók Istvánnak ez sikerül. Nem kellett hozzá több, csak 40-50 év szívs munka. Szakavatott túrázó, a saját maga által kitaposott ösvényen halad. Ha Bartók Istvánnal kapcsolatban azt olvassuk, hogy *költészet, grammatika, retorika, mariológia és művelődéstörténet*, pontosan tudjuk, hogy mire számíthatunk. S azt kapjuk. Munkamódszerének számos vonása közül ehelyütt kettőt emelnék ki: a fogalommagyarázatok akkurátusságát és a komparatiztikát.

Egy-egy poétikai és/vagy retorikai és/vagy grammatikai stb. fogalom meghatározásánál sohasem hagyatkozik a közvetlen szövegkörnyezet által kínált megfigyelésekre. Belehelyezi azt a korszak „szótárába”, onnan több szempontot kibont, komplex módon integrálva. Így fejtegeti például a Balassi-szakeredelemben sokat tárgyalt *inventio poetica* vagy Gyöngyösi által használt *megszínelés* jelentését. A fogalommagyarázatoknál sem ritka, hogy az összehasonlító vizsgálódás eredményeit hívja segítségül, az idegen nyelvűek közül elsősorban latin és német párhuzamokkal szemléltet. Számos példát hozhatnánk a komparatiztika belső módjára, azaz a magyar nyelven, kultúrában belüli vizsgálódásra. Szerepeljen itt például Pázmány és Kelemen Didák nagypénteki prédikációinak összevetése. S jócskán adódik példa a külső módra is, amikor más nyelv, kultúra eredményeit állítja párhuzamba, vagy az ellentéteket előhúzza világítja meg a kulturális produktum tartalmát, jelentőségét, értelmét. Ez az eljárás rendkívül imponánsan megfigyelhető a grammatikakönyveket tárgyaló dolgozatokban.

A tanulmánygyűjteményben a kora újkor több jól ismert, rendszeresen tárgyalt szerzője (Medgyesi Pál, Tótfalusi Kis Miklós, Esterházy Pál) vagy történelmi alakja (Báthory Zsigmond) szerepel. A kötet értéke azonban, hogy az irodalmi köztudatban erősebben jelen lévő személyiségek és munkák mellett jó néhány alig említett alkotó, kulturális szereplő is megelevenedik. Ezeknél a szerzőknél a rendelkezésre álló információkból rendszerint egy életrajzot is olvashatunk. S két olyan szerző is van, akiknek neve a szűkebb irodalomtörténeti céhben is ritkán hangozik el. Bartók István sokat tett azért, hogy Szenci Kertész Ábrahám és Gombási István neve bennmaradjon a tudományos közbeszédben. Mindkét szerzővel két írásban foglalkozik, s az eredeti megjelenések között évtizedek teltek el. Szenci Kertész Ábrahám munkásságához 1982 után 2010-ben, Gombási Istvánhoz 1985 után 2020-ben tért vissza. Szenci Kertészről először a *költészet* fejezetben egy Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítás szerzősége kapcsán ejt szót, míg másodízben a *grammatika* fejezetben tárgyalja, s egész más tevékenységi területét mutatja meg, kiadóként és lehetséges magyar–latin nyelvtankönyv szerzőjeként értekezik róla. Gombásit retorikai, prédikációelméleti munkássága által idézi meg.

Több nagyobb időintervallumot áttekintő, diakrón szemléletű tanulmányt találunk a kötetben. Ezek terjedelmi korlátok miatt inkább átfogó képet kívánnak adni, de magabiztosan jelölik ki a téma sarokpontjait. Ide sorolandó a Klimó Könyvtár gazdag nyelvészeti könyvállományát, a Mária-kultusz egyes aspektusait szemelvényező, a Mária-társaságok irodalmi megnyilvánulásait vagy a kolozsvári Tauffer család történetét áttekintő dolgozat.

A Taufferek családtörténetének tárgyalása már a szűkebben vett ösvényről való letérést jelent. Témájában messzebb kerül az irodalomtól, s időben is kilép a 16–18. század adta keretéből. A tapasztalt, célra tartó túrázó kicsit elkóborol, belemerül a szeme előtt kibontakozó látványba. De biztos léptékkal halad. S a kötet záró fejezete, a *Kitekintés a régiségből* még merészebben kilép a választott korszak korlátjai közül. Kosztolányi novelláinak szövegváltozataival foglalkozik. Ám ha a szerző némileg el is csámborog, a hegymászással eltöltött idő tapasztalataival felvértezve nyúl a témához, a Kosztolányi-filológia kérdéséhez fűz megjegyzéseket.

Bartók István tanulmányai írása közben ki-kilép az elvárt hűvös elemzői magatartást igénylő tudósi szerepből. Homo ludensként áll előttünk, amikor közvetett bizonyítékok alapján megalkotja Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtanának RMNY-hivatkozását. S olyan humoros kiszólásokat is találunk, mint amelyet a Klimó Könyvtár állományát mustráló dolgozatában Rác Sámuel 1790-es *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd, hogy Magyar-*

Országban lehet, s kell-is a magyar nyelvet és a magyar tanításokat fel-állítani, és hogy az universitasnak Pest leg-jobb hely művének címe után megjegyyez: „Bízunk benne, hogy ezt az állítást megbocsátják a pécsi universitashoz tartozó könyvtár rajongói”.

Az Emberek-e a nők vagy sem? Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok című tanulmánygyűjtemény dolgozatai hasznosak és tanulságosak. Önmagukban is megállnak. Különösen hasznosak és tanulságosak azok számára, akik a monografikus áttekintések után, ezeknek kiegészítéseként a *költészet*, a *grammatika*, a *retorika*, a *marológia* és a *művelődéstörténet* speciális témáival kapcsolatban keresnek invenciót vagy egyszerűn csak valamilyen információt. Nekik e kötetnek kezük ügyébe kell kerülnie.

Zolnai Béla: Garázda Péter vallomásai. Kritikai kiadás

Sajtó alá rendezte Tüskés Anna, a jegyzeteket írta Tüskés Anna és Tüskés Gábor, a kísérő tanulmányt írta Tüskés Gábor

Budapest: HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, 2024, 421 l.

SZÁSZ Géza

SZTE Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, egyetemi docens

ORCID: 0000-0001-5446-9558

Zolnai Béla a tudománytörténet, ezen belül a magyar és európai – leginkább a francia – irodalom kutatásának kiemelkedő jelentőségű alakja, a 20. század magyar tudományosságának egyik – de nem egyedüli – hullámvasútszerű pályafutást és utóéletet magáénak mondható szereplője. A nehézkes pályakezdést követően az 1920-as évek közepétől szinte töretlenül ívelt felfelé karrierje a Budapest–Szeged–Kolozsvár háromszögben, kutatói, egyetemi oktatói és az intézményesült Akadémiához kapcsolódó területen egyaránt. Széles látókörrrel, az akkoriban még nem megkérdőjelezett bölcsész polihisztorként, iskolateremtő egyéniségként egyaránt foglalkozott magyar és francia irodalommal, kultúra- és eszmetörténettel vagy nyelvészeti kérdésekkel. Részt vett a két világháború közötti magyar értelmiséget tartósan foglalkoztató, többek között Szekfű Gyula vagy Eckhardt Sándor neve által fémjelzett szellemtörténeti vitában,¹ vezette Szegeden, majd Kolozsvárt is a Francia (Filológiai) Intézetet (mai nevén Francia Tanszéket), vállalt kari, illetve egyetemi szintű vezetői megbízásokat, s vált mindkét intézmény hallgatók és kollégák számára is meghatározó tanárává. Több kolozsvári professzortársához hasonlóan az ő oktató-kutatói és személyes pályája is a második világháborút követő években bicsaklott meg. Akadémikusságának megtámadása majd visszavonása mellett az életmű kisemmizésének is elszenvedőjévé vált. Mindez mai szemmel – kiváltképp történeti tudás híján – nehezen értelmezhető, hiszen a janzenizmussal, Rákóczi-val vagy a biedermeierrel foglalkozó munkái megkerülhetetlenek, és az 1930-as években rendkívüli fontos szerepet játszott – elsősorban francia-magyar viszonylatban – az Európán belüli kultúrák közvetítésében: folyóiratot alapított és működtetett, s kiterjedt levelezése mellett komoly publicisztikai tevékenységet végzett.

Mindemellett publikációs tevékenysége, a rá való hivatkozás még a szegedi egyetemen is kizorult a hallgatói-oktatói tudatból. Örömmel fogadhattuk ugyanakkor, hogy a József Attila Tudományegyetem történetét feldolgozó, 1999-ben megjelent kötet modern filológiával kapcsolatos részének szerzőségét vállaló Bernáth Árpád az 1930-as évek francia nyelvhez, irodalomhoz és kultúrához kötődő tevékenységének bemutatását elsősorban Zolnai Béla kutatói és

1 A szellemtörténeti vita fejleményeiről és mai értékeléséről lásd például: ERŐS Vilmos, „A szellemtörténet Debrecenben: ifjabb Révész Imre”, *Aetas* 37, 3. sz. (2022): 80–98.

tanári alakja köré szervezte, ezzel mintegy rehabilitálva a Francia Tanszék valaha volt legelismerettebb oktatóját.² A belső – egyetemi – rehabilitáció 2005 tavaszán érkezett el újabb állomáshoz, amikor is átadásra került a Francia Tanszék Zolnai Béla nevét viselő, az egykori Francia, illetve Olasz Intézet területén kialakított tanterme. A Zolnai-életmű, illetve hagyaték iránti figyelem – különböző, itt nem részletezendő okok miatt – az elmúlt öt év során került-kerülhetett az érdeklődés homlokterébe. Ennek tanúbizonysága a szegedi egyetem részéről egy Zolnai Béla alakjának és itteni tevékenységének szentelt kisfilm, amely Zolnai Bélát immár végérvényesen az egyetem panteonjába helyezi;³ a budapesti Irodalomtudományi Intézet részéről pedig a Zolnai-hagyaték – és ezzel az életmű – Tüskés Anna és Tüskés Gábor által felvállalt (és más kollégák segítségével megvalósuló) gondozása és kiadatlan elemeinek közkinccsá tétele.⁴

Ez utóbbi vállalkozás markáns eredménye a 2024-ben megjelent, kifejezetten igényes kivitelezésű, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ közös kiadásában megjelent, *Garázda Péter vallomási* címet viselő könyv, mely Zolnai Béla eladdig kiadatlan (legtöbbünk számára ismeretlen), torzóban maradt regényének kritikai kiadása. A munka keretében a szöveggondozás egészét, illetve a jegyzetapparátus egy részének összeállítását Tüskés Anna vállalta, míg a jegyzetek másik részét, valamint a kísérő tanulmányt Tüskés Gábor jegyzi. A lektori feladatokat Gausz Ildikó és Gaal György látta el.

A 421 számozott oldalt tartalmazó kiadvány – értelemszerűen – két nagy egységre oszlik. Az elsőt – mintegy 286 oldal terjedelemben – az „MTA KIK Ms4138/1 I Garázda Péter 1930” jelzetű kézirat teszi ki (11–297); a másikat a jegyzetapparátus (298–346), a rövidítések jegyzéke (347–348), a szövegközlés alapelveinek ismertetése (349–350), a kísérő tanulmány (351–411), illetve a személynévmutató (412–421) alkotja.

Zolnai regényének a kézirat meglétének tudatában általunk már nagyon várt közreadásával kapcsolatosan első megjegyzésünk az kell legyen, hogy jelen esetben a kritikai kiadás egyúttal a mű első kiadása, az *editio princeps* is, hiszen – ahogy azt Tüskés Gábor tanulmányában pontosítja is – a felhasznált, autográf kéziratot javításokkal ellátott-kiegészített első példányú gépirat a regény egyetlen jelenleg ismert kézírata. (354.) Úttörő a vállalkozás emellett azért is, mert – szintén a kísérőtanulmány egyik megállapítását parafrázálva – mindeddig nem sikerült beazonosítani Zolnai tollából származó és nyomtatásban is megjelent (szép)írói kísérletet. (352.) Az első szépirodalmi Zolnai-mű kiadói igen helyesen döntöttek a kritikai módszer mellett, még ha az néha zökkenőket is okozhat az olvasásban. A Textológiai Munkabizottság ajánlása alapján közölt szöveg tartalmazza az eredeti fogalmazványt, követi az eredeti struktúrát és szövegbeosztást, tartalmazza Zolnai valamennyi betoldását, illetve javítását, s modernizálás kizárólag helyesírási szempontból történt. Így előttünk áll az a szöveg, amely – miközben változatokat is

2 BERNÁTH Árpád, „Idegen nyelvi modern filológia”, in *A Szegedi Tudományegyetem története*, szerk. SZENTIRMAI László és RÁCZNÉ MOJZES Katalin, 140–142 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1999). Zolnai életútjához lásd még: „Zolnai Béla”, in *Szegedi Egyetemi Almanach*, szerk. SZENTIRMAI László, IVÁNYI Szabó Éva és RÁCZNÉ MOJZES Katalin, 227 (Szeged: József Attila Tudományegyetem, 1996).

3 „Az SZTE BTK híres tudósai és professzorai: Zolnai Béla”, hozzáférés: 2025.08.25, <https://www.youtube.com/watch?v=1l9k-LnS0O0>.

4 Ehhez lásd: Tüskés Gábor, „Zolnai Béla kéziratosságot hagyatékáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126, 3. sz. (2022): 342–399, doi: 10.56232/ItK.2022.3.03.

tartalmaz – vélhetően a lehető legközelebb áll ahhoz, ahogy a regény kinézett vagy kinézhetett volna, ha Zolnai a befejezetlenség ellenére úgy dönt, hogy kiadja – feltéve, ha a pártállam idején talál olyan kiadót, amely vállalja a megjelentetést. (Ennek esélyét mi szinte elhanyagolhatóan csekélynek véljük.) Mivel a hivatkozott elsőpéldányos gépiraton kívül nem áll rendelkezésre változat, a kritikai kiadás szinte szokatlanul könnyen olvasható, s e könyvismertetés készítője többször is azon kapta magát, hogy a szöveg szemnek kedvező fluiditása révén valóban regényt olvas, a szöveg prezentálása nem csökkenti az esztétikai élményt.

Maga a regény két nagyobb részből tevődik össze. Az első, terjedelmesebb, mely az *Isten országa* címet viseli, és 31 fejezetből áll, beazonosíthatóan a két világháború közti Európába – leginkább Franciaországba és Itáliába – helyezi cselekményét, melynek elbeszélésében az egyes szám első és harmadik személy váltakozik. Az alapvetően vallásfilozófiai és erkölcsi rákérdések köré szerveződő értelmiségi regény számunkra Szerb Antal először 1934-ben megjelent *A Pendragon legenda* című művét idézte. (Tüskés Gábor tanulmányából később megtudtuk, hogy nem véletlenül.) A leginkább esszére hajazó, tépelődésekkel teli szöveg némi fojtott erotikával megspékelt kor- és kórképet is ad, a társadalom princípiumainak eltűnését, s ezzel a társadalom összeomlását sejtetve.

A befejezetlen (vagy inkább lezáratlan) első részt követő második, amely mindössze hét fejezetből áll, s melynek Zolnai *Földi és égi szerelem* címet adta, 1944–1945 Kolozsvárjának krónikája, egy aktív szemlélő, a személyes sorsát akarva-akaratlanul a történelem szekeréhez kötő Zolnai Béla beszámolója és személyes érintettségének felvállalása, az újabb magyar összeomlás és a humánus megszűnésének kontextusában. Az elsőnek kevesebb, mint egyharmadát kitevő második rész szövege mondat közben szakad meg, s marad befejezetlen – a további kutatás feladata, hogy kiderítse, miért és hogyan.

A szöveget közvetlenül követő, tárgyi és szövegkritikai jegyzeteket tartalmazó egység 48 oldalt tesz ki, és 863 elemből áll. Noha a lábjegyzetekhez képest talán egy kicsivel nehezebb a használata, az információk gazdagsága és a jegyzetek kellően didaktikus, könnyen érthető megfogalmazása kárpótolja az olvasót. A kiadvány egyik kulcsfontosságú részéről van szó. Nem csupán azért, mert a regény keletkezése óta eltelt csaknem egy évszázadnyi idő, s a mai olvasó óhatatlanul híján lehet bizonyos tárgyi ismereteknek, vagy éppen a korban köztudomású, de a történelmi emlékezetben hamar elporladó dolgok, jelenségek, művek ma már semmit sem jelentenek, hanem azért is, mert a tudósregényt író Zolnai Béla – aki maga is igazi, „profi” tudós – olyan szerteágazó ismeretekkel rendelkezett saját koráról és a múltról, melyek egyszerűen meghaladják a mi tájékozottsági szintünket (és vélhetően a húszas-harmincas-negyvenes évek átlagolvasójáét is).

A regény értelmezéséhez, a kritikai kiadás elhelyezéséhez egyformán fontos fogódzókat nyújt Tüskés Gábor gondosan kimunkált tanulmánya (*Zolnai Béla Garázda Péter vallomásai című befejezetlen regényéről*). A hatvan oldal terjedelmű, kisonográfiaaként és programtanulmányként egyaránt értelmezhető munka több (szám szerint nyolc) kisebb egységből áll. A bevezető jelleggel Zolnai Béla környezetét bemutató, öt értelmiségiként pozicionáló, *Garázda Péter vallomásainak* általános értékelését adó – külön cím nélküli – első alfejezet (351–354) után tematikus részekben kerülnek elemzésre-bemutatásra a szövegszintű, a szerkezeti-tartalmi, a keletkezés-történeti, műfaji, elbeszélési vagy „hatástörténeti” aspektusok.

Ami az általános bemutatást illeti, a tanulmány készítője idejekorán jelzi, hogy Zolnai Béla – kor- és iskolatársai jelentős részétől eltérően – nem tette magáévá a magyarság faji alapú szemléletét; pozíciófelvevését és tevékenységét egyaránt a sokoldalúság jellemezte. A *Nyugat* és a *Revue de littérature comparée* szűkebb-tágabb köréhez tartozó értelmiségiként a már említett közvetítés tűnhet legjellemzőbb vonásának; barátságai, szakmai kapcsolatai változatosak, kiterjedtek és élénkek voltak, s ugyanez állapítható meg tanítványaival ápolt kapcsolatairól is. Ez utóbbi körből némiképp hiányoljuk Rubin Péter egykori szegedi hallgató nevét, aki pedig Auguste de Gérandóról készített monográfiájának előszavában egyértelműen Zolnai-tanítványként definiálja magát (még a témát is Zolnai Bélától kapta), s egyúttal betekintést nyújt a tanítványi kör kutatás felé orientálásának Zolnai-féle eszköztárába is – mindezt egy olyan időszakban, amikor Zolnai Béla neve és kutatási témái enyhén szorolva háttérbe szorultak.⁵ Szintén e bevezető adja a regény első általános értékelését, s „befejezetlen, de nehezen besorolható” műként jellemzi, miközben fényt derít a címszereplő és Zolnai kapcsolatára, illetve a regény keletkezésének alapvető kronológiai támpontjaira. (351.)

Az *A kézirat* címet viselő alfejezet (354–356) tárgyalja a mű fizikai és szellemi állagát, így például a kötés mellett az ezzel egyébként vélhetően szorosan összefüggő lezártág-lezáratlanság kérdését vagy az első rész játékosága és a második rész drámaisága között feszülő ellentétet. Innentől kezdve a tanulmány egyik – teljesen logikus – vezérmotívuma lesz a két rész egybevetése tartalmi, szerkezeti, stiláris vagy narrációs szempontból.

A *Szerkezet, tartalom* című alegység (357–371) tesz kísérletet a főszereplő pozíciójának árnyalt meghatározására, illetve a férfi és női mellékszereplők tartalmi vagy szimbolikus kontribúciójának rögzítésére. A „szabadgondolkodó entellektüelnek” tekinthető Garázda Péter itt – ahogy említettük – *A Pendragon legenda* Bátky Jánosával kerül egybevetésre, s a szerző a Szerb-életmű avatott értelmezője, Poszler György által alkotott „szkeptikus intelligencia” fogalom említésével-átvételével visz bennünket közelebb a főszereplőhöz, illetve Zolnai vélelmezhető intenciójához. (Itt jegyezzük meg, hogy Poszler munkássága, illetve a vele élete utolsó szakaszában készített interjúk a kolozsvári milió megismerésében-értelmezésében is segíthetnek).⁶ A tartalmi kérdésekről szólva az is megállapításra kerül, hogy már az egyébként többször is megszakadó első rész vége is csak igen laza kapcsolatban áll az addigi tartalommal; a második rész problematika- és szemléletmód-váltása pedig abból a felismerésből fakad, hogy az új körülmények nem teszik lehetővé sem az addigi tematika, sem az addigi szemléletmód megtartását – mondhatni, a valóság minden képzeletet felülmúl. Ezzel viszont a címszereplő marad az egyetlen kapocs, a mindkét rész esetében heterogén szerkesztést pedig egyesítő erőként kizárólag az eszmei tartalom ellensúlyozza.

Nem tekintve feladatunknak a regény minden evokált szereplőjének és helyszínének felsorolását, a tanulmány alapján itt jelezzük, hogy mindkét részben gyakorlatilag egy-egy szálon fut a cselekmény (ami szerepet játszhat a mellékszereplők kidolgozatlanságában); ugyanakkor a keretet adó földrajzi tér nyugatról keletre Párizstól Erdélyig, északról délre Skandináviától Itáliáig terjed, a mellékszereplők pedig Angliától egészen Szíriáig, illetve Finnországig (vagy – a második részre hivatkozva – Oroszorszáig) nyúló területről származnak.

5 RUBIN Péter, *Francia barátunk: Auguste de Gérando (1819–1849)* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982).

6 POSZLER György, *Zuhanás a végkifejlet felé* (Budapest: Magvető Kiadó, 2016).

Az *Előzmények, keletkezés* kérdéskörét boncolgatva a genezis végigkövetésének kísérlete mellett a tanulmány fontosnak tekinti a belső (Zolnai életútjából, személyiségéből, pillanatnyi helyzetéből fakadó) motívumok áttekintését éppúgy, mint a műfaji előzményekét. Kiemeli a francia énrégénynek a 18. század közepétől (Rousseau) a huszadik század első feléig (André Gide) ívelő – Zolnai által teljes mélységében ismert – tradícióját. Közvetlen és mindvégig hatást gyakorló előzményként azonosítja Zolnai intim – de nem titkos – naplóját, amely egyúttal forrásként is funkcionál. (371–393.)

A műfaji kérdéseknek szentelt alfejezet (393–400) a Zolnai által használt-ismert terminológiát (vallomásregény, énrégény, életem regénye) is szem előtt tartva, rögzítve a számba vehető minták heterogenitását, a fikcionalizált tudósönéletrajz egyéni változatát, „önéletrajz tudósregényt” lát a műben, s egyúttal megállapítja, hogy „a mű fő funkciója a kísérlet” (393–395), s párhuzamokat francia szerzők, Anatole France és Romain Rolland munkásságában talál.

A forrásokkal foglalkozó alfejezet (400–405) első megállapítása is a heterogenitást hangsúlyozza. Noha a teljes körű beazonosítás több kutató munkáját igényli, megállapítható, hogy a direkt és evidens elemek – például újságkivágások, naplóbejegyzések – mellett forrásként kell tekintenünk Zolnai Béla párját ritkítóan széles körű műveltségére, vagyis több évszázad magyar és európai irodalmára, eszmetörténetére, illetve a szerző szinte minden területre kiterjedő érdeklődésére. (Talán nem tévedünk nagyot, ha azt jelezzük, hogy a francia irodalom ezen belül kiemelt helyet fog elfoglalni.)

A tanulmány utolsó előtti egysége (*Elbeszélés mód* – 405–408) hangsúlyozza, hogy a *Garázda Péter vallomásainak* alap-beszédmódja hűvösen tárgyilagos, személytelen próza, amely a távolságtartással a második részben szakít, s ekkor a főszereplő is közelebb kerül. Miközben az elbeszélés menetének fő hordozója (főleg az első részben) a gondolat, a kiváló stilisztá Zolnai rendkívüli stílustudatosságról tesz tanúbizonyságot.

A záró alfejezet Zolnai művének jelentőségét igyekszik körvonalazni. Noha kiadatlan műről lévén szó, a hatástörténet nem vizsgálható, párhuzamok kínálkoznak az egyébként a két világháború közötti magyar irodalomban ritkának számító témaválasztás alapján. Ilyen például Thurzó Gábor *A szent* című, 1966-ban megjelent regénye, melyben egy székesfehérvári tudós kanonok kénytelen vizsgálatot folytatni egy helyi szinten elhíresült „csoda” miatt, miközben szkepszise nem engedi, hogy a rajongók által doktrinálisan félreértelmezett, gyermeteggé tett katolicizmus (pl. „Isten” helyett „Istenke”) szinte pogánysággá csorbuljon.

A tanulmány szerzője a regény modernsége mellett érvelve kiemeli a monologizáló elbeszélésmodot, az eseménytöredékek és reflexiók szuggesztív ábrázolását, illetve befejezetlenségét – ez utóbbit az értelmezés alapkérdésének tekintve. Mindezzel egyetértve, számunkra a kísérlet legmarkánsabb vonása a műveltséganyag Tüskés Gábor által is kiemelt regénybe emelése és láthatóvá tétele. A *Garázda Péter vallomásai* felvilágosítást nyújt egy korról, a humán értelmiségit foglalkoztató kérdésekről, és rengeteg ismeretet közvetít. Ma már az irodalom ez irányú szerepét külön kritikai irányzat vizsgálja. A *Garázda Péter vallomásai* ma még ismeretlen vagy csak sejtethető olvasatokra kínál lehetőséget. Ehhez a kritikai kiadás elkészítői a kezünkbe adták a nyersanyagot, hogy Zolnainak kedves nyelven mondjam, a *matière première*-t. Az életmű további darabjaival kiegészítve vélhetően olyan kincsestár birtokába jutunk, mely segít az irodalom- és eszmetörténet jobb megértésében, az egyes alakok pozíciójának, hozzájárulásának megragadásában.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2025.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Humán Tudományok Kutatóközpontja Irodalomtudományi Kutatóintézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft